

**ÖZBEKÇE NASRETTİN HOCA FIKRALARININ
SÖZ DİZİMİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Recebiye İŞÇİ KARABATAK

Kütahya - 2017

T.C.
DÜMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**ÖZBEKÇE NASRETTİN HOCA FIKRALARININ
SÖZ DİZİMİ**

Danışman:
Prof. Dr. Bilal AKTAN

Hazırlayan:
Recebiye İŞÇİ KARABATAK

Kütahya 2017

Kabul ve Onay

Recebiye İŞÇİ KARABATAK'ın hazırladığı “Özbekçe Nasrettin Hoca Fıkralarının Söz Dizimi” başlıklı Yüksek Lisans tez çalışması, jüri tarafından lisansüstü yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

...../...../2017

Tez Jürisi	İmza	
	Kabul	Red
Prof. Dr. Bilal AKTAN (Danışman)		
Prof. Dr. Erdoğan BOZ		
Doç. Dr. Ayşe Nur SIR DÜNDAR		

Doç. Dr. Ayhan KAHRAMAN

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Özbekçe Nasrettin Hoca Fıkralarının Söz Dizimi” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../ 2017

Recebiye İŞÇİ KARABATAK

Özgeçmiş

Araştırımacı, 23.03.1976 tarihinde Eskişehir'de doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Eskişehir'de tamamladıktan sonra; Gazi Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçe ve Edebiyatları Bölümünden mezun olmuştur. Daha sonra, Dumlupınar Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı, Anabilim Dalı'nda yüksek lisans programına başlamıştır.

ÖZET

ÖZBEKÇE NASRETTİN HOCA FIKRALARININ SÖZ DİZİMİ İNCELEMESİ

KARABATAK, İŞÇİ, Recebiye
Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Bilâl AKTAN
Aralık, 2017, 276 sayfa

“Özbekçe Nasrettin Hoca Fıkralarının Söz Dizimi İncelemesi” adlı tez orijinal adı “Kadimiy Afandi Latifaları” olan ve 87 fıkradan oluşan Özbek Türkçesi ile yazılmış eseri incelemiştir. Muhammed Amin, Alimcan Coraoğlu, Celaledin Coraoğlu tarafından hazırlanan “Kadimiy Afandi Latifaları” yeni Türk alfabesine göre çeviri yazı biçimi de verilerek Özbek Türkçesi’nden Türkiye Türkçesi’ne aktarılmıştır.

Bu çalışma, kelime grupları, yargı grupları ve cümle çeşitleri olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde metinden örnekler alınarak kelime grupları üzerinde çalışılmıştır. Kelime grupları bölümü, isim tamlaması, sıfat tamlaması şeklinde devam eden on beş başlıktan meydana gelmiştir. İkinci bölümde metinden hareketle yargı grupları; yüklem, özne, nesne diye devam eden toplam dört başlıkla ortaya konulmuştur. Son bölüm olan üçüncü bölümdeyse yine metinden alınan örneklerle cümle çeşitleri verilmiştir. Burada da yüklem türüne göre, anlamlarına göre, yüklem yerine göre ve yapılarına göre cümleler başlıkları altında sınıflandırma yapılmıştır. Devamında isim ve fiil cümleleriyle ilgili özellikler, ardından tablolar verilmiştir.

Her üç bölümde de alınan örneklerin yanında ilgili konunun hem Özbek hem Türkiye Türkçesi’nde nasıl görüldüğü maddeler halinde verilmiştir. Bu üç bölümden sonra ise orijinal metnin çeviri yazı metni ve arkasından Türkiye Türkçesi’ne aktarılmış şekli verildi. Yapılan bu çalışma ile Özbek Türkleri’ne ait ve daha önce Türkiye’de üzerinde çalışılmamış olan “Kadimiy Afandi Latifaları” Türkiye Türkçesi’ne aktarılmış; kelime, yargı grupları ve cümle çeşitleri bakımından incelenmiş oldu. Çalışma sırasında ulaşılan neticeler tezin sonuç bölümünde belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nasrettin Hoca, Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Söz Dizimi, Kelime Grupları, Yargı Grupları, Cümle Türleri.

ABSTRACT

SYNTAX ANALYSIS OF UZBEK NASRETTİN HODJA JOKES

KARABATAK, İŞÇİ, Recebiye

M.A. Thesis, Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Dr. Bilal AKTAN

December, 2017, 276 pages

The thesis entitled “Syntax Analysis of Uzbek Nasrettin Hodja Jokes” studied the essay written with the original name “Kadimiy Afandi Latifaları” the eighty seven jokes. Muhammed Amin, Alimcan Coraoğlu, Celaledin Coraoğlu prepared by “Kadimiy Afandi Latifaları” was transcribed according to the new Turkish alphabet and transferred from turkish to turkish.

This study consists of three parts; word groups, judicial groups and sentence varieties. In the first part, examples of the text were studied. The word groups section, the name completion form of the fifteen titles that have been going on. In the second chapter, four groups of judicial groups, predicate, subject, object are presented.

In the third section, which is the last chapter, again sentence types are given with examples taken from the text. Here too the classification is made according to the meaning according to the place of the subject and according to the structures. The following tabs were given after the features related to the nouns and verb phrases. Besides the samples taken in each of the relevant subject was given in the form of materials seen in both Uzbek and Turkish. After these three parts, the original text was transcribed and then translated into Turkish.

“Kadimiy Afandi Latifeleri” which belongs to the Uzbek Turkish and has not been studied in Turkey before, has been translated into Turkey Turkish; vocabulary, jurisdiction groups and sentence types. The results reached during the study are stated in the conclusion section of the thesis.

Keywords: Nasrettin Hodja, Uzbek Turkish, Turkey Turkish, syntax, Word Groups, Judicial Groups, Sentence Types.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	<u>Sayfa</u> v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM KELİME GRUPLARI

1.1. İSİM TAMLAMASI / Qarätqıçlı birikmä ve İYELİK GRUBU / Egälik	22
1.1.1. Belirtili Ad Tamlaması / Belgili qarätqıçlı birikmä	24
1.1.2. Belirtisiz Ad Tamlaması / Belgisiz qarätqıçlı birikmä.....	25
1.1.3. İsim Tamlamasının Kelime Grubu İçindeki Görevleri	26
1.1.4. İsim Tamlamasının Cümle İçindeki Görevleri	26
1.1.5. İyelik Grubu / Egälik	28
1.1.6. İyelik Grubunun Cümle İçindeki Görevleri	28
1.2. SIFAT TAMLAMASI / Sıfätlävçili birikmä	30
1.2.1. Tamlayanı Tek Kelime Olan Sıfat Tamlamaları	34
1.2.2. Tamlayanı Kelime Grubu Olan Sıfat Tamlamaları	35
1.2.3. Sıfat Tamlamasının Kelime Grubu İçindeki Görevleri	36
1.2.4. Sıfat Tamlamasının Cümle İçindeki Görevleri	37
1.3. BİRLEŞİK İSİM / Qoşmä ât	39
1.4. TEKRAR GRUPLARI (İKİLEMELER) / Cüft ätlär	41
1.4.1. Tekrar Grubunun Çeşitleri	43
1.4.1.1. Aynen Tekrarlar.....	43
1.4.1.2. Eş ya da Yakın Anlamli Kelimelerle Yapılan Tekrarlar	43
1.4.1.3. “be’li” Tekrar Grubu	43
1.4.2. Tekrar Grubunun Kelime Grubu İçindeki Görevleri	44
1.4.3. Cümledeki Görevi Yönünden Tekrar Grubu	45
1.5. AİTLİK GRUBU / Qaräşlilik	45
1.6. EDAT GRUBU / Kömäkçili ât	46
1.6.1. Edat Grubu Kuran Belli Başlı Edatların Örnekleri	47
1.6.2. Edat Grubunun Kelime İçindeki Görevi	52
1.6.3. Edat Grubunun Cümle İçindeki Görevleri	52

1.7. UNVAN GRUBU	53
1.7.1. Unvan Grubunun Kelime Grubu içindeki Görevleri	55
1.7.2. Unvan Grubunun Cümle içindeki Görevleri	55
1.8. BİRLEŞİK FİİL GRUBU / Qoşmä fe'l	56
1.8.1. Adla Yardımcı Fiilin Birleşmesinden Oluşan Yardımcı Fiillerin Örnekleri	61
1.8.2. Deyimleşmiş Birleşik Fiiller	62
1.8.3. Sıfat-Fiil ile Yardımcı Fiilin Birleşmesinden Oluşan Bileşik Fiiller	63
1.8.4. Bir Fiille Yardımcı Fiilin Birleşmesinden Oluşan Birleşik Fiiller (Tasvir Fiilleri)	64
1.9. SAYI GRUBU / Qoşmä sãn	75
1.10. ÜNLEM GRUBU / Ündâv	77
1.11. BAĞLAMA GRUBU / Bağlâvçi	79
1.11.1. Bağlama Grubu Kuran Belli Başlı Bağlaçlar	81
1.11.2. Bağlama Grubunun Kelime Grubu içindeki Görevleri	89
1.11.3. Bağlama Grubunun Cümle içindeki Görevleri	89
1.12. İSİM-FİİL GRUBU / Harakat nâmi	90
1.12.1. İsim-Fiil Grubunun Kelime Grubu içindeki Görevleri	91
1.12.2. İsim-Fiil Grubunun Cümle içindeki Görevleri	92
1.13. SIFAT-FİİL GRUBU / Sifâtdâş	94
1.13.1. Sıfat-Fiil Grubunun Kelime Grubu içindeki Görevleri	96
1.13.2. Sıfat-Fiil Grubunun Cümledeki Görevleri	97
1.14. ZARF-FİİL GRUBU / Râvişdâş	98
1.14.1. Zarf-Fiil Grubunun Cümledeki Görevleri	101
1.15. KISALTMA GRUPLARI	102
1.15.1. İsnat Grubu	103
1.15.2. Yükleme Grubu	104
1.15.3. Yönelme Grubu /Atli Söz Birikmälâri	104
1.15.4. Bulunma Grubu /Atli Söz Birikmälâri	105
1.15.5. Uzaklaşma Grubu /Atli Söz Birikmälâri	106
1.15.6. Vasıta Grubu	107
1.15.7. Eşitlik Grubu	107
1.15.8. İlgi Grubu	108

İKİNCİ BÖLÜM YARGI GRUPLARI / CÜMLE / GÄP, CÜMLÄ

2.1. YARGI GRUPLARI / CÜMLE / GÄP, CÜMLÄ	110
2.2. CÜMLENİN ÖZELLİKLERİ	111
2.3. CÜMLENİN ÖGELERİ / Gäp Böläkläri	113
2.3.1. Yükleml / Kesim	114
2.3.2. Özne / Egä	122
2.3.2.1. Özne Türleri	126
2.3.3. Nesne / Väsitasız Toldiruvçı	128
2.3.4. Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümlaç) / Väsitali Toldiruvçı	134
2.3.5. Zarf / Hal, räviş	137
2.3.6. Änıqlavçı (Belirleyici)	142
2.4. CÜMLE DIŞI UNSURLAR	143

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM CÜMLE ÇEŞİTLERİ

3.1. CÜMLE	147
3.2. YÜKLEMİN TÜRÜNE GÖRE CÜMLELER	153
3.2.1. İsim Cümlesi / Ät Kesimli Gäp	153
3.2.2. Fiil Cümlesi / Fe'l Kesimli Gäp	156
3.3. ANLAMLARINA GÖRE CÜMLELER	158
3.3.1. Olumlu Cümle / Tasdıq Gäp	161
3.3.2. Olumsuz Cümle / İnkâr Gäp	163
3.3.3. Soru Cümlesi / Sorâq Gäp	164
3.3.4. Emir Cümlesi / Buyruq Gäp	168
3.3.5. Ünlem Cümlesi / Ündav Gäp	169
3.4. YÜKLEMİN YERİNE GÖRE CÜMLELER	170
3.4.1. Kurallı Cümle	170
3.4.2. Devrik Cümle / İversiyali gäp	171
3.5. YAPILARINA GÖRE CÜMLELER	172
3.5.1. Basit Cümle / Sâddä gäp	172
3.5.2. Birleşik Cümle / Qoşmä gäp	174
3.5.3. Sıralı Cümle / Bağlâvçı väsitasız birikkän qoşmä gäp	182
3.5.4. Bağlı Cümle / Bağlâvçili gäp	186

3.5.5. Ara Sözlü (Cümleli) Cümle / Kiriş və kiritmə konstruksiyalı gäp	188
3.5.6. Eksiltili Cümle / Toliqsız gäp	189
3.6. İSİM CÜMLELERİYLE İLGİLİ ÖZELLİKLER	189
3.7. FİİL CÜMLELERİYLE İLGİLİ ÖZELLİKLER	192
3.8. NASRETTİN HOCA FIKRALARI ÇEVİRİ YAZI METNİ	200
3.9. AKTARMA	227
SONUÇ	269
KAYNAKÇA	272
DİZİN	275

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1.1: Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Kelime Gruplarının Adlarının Karşılaştırılması	19
Tablo 1.2: Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Yargı Gruplarının Adlarının Karşılaştırılması	19
Tablo 1.3: Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Cümle Türü Adlarının Karşılaştırılması	20
Tablo 3.1: İsim Cümlelerindeki Unsur Sayısı	192
Tablo 3.2: Unsurların Sıralanışı Bakımından İsim Cümlelerinin Durumu	192
Tablo 3.3: Ögelerinin Sayısına Göre Basit Fiil Cümlelerinin Durumu	197
Tablo 3.4: Ögelerinin Yerine Göre Basit Fiil Cümlelerinin Durumu	198

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
bln.	Belirtili nesne
bsn.	Belirtisiz nesne
i	İsim
MEB	Milli Eğitim Basımevi
n	Nesne
ö	Özne
s	Sıfat
s.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
tn	Tamlanan
ty	Tamlayan
Ü.	Üniversitesi
vb.	Ve benzeri
y	Yüklem
Yay.	Yayınları
yt	Yer tamlayıcısı
z	Zarf

TEZ METNİ

GİRİŞ

ÖZBEKİSTANDA NASRETTİN HOCA

Hakkında sorulan pek çok soru bir yana, tarihsel ve belgelere dayalı bilgilere göre Hoca, Eskişehir'in Sivrihisar ilçesi, Hortu köyünde doğmuştur. Kızı Fatma Hatun'a ait Sivrihisar'ın eski mezarlığında bulunan ve önce Konya Mevlana Müzesi'ne, ardından Akşehir Müzesi'ne götürülen mezar taşı gibi bazı araştırmalar bunu doğrulamaktadır (Önder, 1990: 285).

Nasrettin Hoca, Sivrihisar, Hortu köyünde doğmuş; Hortu, Sivrihisar, Konya ve Akşehir'de yaşamış, bu bölgedeki köy ve kasabalara seyahatleri olmuştur. Bazı fıkralarından Bursa, Afyon ve Kayseri gibi şehirlere gittiği de anlaşılmaktadır. Bazı hikâyelerden çıkarılan Kaşgar, Semerkant, Turfan gibi şehirleri gezdiği gibi yorumlar Hoca'nın Türkistanlı olduğu, Moğol akınları sırasında Anadolu'ya (Sivrihisar'a) gelmiş olabileceği gibi zayıf da olsa bir ihtimali akla getirirse de elimizdeki veriler bu ihtimali ortadan kaldırmaktadır (Yıldırım, 1976: 21).

Kabul edilmesi gereken, onu ait olduğu yerin büyüğü saymak ve bütün ülkenin hatta bütün insanlığın Nasrettin Hocası olarak görmektir.

Nasrettin Hoca, Türk mirasını evrensel bir boyuta taşımıştır. Onun hakkındaki fıkralar 13. asırdan itibaren Anadolu ve Rumeli Türkleri arasında dolaşmaktadır. 19. yüzyılda matbu olarak yayımlanmasından sonra ise diğer Türk boyları arasında sevilmiş ve benimsenmiştir. Nasrettin Hoca, bütün Türk dünyasını kendisinde toplayan bir kişiliktir. Sarı Uygurlar ve Sibirya Türkleri dışında onun fıkralarından haberdar olmayan bir Türk boyu yoktur (Özçelik, 2005: 76).

Türk coğrafyasında Hoca, kendi adı ve kişiliğiyle olduğu gibi benzer tiplerle de ele alınmıştır. Hoca, Azeriler arasında "Molla", "Mulla Nasreddin", Türkmenistan'da "Hoca Ependi", "Nasreddin Ependi", Özbekistan'da "Hoca Nasriddin", "Nasriddin", "Afandi", "Efendi", Uygurlar'da "Nasreddin Efendi" ya da "Efendi-Ependi" gibi adlarla bilinmektedir (Alembekov, 1996: 97).

19. yüzyılın ikinci yarısında, Azerî ve Türkiye Türkçesinden aktarılan fıkralarla, Özbek kahramanlarının adı yerine, Hoca Nasreddin adı geçer oldu. Bütün fıkralar, onun adıyla söylenmeye başladı.

“Efendi” kelimesi Özbek Türkçesinde yeni bir anlam kazanmaya başladı ve işlek hâle geldi (Araslı, 1966: 10-17).

Özbeklerde Nasrettin Hoca’nın tanınıp sevilmesinin nasıl olduğuna baktığımızda; tüccarlar, öğrenciler, askerler, esirler, âşıklar gibi kültür taşıyıcılarının hem şifahen hem de el yazması eserlerden faydalanarak fıkraları taşımış olduklarını görürüz. Türkistan ve İdil-Ural bölgesine fıkralar, bu şekilde ulaşmış olmalıdır. Nitekim Hoca fıkralarının Eski Anadolu Türkçesi’nden Çağatay Türkçesi’ne aktarıldığını Özbek araştırmacılar Hacı Zarifov’un özel kütüphanesinde bulunan ve içinde Nasrettin Hoca fıkraları yer alan bir el yazmasının başındaki kayıt da ispat etmektedir.

Adı bilinmeyen müstensih, söz konusu kayıta: “Nasreddin Ependi’ni Rum lisanıdın (Osmanlı Türkçesi) tebdil kılıp, Maverâünnehir ıstılahı (Doğu Türkçesi) birle...” hazırladığını ifade etmektedir (Fedakar, 2012: 24).

Hacı Zarif, bu tercümelerin Türkiye’de Nasrettin Hoca fıkralarının ilk kez yayımlandığı 1837’ye kadar gidebileceğini belirterek Nasrettin Efendi fıkralarının bu tercümeler yoluyla Türkiye ve Azerbaycan Türklerinden Özbeklere geçtiği ihtimali üzerinde durur (Özkan, 1999: 19).

Nasrettin Hoca fıkralarının Türk dünyasında dolaşımının hız kazandığı 19. yüzyılın 2. yarısında Kuzey ve Güney Türklüğü için eski usulde eğitim veren Buhara ve Semerkant medreselerinin yanı sıra modern eğitim metotlarının tatbik edildiği bir merkez olarak Kazan şehri ortaya çıkmıştır. Kazan’da Arap harfli matbaanın kurulması bol miktarda halk kitaplarının bu arada Nasrettin Hoca fıkralarının da basılmasına imkân sağlamıştır. Matbaa sayısının artması ve yeni çıkan gazeteler, İdil-Ural bölgesiyle Türkistan Türklerinin kültür hayatında önemli değişiklikler yapmıştır. Aydınlar bir taraftan Avrupaî fikirlerle tanışmışlar, bir taraftan da millî kimliğin tesisi için Nasrettin Hoca fıkralarına kadar millî hayatı aksettiren pek çok kitabı yayımlamışlardır. Kazan şehri artık 19. asrın son çeyreğinde Türkistan Türkleri için yeni ticaret, öğretim ve teknoloji merkezidir. Burada yayımlanan pek çok kitap Türkistan şehirlerinde de satılmaktadır (Cabbarov, 1990: 69-75).

Nasrettin Hoca fıkralarının Türk dünyasında tanınmasında, Kazan yayımlarının yanı sıra Türkistan’da 1862-1863 Osmanlı Türkçesi’nden Çağatay Türkçesi’ne aktarılması da etkili olmuştur. 19. asr sonlarında Taşkent’te matbuat hayatının

canlanmasıyla Hoca fıkralarının Türkistan’da yayılması hızlanmıştır. Türkistan Türkleri arasında Hoca ve fıkraları o kadar çok sevilip benimsenmiştir ki, onun şahsiyeti etrafında yeni rivayetler teşekkül etmiş ve adına makam yerleri izafe edilmiştir. Özbekistan’da, Hoca’nın Buharalı olduğu ve makamının da orada bulunduğu dair inanışlar mevcuttur. Türkistan Türkleri özellikle Özbekler, Nasrettin Hoca’nın Buhara’da doğduğuna inanmakta ve bunu bir rivayete dayandırmaktadırlar. Söz konusu rivayete göre, Testici Şermamat’ın, çocuğu olmayan yaşlı karısı gece boyunca Tanrı’ya yalvarır ve bir oğul (ferzent) diler. Ertesi gün kocası Şermamat, pazara götürdüğü çanak çömlekleri satmak için dizerken büyük küpün içinde bir bebek bulur. Ağzında dişle doğan bu bebeğin (Özbekistan’da ağzında dişle doğan bebeklerin gelecekte hükümdar veya itibarlı biri olacağına inanılır.) doksan gün anne ve babası aranır, ancak bulunamaz. Nasrettin adı verilen bebek büyütülür, yetişkin hâle gelir. Bu zeki, çalışkan kişi pazar yerlerinde ata işini devam ettiren şen ve şakacı biri olarak tanınır (Fedakar, 2012: 25-26).

Özbek halkı arasında Efendi’nin testici Şermamat’ın oğlu ve Buharalı olduğu bu rivayetin dışında bir rivayet daha vardır. Bu rivayete göre ise Efendi, yine Buhara’da Zerefşan nehri kıyılarında tarihi çok eskilere dayanan Şirinî köyünde doğmuştur. Yaşlı Şirinî halkının anlattığına göre, Efendi, “*Horoz her yerde aynı biçimde öter.*” sözüne inanmadığından, pek çok memleket gezer, sonra köyüne geri döner. İnsanların söylediğinin doğru olduğunu gören Efendi, “Hiçbir yerde adalet yokmuş, vakitsiz öten horozun başı kesilirmiş.” der. Bütün dünyayı dolaşan Efendi, köylülerine kendisini öldükten sonra Zerefşan nehri yakınındaki tepenin üstüne gömmelerini ve tepenin yanına bir minare yaptırarak minarenin üstüne bir horoz heykeli dikmelerini vasiyet eder. Şirinî köyü yaşlılarının anlattıklarının en ilginç tarafı da şudur: Efendi, ölümünden evvel bir kabir yaptırır; fakat bu kabrin etrafında duvar yoktur, üzerinde iki kilit bulunan bir kapı vardır. Bu rivayet, Akşehir’deki Nasrettin Hoca kabrindekine benzemektedir (Alembekov, 1996: 96).

Hoca, her ne kadar Buhara’da doğmuş, büyümüş ve burada ölmüştür şeklinde düşünülmüyorsa da bu Özbek inanışının dışında kalan pek çok Özbek bilim adamı ve araştırmacı Hoca’nın Özbek olmadığını, halk tarafından çok sevilmiş olması dolayısıyla böyle görüldüğünü ifade etmektedir. UNESCO tarafından, Nasrettin Hoca Yılı olarak ilan edilen 1996 yılında, İzmir’deki uluslararası konferansa Özbekistan temsilcisi olarak

katılan Ethembek Alimbekov, tebliğinde Hoca'nın tarihî bir şahsiyet olarak Türkiye'de (Akşehir'de) yaşadığını, buradan bütün Orta Asya ve dünyaya yayıldığını belirtir (Fedakar, 2012: 24-26).

Özbekler arasındaki Nasrettin Hoca görünümüne bakacak olursak bazı fıkralarda bilge, nazik, adaletli; bazı fıkralardaysa aptal, hissiz ve alaycı biri ile karşılaşırız. Efendi, toplumun her kesimiyle ilişki içinde olmuştur. Bu kesimler, hükümdarlar, din adamları, halktan kişiler ve bilginler olarak dört gruba ayrılabilir.

Hükümdarlar, hanlar ve beylerle sarayda, köşkte, avda, ziyafette ve seferde birlikte olan Efendi, bu fıkralarda her ne kadar hükümdarın adı verilmesine de Timurla karşı karşıyadır. Efendi, Timur'un adaletsizliğine ve kötü huylarına karşı çıkar ve bunları eleştirir.

Din adamları ve hükümdarlarla birlikte olduğu fıkraların SSCB döneminde komünizme hizmet etmek üzere kullanıldığını göz ardı etmemek gerekir.

Efendi, bilginlerle birlikte olduğu fıkralarda çeşitli bilmeceleri rahatça çözen bilge bir kişidir.

Halkla birlikte olduğu fıkralarda ise Efendi, günlük hayat olayları içerisinde karşımıza çıkar. Yolda, bağda, bahçede, pazarda, camide vb (Alembekov, 1996: 97).

Alembekov bu fıkraların, Özbeklerin yaşam biçimini anlattığını ifade ederek fıkraları, dört gruba ayırır:

Nasreddin Efendi ve padişah

Nasreddin Efendi ve din adamları

Nasreddin Efendi-âlim

Modern fıkralar (Yüce, 1996: 63-65).

Türkiye'de olduğu kadar Orta Asya ve Özbek topraklarında da çok sevilen Nasrettin Hoca ile ilgili olarak Kemal Yüce, kültür değişimleri olduğunu belirtir. Eşek, Orta Asya bozkır kültürüne, sarık ise yerleşik medeniyete aittir. Biri eşekli diğeri sarıklı iki ayrı insan tipi bir şahısta toplanır. Nasrettin Hoca fıkralarında iki kültür tabakasına rastlanır. İlk tabakada Hoca'nın eşiği, eski Türk dini ile ilgili inanışlar ve Timurla ilgili

fıkralar yer alırken ikinci tabakada hocalığı temsil eden sarık ve İslâmiyetle ilgili inançlar, âdetler bulunmaktadır.

Eşekle at, iki zıt unsur gibi karşımıza çıkmaktadır ve Türkiye'deki fıkralarda ata nadiren rastlanılmakta, Orta Asya fıkralarında ise daha çok, at bulunmaktadır.

Bugün, Orta Asya Türklerine ait Nasrettin Hoca ile ilgili fıkralarda, bilhassa Özbek fıkralarında eşeğin yerini atın alması hatta atın mizahî bir çehre kazanması, eski kültüre ait hatıralardır. Türkiye'deki fıkralarda eski Türk kültürünün izlerinin daha çok Timurla ilgili olması aynı biçimde izah edilebilir. Bu fıkralarla bugünkü Özbek Efendi fıkraları arasında açık bir benzerlik vardır. Timurla ilgili fıkralarda, eski Türk diniyle ilgili yer, gök tanrılarının adları eski kültürün izleridir. Böyle eski Türk inançları, Timur vasıtasıyla hatırlanmış, tenkit edilmiştir. Timurla ilgili bazı fıkralarda da Hoca eşek yerine, atlı gösterilmektedir. Timur Hoca'ya yaşlı, arık bir at verir. Kendisi daha hızlı ve genç bir ata bindiği hâlde Hoca, Timur'u kandırır ve yağmur altında bırakır. Bugün Timur'un torunu olan Özbeklerin Efendi fıkralarında, Nasrettin Hoca'nın atlı gösterilmesindeki bu benzerlik dikkate değer (Özkan, 1999: 21).

Ayrıca, İsa Özkan halkın, söz meclislerinde Timur'dan Nasrettin Hoca'yla intikam aldığını ve bu durumun Özbek fıkralarında da böyle olduğunu belirterek şöyle devam eder: Zayıf tiplere bağlı olarak ortaya çıkan anlatmalar, bir süre sonra kuvvetli tipe mal edilir. Dolayısıyla Ahmedî ve Timur arasındaki fıkralar, Nasrettin Hoca'ya mal edilmiştir. Türk tarihinin büyük kahramanlarından biri olan ancak hoşgörüsüzlüğü ve sert tutumuyla tanınan Timur; savaş meydanlarının aksine söz meclislerinde hep Nasrettin Hoca'ya mağlup olur (Kara, 2008: 3).

Bu konuda Tahir Kahhar, şunları ifade eder: SSCB döneminde Nasrettin Hoca ile Timur arasındaki uydurma fıkralar, çokça üretilmiştir. Böylece, toplumda tarihî kişilikler yıpratılmak istenmiştir. Bağımsızlıktan sonra Özbek aydınları, böyle uydurma fıkraları ayıklamaya başladı (Özkan, 1999: 26-27).

Nasrettin Hoca fıkralarının Anadolu rivayetlerindeki dinî inanış ve pratiklerinin çoğu Sovyetler Birliği döneminde yayımlanan Nasrettin Hoca kitaplarında, manevî hayatla ilgili her türlü anlayış ve yaşayışın ortadan kalkması dolayısıyla yer almamıştır. Eskiden, İslam dünyasında kamerî takvime göre Ramazan ayında oruca başlamak için yeni ayın çıkması beklenir, bu sebeple de ufka bakılırken; Tatar rivayetinde insanlar

toplanıp ufukta ayı seyrederler, ancak bu ayrıntı unutulmuş olduğundan, sadece fıkranın sonunda Hoca'nın ağzından "bizim memlekette ayın tekerlek kadarı da olsa kimse bakmaz" sözleriyle bitirilir. Bu fıkrayı aynı şekilde Özbek rivayetinde de görmekteyiz.

Nasrettin Hoca fıkraları, Sovyetler Birliği döneminde Türk boylarının yazı dilinde yayımlanmış ve bu fıkralardan rejimin ideolojisine uygun biçimde faydalanma yoluna gidilmiştir. Bu amaçla fıkralara müdahale edilmiş, sınıf çatışması ve ateizm ön plana çıkarılmıştır. Bunun için de metinlerde ilave, kısaltma, değiştirme yapılmıştır (Özkan, 1999: 20-22).

Türk dünyasında yayımlanan Nasrettin Hoca fıkraları arasında fıkra sayısı en fazla olanı Özbek versiyonudur. Taşkent'te Özbekçe fıkraları ile yayımlanan *Afandi Latifaları* adlı kitapta 791 fıkra bulunmaktadır. Pertev Naili Boratav'ın el yazması ve basma kitaplardan derlediği Nasreddin Hoca kitabında 594 fıkra, Tatar versiyonu olan *Huca Nasreddin Mezekleri* adlı kitapta 351 fıkra, Türkmence *Ependi* adlı kitaptaysa 337 fıkra bulunmaktadır. Bu durum, Hoca'nın sözlü gelenekte aslî tip olarak temsil yetkisi ve kuvvetini arttırdığını göstermektedir (Kara, 2008: 3).

Özbek gazeteci Tahir Kahhar, Özbekistan'da 700 civarında olan Nasrettin Hoca fıkralarının Hoca'nın yurdu olan Türkiye'de bile 500'ü geçmediğini ifade eder (Alembekov, 1996: 97). Günümüzde Nasreddin Efendi adıyla 2500'den fazla Özbek fıkrası vardır (Fedakar, 2012: 24-25).

Özbekistanda Nasrettin Hoca hakkındaki Eserler

Özbekistan'da derlenip yayımlanması SSCB döneminde hız kazanmış olan Nasrettin Hoca fıkralarının ele alındığı eserlere bakacak olursak şöyle sıralayabiliriz:

1932'den başlayarak süreli yayınlarda Nasrettin Efendi fıkraları yayımlanmaya başlanmıştır. 1932-1941 yılları arasında Nasrettin Efendi fıkralarının yayımlandığı süreli yayınlar şunlardır: Dulistan, Muştum, Literaturniy Uzbekistan, Kolhoznik, Yengi Fergana, Yarkın Hayat, Kızıl Özbekistan, Sovet Adabiyatı. Bu yayınlardan sonra, Hadi Zarif'in hazırladığı "Özbek Folkloru" adlı eserde 6 Nasrettin Efendi fıkrası verilir. Bunu takiben SSCB döneminde müstakil kitap olarak çıkan ilk eser olarak kabul edilen "*Afandi Latifaları*" adlı eser, Şarif Rıza tarafından, 1941'de çıkarılır. Bu eser, 6 küçük kitapçıktan meydana gelir ve içinde 200'e yakın Nasrettin Efendi fıkrası vardır. 1959'da daha hacimli bir eser olan, "*Afandi Latifaları*" Abdulla Qahhar tarafından

yayımlanmıştır. Yine bu dönemde, Sabir Abdulla ve Adham Rahmat tarafından toplanan 500'e yakın fıkra, "Nasreddin Afandi Latifaları" adıyla 1960'ta yayımlanmıştır. Daha sonra "Özbek Halk İcadı" serisinden "*Latifalar*" adlı kitap yayımlanmıştır. Buradaki fıkraları, H. Razzakov, Ş. Şamaksudov ve Ş. Şarahmedov toplamıştır. 1974'te ise "*Handalar*" adlı kitap yayımlanmıştır. Nasrettin Efendi fıkralarının bulunduğu bir başka kitap ise "*Afandi Latifaları*" adlı kitaptır. Bizim ulaşabildiğimiz son fıkra kitabı ise Muhammed Amin, Alimcan Cora oğlu, Calaliddin Cora oğlu tarafından hazırlanan ve 1993'te yayımlanan "Kadimiy Afandi Latifaları" adlı eserdir. Bu eserde 87 adet fıkra bulunmaktadır.

Bu yayınların her birinde, tekrar edilen ya da farklı olan fıkralar bulunmaktadır (Alembekov, 1996: 96-98).

Özbek sanat dünyasına bakacak olursak Nasrettin Hoca'nın edebiyat eserleri kadar sinema, tiyatro gibi eserlerde de geniş bir yer bulduğunu görürüz.

Özbek sanatçıları, tekrar tekrar Nasreddin Efendi konusunu işlemekteler. *Nasreddin Mocan'da, Nasreddin Buhara'da, Nasreddin'in 12 Mezarı, Efendi'nin Beş Karısı, Hoca Nasrettin Sergüzeştləri* gibi filmler çekildi. Özbekistan tiyatrolarında Nasreddin Efendi'ye bağışlanan oyunlar oynanıyor.." (Sevgi, 2001: 42) Bunların dışında Gafur Gulam'ın *Efendi Niye Ölmez Oldu, Efendi ve Şeytan Aleyhisselam* eserleri; Töre Mirza'nın *Efendi'nin Beş Karısı* adlı dramatik piyesi vardır. Buhara'da Nasrettin Hoca heykeli bulunmaktadır (Sevgi, 2001: 42-43).

Özbekistan'da "*Bizim Nasreddin*" sözleriyle içten bir benimseyişle anlatılan Hoca hakkındaki diğer eserler, Zahir Âlem'in "*Efendi'nin Kırk Bir Paşçası (kıssası)*" ve Hoca hakkında yazılmış en derli toplu eser, Bahadır Sarımsakov ile Feride Yoldaşeva'nın hazırladığı "*Efendi Latifeleri*" adlı eserdir. Zahir Âlem, eserinin ön sözünde eseri yazış sebebini şöyle açıklar: "*Nasrettin Hoca hakkında Türkî dillerde kitaplar var. Ama niçin kendi dilimizde de yazılmış bir kitabı olmasın? İşte, bu kitabı bunun için yazdım.*" Yazar, eserine "*Bizim hikâye etmekte olduğumuz bu olaylar, 1210'lu yıllarda Orta Asya'da geçmektedir.*" dedikten sonra, Hoca'nın hayatını birtakım olaylar zinciri içerisinde anlatır. Eserin sonunda, Cengiz Han'ın Orta Asya'yı istilâsı sırasında Hoca'nın da Türkiye'ye gittiği belirtilir.

“*Efendi Latifeleri*” adlı eserin ön sözünde ise Nasrettin Hoca’nın tarihî bir şahsiyet olarak yaşadığına şüphe ile bakılır. Özbek halk latifelerinde yaratılan bir “*Efendi*” karakterinin var olduğu, ancak 19. asrın ikinci yarısında Özbek diline aktarılan Azerî ve Türk latifelerinin etkisiyle Özbek halk latifelerinin kahramanı “*Efendi*” ile Türk “*Nasrettin Hoca*”nın bütünleşerek “*Nasrettin Efendi*” karakteriyle müşahhaslaştığı belirtilir. Eserde 790 latife verilmektedir (Aktan, 2009: 1-2).

Daha önce de belirtildiği gibi Özbekistan’da Nasrettin Hoca ile ilgili hazırlanmış çok eser vardır. Bunların içinde en derli toplu olanı, Bahadır Sarımsakov ile Feride Yoldaşeva’nın birlikte hazırlayıp yayımladıkları “*Efendi Latifeleri*” adlı eserdir. Ayrıca, bunun haricinde pek çok sinema, tiyatro eserleriyle kitap da bulunmaktadır.

Özbekistan’da Nasrettin Hoca, genel olarak böyledir.

SÖZ DİZİMİ

Bir dilde, kelimelerin bir grup ve cümle oluşturacak biçimde bir araya gelmelerinin kurallarını, bu grupların cümle ve söz içindeki görevlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, sıralanışlarını ve cümle yapılarını inceleyen dil bilgisi bölümüne *söz dizimi* (cümle bilgisi, sentaks) denir.

Söz diziminin ele aldığı iki temel konu vardır: Biri yargı bildirmeyen “kelime grupları” diğeri ise yargı bildiren anlatım durumundaki “cümle”nin yapısı, işleyişi, türleri, görevleri ve anlam bakımından özellikleridir; yani kelime gruplarıyla cümlelerin ele alınıp incelenmesidir (Yaman, 2000: 27-30).

Söz dizimi genel kabul görmüşse de bu kavram, Türkiye Türkçesi dil bilgisinde farklı terimlerle adlandırılmıştır. Ergin, cümle bilgisi; Dizdaroğlu, tümcebilgisi; Karahan, söz dizimi; Korkmaz, cümle bilgisi; Vardar, tümcebilim... Özbek dil bilgisine baktığımızda ise dikkat çekici bir özellik olarak, terimlerin bire indirilmiş ve genel kabul görmüş olduğunu görürüz. Türkiye Türkçesi dil bilgisinde yaşanan terim kargaşası, Özbek Türkçesi dil bilgisinde söz konusu değildir. Türkiye Türkçesi dil bilgisinde *söz dizimi* teriminin mukabili olarak Özbek Türkçesi dil bilgisinde *sintaksis* (*tüziş*) terimi kullanılır. *Sintaksis*, kendi arasında ikiye ayrılır: *Söz birikmäläri sintaksisi* (kelime grupları) ve *gäp sintaksisi* (cümle).

Sintaksis konusunda her iki lehçe, yaklaşım olarak benzerdir. Fakat eldeki malzemeyi tasnif etme açısından farklılıklar görülür. İki lehçe arasındaki asıl farksa kelime grupları bakımından ortaya çıkmaktadır. Türkiye Türkçesi dil bilgisindeki kelime grubu terimine karşılık olarak Özbek Türkçesi dil bilgisinde *söz birikmäsi* terimi kullanılmaktadır ve *sintaksis* teriminde olduğu gibi burada da tek terim etrafında toplanılarak yersiz tartışmalara meydan verilmemiştir (Karahana, 1995: 3).

Kelime Grubu

Türkiye Türkçesi söz dizimini inceleyen önemli çalışmalardan biri olan *Türkçede Söz Dizimi* adlı eserde Prof. Dr. Leyla Karahana, kelime gruplarını bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu ya da hareketi karşılamak üzere, belirli kurallar içinde yan yana gelen kelimeler topluluğu olarak tanımlar (Korkmaz, 1992: 100).

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın kelime grubu tanımı ise şöyledir: "Cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallarla yan yana getirilmesiyle oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek nesne ya da hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğudur." (Banguoğlu, 1995: 497).

Kelime grupları, farklı şekillerde de adlandırılmıştır. Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, kelime gruplarını "*belirtme öbeği*" terimiyle incelerken; (Bilgegil, 1984: 115) Prof. Dr. Kaya Bilgegil ise "*belirtme grupları*" terimiyle ele alır (Yaman, 2000: 40).

Özbek Türkçesinde Kelime Gruplarına Bakış

Özbek Türkçesinin en büyük ve en esaslı dil bilgisi eserlerinden biri olan *Özbek Tili Grammatikası* isimli eserde kelime gruplarından şöyle söz ediliyor: "Birbirleriyle bağlı olan (tabe), bağlı olunan (hâkim) birden çok leksik birliğin gruplaşmasına *söz birikmäsi* (kelime grupları) denir. Bunlar, esas bakımından birleşen ve dil kurallarına göre birbirinden ayrılan söz gruplarıdır. Ancak her türlü birlik ve bitişme, kelime grubu sayılmaz" (Yaman, 2000: 42). *Sözlär Özärä Qanday Bağlänädi* adlı çalışmada ise kelime gruplarının oluşturulma usulleri üzerinde durularak "Kelime grubu denince iki veya daha çok kelimenin kendi arasında gramatik olarak bağlanmasından oluşan birleşmeleri anlıyoruz. Kelime gruplarıyla ilgili meseleler çoğunlukla başqaruv (idare) yoluyla ilgilidir" denilmektedir (Yaman, 2000: 40).

Hazirgi Özbek Ädäbiy Tili (Sintaksis) adlı eserde şöyle denilmektedir: Konuşmada sözler belirli gramatik kurallar dairesinde birbirine bağlanır. Şu örneklerdeki gibi: *uning qızı (gäpirdi)* (onun kızı konuştu), *yaş balä (yügürdi)* (genç çocuk koştu). Bu örnekler, hem gramatik bir birlik oluşturur hem de kendi içinde kısımlara ayrılabilen bir bütünlük gösterir. Bu birleşmelerdeki sözlerin ilişkisi, genellikle gramatik bakımdan biçimlenmiş olur. İki veya daha çok bağımsız sözden oluşan, *tâbi olan- tâbi olunan* ilişkisi esastaki gramatik bütünlük, semantik birlik meydana getiren her grup kelime grubu (söz birikmesi) sayılır (Yaman, 2000: 43-45).

Kelime gruplarıyla ilgili olarak Özbek Türkçesi dil bilgisinde yer alan ortak temel yaklaşımları şöyle maddelendirebiliriz:

- Kelime grubu (söz birikmesi) olmanın şartı, *tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim)* ilişkisinin bulunmasıdır.
- Kelime grubu (söz birikmesi) oluşturan unsurlar, dil bilgisi kurallarına göre birleşmelerine rağmen, her biri bağımsız unsur olan kelimeler, gerektiğinde ayrılıp başka birliklerin teşekkülünde de görev alabilirler.
- Kelime grubu (söz birikmesi) en az iki unsurdan meydana gelir. Fakat iki ya da daha çok unsura sahip olan her birlik de kelime grubu değildir.
- Birden fazla unsurdan meydana gelmesine rağmen, *kelime grupları* ile (*söz birikmesi*) *birleşik kelimeleri (qoşmä sözlär)* birbirinden ayırmak gerekir. Birleşik kelime ile kelime grupları arasındaki farklar şöyledir:

a. Kelime grubunu oluşturan unsurlar, aynı zamanda bağımsız birer kelime olma özelliğini korurken; birleşik kelimeleri oluşturan unsurlar bu özelliklerini kaybetmiş, birbirleriyle kaynaşmışlardır.

b. Kelime grubunu oluşturan her unsur, ayrı ayrı soruların cevabı olurken; birleşik kelimeler sadece bir soruya cevap olur.

c. Kelime grupları unsurları arasındaki ilişkiler hareketli ve etkili olurken; birleşik kelimelerde bu durum pek görülmez.

d. Kelime grubundaki her unsur, bağımsız bir vurguya sahiptir. Birleşik kelimelerde iki unsurdan birinin vurgusu ya tamamen kaybolur ya da iyice zayıflar.

e. Kelime grubunu oluşturan unsurlar, başka birliklerin teşekkülünde bulunabilirken; birleşik kelimeleri oluşturan unsurlarda bu özellik görülmez.

Söz Birikmäsi (kelime grubu) **Qoşmä Söz** (birleşik kelime)

Şähär soveti (şehir meclisi) *küngäbaqar* (günebakan)

Tüyäning tavani (devenin tabanı) *yäläng ayaq* (yalın ayak)

Türkiye Türkçesi dil bilgisi ile Özbek Türkçesi dil bilgisi arasındaki kelime grubu bakımından benzerlik ve farklılıklar şöyledir:

- Her iki lehçede de kelime grubunun en az iki unsurdan meydana gelebileceği kabul edilir.
- Türkiye Türkçesinde unsurlar arasında anlam ve yapı olarak bir bütünlük şart sayılırken; Özbek Türkçesi dil bilgisinde *tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim)* ilişkisi ön plana çıkmaktadır.
- Türkiye Türkçesi dil bilgisinde kelime gruplarının cümle içinde tek kelimeymiş gibi işlem gördüğü belirtilirken; Özbek Türkçesi dil bilgisinde bu durumdan bahsedilmemektedir.
- Özbek Türkçesi dil bilgisinde kelime grubunu oluşturan unsurların dil bilgisi kurallarına göre birleştiği, aslında her birinin bağımsız unsur olduğu özellikle vurgulanırken; Türkiye Türkçesi dil bilgisinde bu durum üzerinde çok fazla durulmamıştır.
- Özbek Türkçesi dil bilgisinde her türden birlik kelime grubu sayılmazken; Türkiye dil bilgisinde bu kapsam daha geniştir (Yaman, 2005: 9).

Yukarıda bahsedilenlere ilaveten belirtmek gerekir ki Özbek Türkçesi dil bilgisinde kelime grubunun tanımı konusunda bir tezat bulunmaktadır. Aralarında *tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim)* ilişkisi bulunmayan bağlama grupları da kelime grubu kapsamına alınmaktadır (Yaman, 2000: 51).

Yine Ertuğrul Yaman'ın Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması adlı eserinde kelime gruplarının incelenme biçimleri şöyle anlatılır ve yedi çeşit tasniftten bahsedilir:

Özbek Türkçesi dil bilgisinde kelime grupları birbirine yakın şekilde incelenmektedir. Kelime grupları için kullanılan üç ana başlık vardır: Bitişüv (bitişme; eksiz kelime grupları), başqaruv (idare), maslaşuv (uygunlaşma). Kelime grupları **bitişüv** (bitişme) *aq ipek, taxta köprik*; **qoşluv** (eklenme) *mäktäbdä oqimaq*; **tärtibläşuv** (düzenlenme) *ikki küldirgiçli qız* (iki gamzeli kız), *küldirgiçän ikki qız* (gamzeli iki kız) esasında oluşur.

Kelime grupları oluşum bakımından *addiy* (basit) ve *müräkkäb* (karışık) olarak ikiye ayrılır:

Addiy birikmälär (Basit kelime grupları): *yängi üy* (yeni ev), *kiçik yaşıdägi balälär* (küçük yaştaki çocuklar) *şox balälär* (neşeli çocuklar)

Müräkkäb birikmälär (İç içe kelime grupları): Basit kelime gruplarının iç içe girmesiyle oluşur. *kiçik yaşıdägi şox balälär* (küçük yaştaki neşeli çocuklar), *yängi ammäbap üy* (yeni popüler ev).

Kelime grupları, birbirine bağlanış biçimleri bakımından şöyle bölümlenir:

Bitişüvli birikmälär (Bitişmeli kelime grupları): *säkin gäpirmaq* (yavaş konuşmak), *aqqan suv* (akarsu), *beşinçi mäktäb* (beşinci okul).

Başqaruvli birikmälär (İdare ilgisi olan kelime grupları): *armiyadän qaytmaq* (askerden dönmek), *hämmäsidän gözäl* (hepsinden güzel), *hämmägä mä'qul* (herkese makul).

Qarışiq älaqali birikmälär (Karışık kelime grupları): *sizning zveno* (sizin küme), *ulärning bağçäsi* (onların bahçesi), *kolxoz bağı* (çiftlik bağı).

İzafäli birikmälär (İzafeli kelime grupları): *nuqtäi nazar* (noktayı nazar), *taxtı rävan* (sultan tahtı).

Özbek Türkçesi dil bilgisinde söz birikmäläri (kelime grupları) konusu değişik kaynaklarda farklı biçimlerde ele alınmıştır. *Kelime Grubunun Şekillenişine Göre, Unsurlar Arasındaki İlişki Derecesine Göre, Kelime Gruplarının Sentaktik İlişkilerine Göre, Bağımlı Kelime Grubunun (Ergaş Sözli Birikmä) Sentaktik İlişkilerine Göre, Tâbi Olan Unsurun Sentaktik Anlam Fonksiyonuna Göre, Tâbi Olunan Unsurun Türüne Göre, Kelime Grubunun Oluşumuna Göre* olmak üzere 7 başlık altında farklı biçimlerde incelendiğini görüyoruz: (Yaman, 2000: 50,59)

1. Kelime Grubunun Şekillenişine Göre:

Kelime gruplarının oluşumu için birkaç değişik yol olmakla birlikte, bu yollar iki ana grupta toplanabilir:

a. Sentetik usûl: Bu usûlle oluşturulan kelime gruplarında, unsurlar arasındaki ilişki ekler yardımıyla sağlanır. Bu ekler, hâl ekleri, iyelik ekleri, sıfat-fiil ekleri, zarf-fiil ekleri ve diğer çekim ekleridir. Bazı Özbek dilcilerine göre *-lik / li, -çā, -gi, -dāgi, -dāy / -dek, -iy / -viy* gibi yapım ekleri de kelime grupları oluşumunda rol oynar. Bu tür ekli yöntemlere “*formal-grammatik vasıtālār*” da denir. *üy egāsi*, (ev sahibi), *bizning qışlaq* (bizim köy), *ötmişdāgi qışlaqlār* (geçmişteki köyler) vb.

b. Analitik usûl: Herhangi bir ek almadan ya da görevli kelimeler (bağlavçi, köməkçi, yüklämä) yardımıyla oluşturulan kelime grupları bu usûlün kapsamındadır. Bu oluşumlarda eklerin yerine yardımcı kelimeler kullanılır. Türkiye Türkçesi dil bilgisinde görevli kelimeler ya da yardımcı kelimeler denilen kelimeler, Özbek Türkçesi dil bilgisinde üç alt başlıkta incelenir:

Bağlavçilər (bağlaçlar): *vā, yāki, āmma, lekin...* Bağlavçiler “*teng sözli birikmä*” oluşturur: *kitab vā qalām* gibi.

Kömākçilər (edatlar): *bilān, üçün, kābi, singāri...* Bu tür kelimelerle oluşturulan söz birikmäləri, genellikle “*fe’lli söz birikmäləri*” dir. *Sen üçün almaq* (senin için almak)

Yüklämälär: *-u (yu), -dā, -mi*

Yüklämä denilen ve birtakım eklerle oluşturulan bu yapılar, *söz birikmäsin*i aşan bir kapsamdadır. *Farhadu Şirin...*

Sentetik usûlle analitik usûl arasındaki temel fark, birincisinin eklerle ikincisinin görevli kelimelerle teşkil edilmesidir.

Bu iki usûl dışında kelimelerin sırası (söz tärтіbi) ve entonasyon (intonatsiya) kelime gruplarının oluşmasında rol oynamaktadır. Ancak bu iki yol fazla işlek değildir.

2. Unsurlar Arasındaki İlişki Derecesine Göre:

Kelime grupları (söz birikmäləri), unsurlar arasındaki ilişkinin kalıcılık (daimilik) ve geçiciliği açısından iki bölümde ele alınır:

a. Turgun birikmä (Kalıcı gruplar): Bu grupta olan kelime grupları kalıplaşmış, ayrılmaz bir hâldedir. Unsurlar arasındaki ilişki kalıcıdır. Bu türden kelime grupları, cümle içerisinde tek kelimeymiş gibi düşünülür ve tek sorunun cevabı olur. “*Birikmä*”yi oluşturan kelimelerin biri veya birkaçı gerçek anlamının dışında olabilir:

Yoldän çıqmaq (şaşırmak, azmak), *başını kötärmaq* (baş kaldırmak)...

Turgun birikmälar, kendisini oluşturan kelimelerin anlam özelliklerine göre, kendi içinde iki alt bölüme ayrılır:

Müräkkäb tärminlar (Birleşik isimler): *Taşkent Dävlät Üniversitesi* (Taşkent Devlet Üniversitesi), *Özbekistan Määdäniyät Cämğarmäsi* (Özbekistan Kültür Vakfı)...

Frazeologik ibarälär (Deyimler): *Qulağığä lağmän asmaq* (yalan uydurmak), *aräsidän qarä müşük ötmaq* (arasından kara kedi geçmek)...

Turgun birikmälar, Özbek Türkçesi dil bilgisinde, şekil olarak kelime grubu olmasına rağmen, “*söz birikmäleri*” içerisinde ele alınmaz. Deyimler, kelime hazinesi (leksika) içinde değerlendirilir. Özbek Türkçesi dil bilgisindeki “*müräkkäb tärminlar*” Türkiye Türkçesi dil bilgisinde, birleşik isim başlığı altında kelime grupları kapsamında incelenirken; “*frazeologik ibarälär*” Türkiye Türkçesi dil bilgisinde kelime grupları içinde, kendi adıyla (deyim) yer almaz. Fakat deyimlerin her biri kendi yapılarına uygun kelime grubu içerisinde değerlendirilir.

b. Erkin birikmä (Geçici birlikler): İki ya da daha çok unsurun bir araya gelmesiyle oluşan geçici kelime birlikleridir. Bu tür birlikleri oluşturan unsurlar, farklı unsurlarla birleşerek yeni ve değişik gruplar oluşturabilir. Gruba katılan unsurlar, gerçek anlamını korumuş olabilir.

Yängi üy (yeni ev), *aq kema* (beyaz gemi), *qızıqarlı kitab* (ilginç kitap)...

Özbek Türkçesi dil bilgisindeki bu kalıcı birlikler, geçici birlikler şeklindeki ayırım Türkiye Türkçesi dil bilgisinde görülmez.

3. Kelime Gruplarının Sentaktik İlişkilerine Göre:

Kelime grupları, unsurlar arasındaki sentaktik ilişkinin türüne göre iki bölümdür. Bu ayırmada esas alınan ölçü, unsurlar arasındaki ilişkinin eşit dereceli olup

olmamasıdır. Unsurlar ya eşit dereceli biçimde denk olarak bağlanır ya da unsurlar arasında tâbi olan-tâbi olunan ilişkisi bulunur.

a. Teng sözli birikmälär (Denk bağlanmış birlikler): Böyle birliklerde, her unsur birbirine denk biçimde arada tâbi olan-tâbi olunan ilişkisi olmadan bağlanır. Mevcut bağ, *bağlavçilär* yardımıyla sağlanır. *anar vä almä* (nar ve elma), *anä-yu balä* (anne ve çocuk)...

Özbek Türkçesi dil bilgisinde, kelime gruplarının tanımı yapılırken grubun oluşmasının ölçüsü olarak tâbi olan-tâbi olunan ilişkisi kabul edilmiştir. *Teng sözli birikmälärde* böyle bir tâbilik ilişkisi bulunmadığı için böyle birlikleri kelime grubu tanımı içine sokmak, tanımlara ters düşmektedir.

b. Ergäş Sözlü Birikmälär (Bağlı birlikler): Ekler yardımıyla ya da eksiz olarak bağlanmış gruplardır. Böyle birliklerin oluşması için unsurlar arasında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunmalıdır. Unsurların anlam ve yapı açısından kaynaşmış olması gerekir. Böyle birlikler cümle içerisinde tek kelimemiş gibi düşünülür.

daraxtning bärği (ağacın yaprağı), *qızıl almä* (kızıl elma), *tez yügürmaq* (hızlı yürümek)...

4. Bağımlı Kelime Grubunun (Ergäş Sözlü Birikmä) Sentaktik İlişkilerine Göre:

Bağımlı kelime grupları, aralarındaki sentaktik ilişkinin türüne göre, üç alt başlıkta toplanır. Böyle sınıflandırmalardaki ölçü, tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların birbirine bağlanış şeklidir. Kelime grupları, bu açıdan şu üç bölümde toplanır:

a. Masläşuv (Uygunlaşma): Aralarında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların birbirleriyle şahıs ve teklik-çokluk açısından uyum içinde olması “*masläşuv*” (uygunlaşma)dur. Bu ilişki, cümle için de geçerlidir. Türk dilinde asıl unsur, genellikle grup ya da cümlelerin sonunda bulunur. Önceki unsurlar, asıl unsura tâbi olur. Özbek Türkçesi dil bilgisinde, “*masläşuv*” (uygunlaşma), daha çok cümleyle ilgilidir. Arasında *qarätuvçi-qarälmiş* (tamlayan-tamlanan) ilişkisi olan ad tamlamaları kısmen bu grupta incelenir. *Sening oğling* gibi yapılar arasında şahıs ve teklik-çokluk

bakımından uygunlaşmanın yanında “*başqaruv*” (idare) ilişkisi de bulunduğundan “*tabedaş alaqa*” olarak değerlendirilir ve “*maslāshuvli başqaruv*” (uyumlu idare) *denir*.

Yaşlār uyushmāsi (gençler birliği), *kolxoz bağı* (çiftlik bahçesi)...

b. Başqaruv (İdare): Aralarında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların ekler ya da görevli kelimeler vasıtasıyla birbirlerini düzenlemelerine, yönlendirmelerine “*başqaruv*” *denir*. Böyle oluşumlarda tâbi olunan (hâkim) unsur esastır, tâbi olan her yönüyle asıl unsura uymak zorundadır. Yani hâkim unsur, tâbi olanı idare eder. Tâbi olan unsur, tâbi olunan unsura hâl ekleri ya da görevli kelimeler yardımıyla bağlanır. Bu açıdan kendi arasında iki kısımdır:

Kelişikli başqaruv (Ekli idare): Unsurlar arasındaki ilişki, hâl ekleri yardımıyla sağlanır.

äsäldän / şirin (balıdan tatlı), *hämägä / maqul* (herkese makul), *bizning qışlaq* (bizim köy)...

Kömäkçili başqaruv (Edatlı idare): Unsurlar arasındaki tâbilik ilişkisi çeşitli görevli kelimelerle sağlanır.

Çäng sälamätlik üçün zärärlidir. (Toz, sağlık için zararlıdır.) *Qalām bilän yazmaq* (kalemle yazmak)...

Türkiye Türkçesi dil bilgisinde *başqaruv* (idare) kavramı bulunmaz. Türkiye Türkçesi dil bilgisinde kelime gruplarının önemli bir kısmı, Özbek Türkçesi dil bilgisindeki bu *başqaruv* terimiyle ilgilidir. Ekli ve görevli kelimeli her türden idare (bağlama ve tekrar grupları hariç) bu terimin kapsamındadır.

c. Bitişüv (Bitişme): Aralarında tâbi olan (tabe)-tâbi olunan (hâkim) ilişkisi bulunan unsurların birbirlerine ek ya da görevli kelime almadan bağlanması biçiminde oluşur. Böyle ilişkilerde tâbi olanla tâbi olunan arasındaki ilişki, kelime sırası ve entonasyondan anlaşılır. Tâbi olunan sözcük, kendi biçimini değiştirse bile tâbi olan asıl biçimini değiştirmez. Bu yüzden unsurlar arasındaki ilişki, “*başqaruv*” daki kadar hareketli değildir. Tâbi olan unsur görevinde genellikle, *sıfat* ve *zarf* kullanılır. Diğer türden kelimeler de bazen aynı görevi üstlenir.

temir / sandıq (demir sandık), *yaxşı / sözlämaq* (güzel konuşmak)...

Bitişüv ilişkisinde iki unsur, doğrudan doğruya birlik oluşturabildiği gibi, kalıplaşmış hâl ekleri yardımıyla da grup oluşturabilir:

Çindän / aytmaq (gerçek söylemek), *tezdä / gäpirmaq* (hızlı konuşmak)...

5. Tâbi Olan Unsurun Sentaktik Anlam Fonksiyonuna Göre:

Tâbi olan unsurun şekline, türüne göre Özbek Türkçesi dil bilgisinde dört ayrı grup vardır. Bu gruplandırmada hareket noktası, tâbi olan unsurun kelime olarak türüdür ve gruplandırmada cümleyle kelime grupları birlikte ele alınır.

a. Atribütiv Birikmä (Tamlamalı Birlik): Tâbi olan unsurun tâbi olunanı çeşitli yönlerden ekli ya da eksiz olarak nitelemesi söz konusudur. Tâbi olan kelime, isim veya isim soylu olup yine isim soylu bir unsuru niteler.

yängi üy (yeni ev), *bu kişi* (bu adam)...

b. Obyektli Birikmä (Tümleçli Birlik): Tâbi olan unsurun tâbi olunan unsura çeşitli yollarla ve tümleç göreviyle bağlanması biçimindedir.

tezdän / yazmaq (hızlıdan yazmak), *asmangä / uçmaq* (gökyüzüne uçmak)...

Tâbi olan unsurun zarf görevinde olduğu kelimelerin meydana getirdiği birlikler de *obyektli birikmä* (tümleçli birlik) sayılır. Böyle durumlarda tâbi olunan unsur fiil, tâbi olan unsursa zarftır:

sekin / yürmaq (yavaş yürümek), *şildiräb / aqmaq* (şırıldayıp akmak)...

c. Predikativ Qoşilmä (Yüklemli Birlik): Böyle birliklerde doğrudan doğruya bir yargı söz konusudur. Yargı işin içine girdiğinden bu birlikler, sadece cümleyle ilgilidir.

Kärim qaytardi. (Kerim geri verdi)...

6. Tâbi Olunan Unsurun Türüne Göre:

Tâbi olunan (asıl) unsurun kelime olarak türüne göre kelime grupları Özbek Türkçesi dil bilgisinde üç alt bölüme ayrılır:

a. Atli Birikmälär (İsim ve isim soylu birlikler):

qışlaqning / köpriki (köyün köprüsü), *ğışt / devar* (kerpiç duvar), *şirin / almä* (tatlı elma)...

b. Fe'lli Birikmä (Fiilli birlikler):

kitabni / oqımaq (kitabı okumak), *natoğri / yazmaq* (yanlış yazmak), *küldirib / gäpirmaq* (gülerek konuşmak)...

c. Râvişli Birikmä (Zarflı birlikler):

avazdän / tez (sesten hızlı)

7. Kelime Grubunun Oluşumuna Göre:

Özbek Türkçesi dil bilgisinde, kelime grubunun meydana gelişi iki esas bölüme ayrılır:

a. Saddä Birikmälär (Yalın birlikler):

bäländ / tağ (yüce dağ), *piçaq bilän / kesmaq* (bıçakla kesmek)...

b. Müräkkäb Birikmälär (İç içe birlikler):

beş xanäli üy (beş odalı ev), *köp yängi kitab oqımaq* (çok yeni kitap okumak)...(Aktan, 2009,s.9)

Tablo 1.1: Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Kelime Gruplarının Adlarının Karşılaştırılması

Türkiye Türkçesi	Özbek Türkçesi
İsim Tamlaması	Qarāṭqıçlı birikmä
İyelik Grubu	Egālik
Sıfat Tamlaması	Sıfatlāvçılı birikmä
Birleşik İsim	Qoşmä âṭ
Tekrar Grupları (İkilemeler)	Cüft âtlār
Aitlik Grubu	Qarāşlılık
Edat Grubu	Kömākçili âṭ
Unvan Grubu	-
Birleşik Fiil Grubu	Qoşmä fe'l
Sayı Grubu	Qoşmä sâṇ
Ünlem Grubu	Ündāv
Bağlama Grubu	Bāğlāvçı
İsim-Fiil Grubu	Harakat nâmi
Sıfat-Fiil Grubu	Sıfatdâş
Zarf-Fiil Grubu	Rävişdâş
Kısaltma Grupları	Başqaruvli Birikmälär
İsnat Grubu	-
Yükleme Grubu	-
Yönelme Grubu	Atli Söz Birikmäläri
Bulunma Grubu	Atli Söz Birikmäläri
Uzaklaşma Grubu	Atli Söz Birikmäläri
Vasıta Grubu	-
Eşitlik Grubu	-
İlgi Grubu	-

Not: “-” işaretleri karşılığı yok anlamına gelmektedir.

Tablo 1.2: Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Yargı Gruplarının Adlarının Karşılaştırılması

Türkiye Türkçesi	Özbek Türkçesi
Cümle	Gäp, Cümlä
Cümlenin Öğeleri	Gäp Böläkläri
Yüklem	Kesim
Özne	Egä
Nesne	Väsitäsiz Toldiruvçı
Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümleç)	Väsitälı Toldiruvçı
Zarf	Hal, Räviş
Belirleyici	Änıqlavçı
Cümle Dışı Unsurlar	Ündälmäli Gäplär (Cümle Türü Olarak)

Not: Türkiye Türkçesinde yer almayan, “belirleyici” olarak karşılık bulan “Änıqlavçı” Özbek Türkçesinde cümle unsurlarından sayıldığı için tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1.3: Özbek Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Cümle Türü Adlarının Karşılaştırılması

Türkiye Türkçesi	Özbek Türkçesi
İsim Cümlesi	Ât Kesimli Găp
Fiil Cümlesi	Fe’l Kesimli Găp
Olumlu Cümle	Tasdiq Găp
Olumsuz Cümle	İnkâr Găp
Soru Cümlesi	Sorâq Găp
Emir Cümlesi	Buyruq Găp
Ünlem Cümlesi	Ündav Găp
Kurallı Cümle	-
Devrik Cümle	İnversiyali Găp
Basit Cümle	Sâddâ Găp
Birleşik Cümle	Qoşmă Găp
Sıralı Cümle	Bâğlâvçi Văsităsiz Birikkân Qoşmă Găp
Bağlı Cümle	Bâğlâvçili Găp
Ara Sözlü (Cümleli) Cümle	Kiriş Vă Kiritmă Konstruktsiyali Găp
Eksiltili Cümle	Toliqsız Găp

Not: “-“ işareti karşılığı yok anlamına gelmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KELİME GRUPLARI

1.1. İSİM TAMLAMASI / Qarätqıçlı birikmä ve İYELİK GRUBU / Egälik

İyelik eki almış bir isim unsurunun, iyeliğin gösterdiği bir başka isim unsuruyla oluşturduğu kelime grubuna *isim tamlaması* denir (Yaman, 2000: 62-65).

Özbek Türkçesi dil bilgisinde isim tamlamaları oldukça farklı terim ve yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Türkiye dil bilgisinde, “belirtili” ve “belirtisiz” diye sınıflandırılan bu grupta hareket noktası tamlamaların kuruluş şeklidir. Özbek Türkçesi dil bilgisinde ise asıl ölçü, grubu meydana getiren kelimenin türüdür.

Özbek Türkçesi dil bilgisinde isim tamlamaları, “**at birikmä**” ya da “**at’li birikmä**” terimleriyle ifade edilen grubun içinde değerlendirilir. Bu grubun içinde yer alan “**masläşuvli birikmälär**”, isim tamlamasının karşılığıdır. Bu anlayışa göre isim tamlamaları, ancak ve ancak her iki unsuru da isim olan birliklerden oluşur. Türkiye Türkçesi dil bilgisinde, kelimenin türü o kadar önemli değilken bu durum, Özbek Türkçesi dil bilgisinde temel dayanak noktasıdır. Kelimenin türünden sonraki ölçü, unsurların birbirlerine bağlanış tarzıdır. Bu açıdan “**at’li söz birikmäläri**” kendi içinde üç gruba ayrılır:

1. Bitişüvli birikmälär
2. Başqaruvli birikmälär
3. Masläşuvli birikmälär

1. Bitişüvli birikmälär: Bu tür birlikler, **at + at** (isim + isim) biçimindeki eksiz gruplaşmalardır. Her ne kadar Türkiye Türkçesi dil bilgisinde, belirtisiz isim tamlamalarını andırırsa da Türkiye Türkçesi dil bilgisindeki sıfat tamlamaları içinde değerlendirilir:

Kümüş qaşıq (gümüş kaşık), *zär döppi* (altın takke), *ğışt devar* (kerpiç duvar), *taş yol* (taş yol) gibi şekiller Türkiye Türkçesi dil bilgisinde bazı dilcilerce “**takısız ad tamlaması**” diye nitelenmekteyse de aslında bunlar birer sıfat tamlamasıdır. Bu tür grupların ikinci tipi olan “*yük maşına*” (yük makinası), “*lampa şişä*” (lamba şişesi), “*elektr çırağı*” (elektrik ışığı) gibi örnekler ise görüldüğü gibi Türkiye Türkçesi dil bilgisindeki belirtisiz isim tamlamalarındandır.

2. Başqaruvli birikmälär: Bu tür birlikler, isim tamlamalarıyla ilgili değildir.

3. Maslāşuvli birikmälär: Türkiye Türkçesi dil bilgisindeki isim tamlamaları, bu grubun karşılığıdır. *Maslāşuvli birikmälär* ile kastedilen, iki ya da daha çok unsurun şahıs ve teklik-çokluk açısından uyumlu hâle getirilmesidir. Türkiye Türkçesi dil bilgisindeki belirtili, belirtisiz isim tamlamalarından farklı olarak Özbek Türkçesi dil bilgisinde değişik sınıflandırmalar yapılmıştır:

1. tip birikmälär (Genellik bildiren kelime grupları):

köçä eşiği (sokak kapısı), *üy bekäsi* (ev hanımı)

2. tip birikmälär (Somut ilişkili kelime grupları):

Emir Temur maqbäräsi (Emir Timur’un türbesi), *Gorkiy mäydani* (Gorki meydanı)...

3. tip birikmälär

paxtä terimi (pamuk terimi), *televideniya tili* (televizyon dili)...

Bu üç tür kelime grubu daha çok anlamla ilgilidir.

Özbek Türkçesi dil bilgisinde isim tamlamaları, ilgi hâli (qaratqıç) ekinin kullanımı olarak da ikiye ayrılır. Fakat bu ayrım sınıflandırılmamıştır. Özbek Türkçesi dil bilgisinde isim tamlamaları, şöyle sınıflandırılmıştır:

3.1. İkkinçi Tip Bağlänişlär (Belirtisiz İsim Tamlaması):

Bu birliklerde asıl unsur, daima iyelik eki taşır; yardımcı unursa ilgi hâlidir. İlgi hâli eki (qaratqıç qoşımçäsi) bir ekle gösterilmez. O yüzden böyle yapılar için “**belgisiz qaratqıç**” (eksiz ilgi hâli) terimi de kullanılır.

Şähär (ty) / bağ-ı (tn) (şehir parkı), *dostlik (ty) / tuyğu-si (tn)* (dostluk duygusu)

3.2. Üçinçi Tip Bağlänişlär (Belirtili İsim Tamlaması):

Asıl unsuru iyelik eki, yardımcı unsuru ise ilgi hâli eki (**-ning**) alan, iki isimden meydana gelen birliklerdir. Bunlar tam olarak Türkiye Türkçesi dil bilgisindeki “belirtili isim tamlamaları”nın karşılığıdır. “**men, sen, u, biz, siz, ular**” gibi şahıs zamirleriyle işaret, soru ve belgisiz zamirler, ilk kelime yani tamlayan olduğunda muhakkak -ning ekini alır. Böyle yapılar için “**belgili qaratqıç**” (belirli ilgi hâli) terimi de kullanılır.

ular-ning (ty) / havli-si (tn) (onların avlusu, evi), *men-ing (ty) / kitab-im (tn)* (benim kitabım)...vb.

Özbek Türkçesi dil bilgisinde, “*tamlayan*” terimi yerine “*qaratqıç*” ya da “*anıqlavçi*” ; “*tamlanan*” terimi yerine ise “*qaralmış*” ya da “*anıqlänmiş*” terimleri kullanılır (Ediskun, 1996: 114).

Türkiye Türkçesi dil bilgisinde, Haydar Ediskun (Yaman, 2000: 65) gibi bazı dilcilerce yapılan “*zincirleme isim tamlaması*” terimiyle ifade edilen sınıflandırmaya Özbek Türkçesinde rastlanmaz. Çünkü ekler (ilgi hâli) zincirlemeli bir şekilde gelmez (Yaman, 2000, 66-68).

1.1.1. Belirtili Ad Tamlaması / Belgili qarätqıçlı birikmä

Özbek Türkçesi dil bilgisinde isim tamlamaları, özel bir grup olarak alınmasa da isim tamlaması biçimindeki yapılar, “*qaratqıçlı birikmä*”, “*izafä III*”, “*belgili qarätqıç*” terimleriyle adlandırılmıştır. Yani diyebiliriz ki ilgi hâli eki (qaratqıç kelişiği) almış birliklerdir.

Türkiye Türkçesindeki isim tamlaması tipleri, Özbek Türkçesinde de mevcuttur. Bu tür örneklerin gruplandırılışı ya da farklı bir adla ifade edilişi yapıyla değil metotla ilgilidir:

adäm-ning / räsm-ni (adamın resmi)

balä-ning / köriniş-i (çocuğun görünüşü)

İki lehçede de böyle tamlamalar aynıdır. Fakat Özbek Türkçesinde ilgi hâli eki, Türkiye Türkçesine göre daha az kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde zamirlerde ve bazı kelimelerde “*-ning*” tamlama eki mutlaka kullanılır. *-ni* şeklinde kısaltılmış biçimde kullanılan örnekler metinlerimizde mevcuttur.

Äfändini bir mıqdâr puli bolur erdikim (Efendi’nin bir miktar pulu vardı.)
(1/1)

Eşäkni ârqaşidän egär toqimini âlib öz ârqaşığa qoyib (Eşeğin arkasından eğeri, keçeyi alıp kendi sırtına koyup) (7/4)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi isim tamlamalarında ilgi hâli kullanılmamıştır. Aynı örnekler, Türkiye Türkçesine aktarıldığında eklerin fonksiyonu daha belirgin ve kesin olduğu için, ilgi hâli ekini almıştır.

İlgi hâli ekinin kullanıldığı ya da kullanılmadığı şekillerin hepsi de Türk dilinin yapısına uygundur. İlgi hâli ekinin kullanılıp kullanılmaması, yapıyla ilgili bir farklılık değildir, tercihten doğan bir farklılık olabilir (Yaman, 2000: 68-70).

1.1.2. Belirtisiz Ad Tamlaması / Belgisiz qarätqıçlı birikmä

Özbek Türkçesinde ilgi hâli (qaratqıç kelişiği) kullanılmadan yalnızca iyelik ekleriyle oluşturulan tamlamalar (belirtisiz isim tamlamaları), Türkiye Türkçesine göre daha fazladır. Bu tür yapılar için “izafä II” ve “belgisiz qarätqıç” terimleri kullanılır.

Karxanä (ty) / mahsulatlär-i (tn) (fabrika üretimleri)

Üy (ty) / bekä-si (tn) (ev hanımı)

Köyläk (ty) / yeng-i (tn) (gömlek kolu)

Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde belirtisiz isim tamlamaları kuruluş açısından aynıdır. Kullanım açısından düşünersek, Özbek Türkçesinde belirtisiz isim tamlamaları; Türkiye Türkçesinde belirtili isim tamlamaları daha fazladır.

İsim tamlamalarını iki lehçe arasında şöyle özetleyebiliriz:

- Özbek Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde de isim tamlamaları, kuruluş açısından tamamen aynıdır. Bu yapı, Göktürkçede nasılsa günümüz Türkiye Türkçesinde ve günümüz Özbek Türkçesinde de aynıdır.

Göktürkçe: Türk tengrisi

Türkiye Türkçesinde: Türk Tanrısı

Özbek Türkçesinde: Türk Tängrisi

- Belirtili ve belirtisiz isim tamlamalarının kuruluşu iki lehçede de aynıdır. Yalnız Özbek Türkçesinde ilgi hâli eki almayan bazı tamlama kuruluşları, Türkiye Türkçesinde ilgi hâli ekini gerektirmektedir.
- Farklı yöntemlerle ele alınmış ve farklı imlâlar kullanılıyor olsa bile iki lehçede de isim tamlamalarının aslı yapısı korunmuştur (Coşkun, 2000: 74).

1.1.3. İsim Tamlamasının Kelime Grubu İçindeki Görevleri

1. Aitlik Eki “-ki” ile Birlikte Sıfat Tamlamasında Tamlayan Olması

Eski Türkçe’de *-kı*, *-ki* olan aitlik eki Özbek Türkçesi’nde *-gi*, *-ki* şeklindedir. İsimlerden sıfat yapar (Ergin, 2005: 384).

Hämmä ä’zâsidägi / ıssıǵı tāmām yoq bolub (32/2)

İsim tamlamaları, kelime grubu içerisinde sıfat tamlamalarında sıfat unsuru ve birleşik fiil grubunda isim unsuru olarak da yer alabilir. Bunlara örnek olacak nitelikte isim tamlamaları metinlerimizde bulunmamaktadır.

1.1.4. İsim Tamlamasının Cümle İçindeki Görevleri

1. Özne Olarak Görev Yapması

Äfändini bir mıqdâr puli bolur erdikim (1/1)

Nâğâh kördikim, qabrlärdän bir qabrning üsti âçıq ekän. (4/2)

Äfändini bir cuhud hämsâyäsi bâr erdi. (5/2, 3)

Oǵlimni ânäsi qaysi birmizni xâhläsä äni âlsun. (13/7)

Äfändining xâtuni bir vaqtdä äydiki: (20/1)

Äfändining xâtini üydä yoq erdi. (33/1)

Bul vâqeädin Äfändini hämsâyäsi häbärdâr erdi. (33/8, 9)

Ey Äfändim, er kişini dâimâ üydä olturmaǵı düriüst emäsdür. (39/1)

Äfändining xâtuni bir küni xâtunlärning mäclisığa bârub erdi. (55/1)

Bu yilǵı ğâzlärni hämmäsi bir âyâǵlık ekän deb (61/3)

Bul hâlğa Äfändi xuşnud bolub bâräkällä köl quşlari qılǵân hizmätläringni icrâsi bolsun! (81/3, 4)

2. Yüklemler Olarak Görev Yapması

Män uşbu müzârni ölükläridänmän! (14/5)

Män bâǵni egüsidürmän. (24/4)

Män nârdbânni egüsidürmän. (24/4, 5)

Quyân keltürğân birädäringizni hämsâyäsimiz. (44/6)

Oşâl dostimiz keltürğân quyânni şorbâsini - şorbâsini şorbâsidür. (44/13)

Bir äyâğidü tühârâti yoq kişini nâmâzudur. (45/3, 4)

3. Nesne Olarak Görev Yapması

Zerâ mullâni ânâr keltürğâni yüzäsidin Äfändiğa kârâmât mä'lum bolub erdi.
(2/11, 12)

Välekin, ânârni tümâm bolğâni Äfändiğa mä'lum bolğân erdi. (2/16)

Äfändining köylägin xâtuni yuvub yâyib qoyğân edi. (37/1)

Ey ätä, säni tuğulğâningni bilürmân deb (58/1)

Yoldä qârni açib ğâzni bir äyâğın özi yedi. (61/1)

4. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

Äfändining şähridü vâqti qımmâtçilik bolub bir özge şähärğa çıqıb bårdi.
(6/1)

Äfändining qulâğığa bir keçäsi ğavğâ eşitildi. (36/1)

Äfändining üyiğa bir keçä oğri kirdi. (38/1)

Därhâl suvning içidän şunğub bärrib özini älärni torığa sâldi. (40/2)

Äfändi däryâ içidä ğusül qılür erdi. (40/1)

Qızni qoynigü aş yegânlär kirsünlär. (42/4)

Äfändi bir vaqtdä qâzini huziridü oturub erdikim (48/1)

Kättä qazânin başığa kötärrib mullâbäççälärning huziriğa çıqıb dediki: (50/8)

Äfändining xâtuni bir küni xâtunlärning mäclisığa bärub erdi. (55/1)

Pâdşâh kördikim Äfändining libâsidä yämğurni äsäri yoqtur. (69/8)

Äncirni mülâyimlığığa şükür qılürmân! (71/16)

5. Zarf Olarak Görev Yapması

Nâğâh bâzâr küni güzäri bâzâr içığa tüşti. (13/2)

Äfändi yâz fäslidä piyädä säfärdin kelür erdi. (26/1)

Özingni yämänliğingdin teşigingğa yağaç tıqmış ekänlär. (26/4)

Äfändi bildiki şikäst berür cän vāhmidin qorqub (28/3, 4)

Äfändi xātun ālmāq bolğändä nikāh küni āş täyyārlätib mähälläsidin beş - on ādāmni keltürüb āldığa āşni qoydu. (42/1, 2)

Oşäl ğāzlārğa hävālā qilingän tâyāqni sizlärğa robāro qılsä cän vāhmidin tört āyāğlık bolub qāçärsiz! (61/7, 8)

1.1.5. İyelik Grubu / Egälik

Bir ismin manasını, iyelik sistemi içerisinde başka bir isimle tamamlaması esasına dayanan, iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubuna *iyelik grubu* denir. İyelik grubu, altı kısımda oluşur. Bu altı kısım, altı şahıs ifade eder (ben, sen, o; biz, siz, onlar) (Buran, Alkaya, 2001: 110). İyelik grubunu kısaca, tamlayanı şahıs zamiri olan isim tamlamasıdır diye de tanımlayabiliriz.

Özbek Türkçesinde iyelik ekleri tek biçimde olup yuvarlak şekilleri bulunmaz. Ünlüyle biten adlara ekler, doğrudan gelir. Ünsüzle bitenlere gelirken sadece “i” yardımcı ünlüsünü alır. Özbek Türkçesinde iyelik ekleri sayısı, diğer Türk lehçelerinden daha azdır (Buran, Alkaya, 2001: 61-62).

Tamlayan eki, Özbek Türkçesinde “-ning” olarak tek şekillidir. Özbek Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden farklı olarak 3. şahıs iyelik ekinden sonra hâl eki geldiğinde, araya zamir n’si girmez.

Uning yürägidä örneğinde olduğu gibi.

Bununla birlikte, ikinci unsur, sıfat-fiil eki olan “-gän” ekini almışsa birinci unsura tamlayan eki eklenmez (Aktan, 2009: 21). Şu örnekte olduğu gibi:

Mening aqlim yetmügän nimärsäni sän neçük bilürsän? (15/7) (Benim aklımın yetmediği şeyi sen nasıl bilirsin?)

1.1.6. İyelik Grubunun Cümle İçindeki Görevleri

1. Özne Olarak Görev Yapması

Ey bär hüdâyä sening muhtâclıgıng bolur erdimükim (1/3)

Mäni libâsim köhnädür, säni câmäng yängi. (5/7)

Mäni özüm hām qâzi bolur, deb gümân qılür erdim. (7/8)

Äni mânüdi bul dünyâdâ bolmäs ermiş! (55/5)

Mäni fâlânğa buğdây dâ'vâm bårdur. (65/1)

Mäning güvâhlıgım hām râst emäs. (65/5)

(benim) Mingän âtim âcib hüsrâftâr ekân. (69/10)

2. Yüklemler Olarak Görev Yapması

Sizlär mäning songimdädürsizlär. (70/4)

3. Nesne Olarak Görev Yapması

Mening pulumni oğrığa âldurubsän? (1/3)

Mening kimligimni bilmäsängiz neçük körüştingiz? (3/3, 4)

Säni xâtuningni sökârlär dedi. (30/3)

Ey xâtun, mäning oq-yâyimni keltürüb berğul! (37/2)

Ey birâdär neçük bolur erdikim sävâblıg üçün mäni xâtunimni çıqârsäng?
(39/4)

Ey âtâ, säni tuğulğâningni bilürmân deb (58/1)

Mäni imâm bolmâğımni ölükni özi xâhlämäydür. (64/3)

Bâzârğa bârib mäning düstâr vâ câmümni kimni qolidâ körsäng mundâ
keltürğülkim (87/4, 5)

4. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

Bu keçä bizni hâvlimizğa qaysimiz bårurmiz? (13/7)

Neçük âdämdürsänkim, mening bağımğa mändin beruxsät kiribsän? (15/2, 3)

Bäs bir xaltâ qilib äning içiğa här küni bir böläk tâş tâşläb yürsäm, (18/2)

Ey nâdân, eşäkni söziğa işânursän, uşbu âq saqâlim birlän mäning sözümğa
neçük bovâr qılmäsmüsän? (31/3, 4)

Mäni üyümğa bârib xâtunimdän sorğul! (39/5)

*Därhâl suvning içidän şungub bârib özini **ülärni toriğa** sâldi. (40/2)*

*Mundin song bul târîqa nimärsäni **mäning bârgâhimğa** keltürmağay! (71/10)*

5. Zarf Olarak Görev Yapması

Özingni yämânliğıngdin teşigingğa yağâç tıqmış ekänlär. (26/4)

6. Yüklemler Olarak Görev Yapması

*Kördikim **özünü köylägi erkän.** (37/5)*

1.2. SIFAT TAMLAMASI / Sıfatlâvçili birikmä

Bir sıfat unsuruyla bir isim unsurundan oluşan kelime grubuna, sıfat tamlaması adı verilir. Sıfat unsurunun görevi, ismi çeşitli bakımlardan nitelemektir.

Sıfat unsuru + isim unsuru = sıfat tamlaması

Türkiye Türkçesi dil bilgisinde, sıfat tamlamalarıyla ilgili olarak, pek fazla yaklaşım farklılıkları olmamakla birlikte; en belirgin yaklaşım farklılığı, Tahir Nejat Gencan gibi bazı dilcilerce takısız ad tamlaması, bazı dilcilerce de sıfat tamlaması kabul edilen “**nitelenen-niteleyen**” ilişkisine dayalı olan gruptur. Nesnenin neden yapıldığını “*taş köprü*” türündeki tamlamalar, “*taştan yapılmış köprü*” şeklinde açılabilir. Bu durumda “-mış” eki sıfat-fiil ekidir. Nesnenin neye benzediğini “*şeytan adam*”, “*taş yürek*” türünde olan tamlamalarsa, “*şeytan(a benzer) adam*”, “*taş (gibi) yürek*” şeklinde açılabilir. Burada da “*benzer*” kelimesindeki “-ar” sıfat-fiil ekidir. “*taş (gibi) yürek*” tamlamasındaysa, “*gibi*” edatı dikkate alınırsa, taş gibi edat grubu, yürek isminin sıfatı konumundadır. Yani bu tür tamlamalar, şekil açısından eksiz tamlama görünümünde; anlam açısından sıfat tamlaması görünümündedir (Yaman, 2000: 73).

Özbek Türkçesi dil bilgisinde, kelime gruplarının (söz birikmäläri) oluşmasında esas alınan ölçü, kelimelerin türü ve grubun oluşum şeklidir. Bu açıdan bakıldığında “**sıfat tamlaması**” kavramının tam karşılığı Özbek Türkçesi dil bilgisinde, farklı bir başlık altında görülür. Türkiye Türkçesi dil bilgisinde, “*sıfat tamlamaları*” olarak kabul edilen yapılar, Özbek Türkçesi dil bilgisinde, “**atli söz birikmäläri**” (isimli kelime grupları) şeklinde nitelendirilir. Böyle gruplarda (birikmälärda) asıl unsur (hâkim) olan kelime, isim ya da isim soyludur. Sıfatlar da isimleri nitelediğinde, isimlerin idaresine (başqaruv) tâbi olduğuna göre doğal olarak “**atli söz birikmäläri**”

içinde yer alacaktır. Diğer taraftan, sıfatlarla isimler eksiz biçimde bağlandığından bu özelliği içeren “*bitişüv*” yani bitişme terimi sıfat tamlamasını hatırlatacaktır. Tam bir ifadeyle sıfat tamlamaları, Özbek Türkçesi dil bilgisinde, “*atli söz birikmäläri*”nin “*bitişüvli forması*” şeklinde adlandırılır denmelidir (Yaman, 2000: 74-79).

Bu tür gruplanışta, isim ya da isim soylu kelime asıl unsur (tâbi olunan); sıfat ya da sıfatlarsa yardımcı unsur (tâbi olan) konumundadır. Özbek Türkçesi dilgisinde, (tâbi olanın) türüne göre şu şekilde sınıflandırma yapılır:

a. at + at (isim + isim)

kümüş qaşıq (gümüş kaşık), *alav năfäs* (alev nefes)

b. almaş + at (zamir + isim)

hämmä adämlär (bütün insanlar), *bărçä qızlar* (bütün kızlar), *qançä balä* (hangi çocuk)

c. san + at (sayı + isim)

yigirmä bir üy (yirmi bir ev), *beşinci mäktäb* (beşinci okul)

ç. sıfat + at (sıfat + isim)

çirayli qız (güzel kız), *maviy dengiz* (mavi deniz) gibi...

Özbek Türkçesi dilgisinde, bazı kelimeler, görevine bakılmaksızın doğrudan doğruya sıfat sayılır. Böyle kelimeler, asıl unsur olmak kaydıyla (tâbi olunan unsur) diğer kelimeler bazı hâl ekleri yardımıyla bağlanarak yeni gruplar meydana getirir. Türkiye Türkçesi dilgisinde, “*kısaltma grupları*” dediğimiz bu birliklerin sıfat tamlaması kavramıyla bir ilgisi yoktur.

gäpgä çäçän (söz ustası, lafazan), *hämmägä maqul* (herkese maqul),

işdä çaqqan (becerikli), *yurtdä tanıqlı* (ülkede meşhur)

Yapı bakımından aşağıdaki gibi örnekler de göze çarpar:

Uşbulärni içidä bir xayr sähâvâtli kişi yoqmuki (11/8) (Bir cömert, hayırlı kişi yok mu?) *Bir yürışsiz âtgä mindürüb sährâ târâfiğa rävânä boldilär.* (69/2)

Bu cümlelerdeki “*bir xayr sähâvâtli kişi*” (cömert, hayırlı kişi) ve “*Bir yürışsiz ât*” (yürüyüşü ağır bir at) yapılarını da Türkiye Türkçesindeki değişik biçimlerde kullanmaktayız:

“*Bol paralı adam, uzun boylu çocuk, bir hayırsız evlat*” örneklerinde olduğu gibi.

*Râst ekânkim, bälâsi **ikki ädädlik** / **säbübdin** tuğâlmäyin öldi.* (74/8-9)

Bu örnek cümledeki “*ikki ädädlik / säbübdin*” yapısını “*iki tane sebepten*” biçiminde düşünürsek yapı çözülmüş olur.

Sıfat tamlamaları konusunda diğer önemli nokta da şudur: Bugünkü Özbek Türkçesinde sıfat tamlamalarıyla ifade edilen bazı şekiller, Türkiye Türkçesinde isim tamlamasıdır. Yani sıfat tamlamaları, Özbek Türkçesinde daha fazla kullanılmaktadır. Bunun sebebi Rus ve Fars dillerinin etkisidir:

Türkiye Türkçesi: **Özbek Türkçesi:**

Türk dili

Türkiy til

Duvar Gazetesi

Devariyy gazeta

Özbek Türkçesinde başlı başına bir grup olarak incelenen sayılar, sıfat görevinde kullanılınca Türkiye Türkçesinde sıfat tamlamaları içerisinde ele alınır.

bir (s) / ev (i), binlerce (s) / ev (i), birinci (s) / ev (i), onda bir (s) / hisse (i)

Özbek Türkçesinin sıfat tamlamalarıyla Türkiye Türkçesinin sıfat tamlamaları her ne kadar aynı işlevde olsa da az çok farklılık gösteren yapılar da mevcuttur. Şu örneklerdeki gibi:

“*men oqıgän kitab*” (ben-im okuduğum kitap)

“*siz ötgän yollär*” (siz-in geçtiğiniz yollar)

Metinden örneklendirecek olursak şu cümle iyi bir örnek olur:

“*Çünkü **änâmđin tuğulğän vaqtimdä** yilim yilän ekän.* (47/4) (ben-im doğduğum vakit)

Yukarıdaki örneklerde açıkça görüldüğü üzere, “*men oqıgän*” gibi bir yapıda, tamlayanın ilgi hâli eki, tamlananın da iyelik eki almadan sıfat göreviyle bir başka

tamlamanın (sıfat tamlamasının) kuruluşuna katılması gibi yapı farklılığından çok bir tercih farklılığı ortaya çıkmaktadır. Böyle yapılardaki asıl farklılık, iyelik ekinin Özbek Türkçesinde isim üzerine eklenmesi, Türkiye Türkçesinde ise sıfat üzerinde bulunmasıdır. Özbek Türkçesindeki bu yapılarda bazen iyelik eki hiç yer almamaktadır.

Sıfat-fiil ekleri ile kurulan sıfat tamlamaları her iki lehçede de aynıdır. Tamlamaların şekli, hiç değişmemiştir. Sıfat-fiil eklerindeki ufak tefek fonetik farklar, yapıyı etkilemez.

Türkiye Türkçesi:

Özbek Türkçesi:

gelen adam

kelgän ädam

gelecek yıl

keläsi yıl

okumakta olan öğrenciler

oqiyatgän oquvçılär

Sıfat tamlamalarıyla ilgili olarak iki lehçe arasındaki durumu şöyle özetleyebiliriz:

- İki lehçedeki sıfat tamlamalarının yapısı aynıdır. Daha Göktürkçede görülen **sıfat + isim** kalıbı iki lehçede de aynen korunmuştur. Niteleyen ve nitelenen arasındaki ilişki, her iki lehçede de eksiz gerçekleşir.

Türkiye Türkçesi:

Özbek Türkçesi:

yeni ev

yängi üy

- Türkiye Türkçesi dil bilgisindeki “sıfat tamlaması” kavramıyla Özbek Türkçesi dil bilgisindeki “sıfat başqaruvi” kavramları birbirinin karşılığı değildir. “Sıfat tamlaması”nın Özbek Türkçesi dil bilgisindeki karşılığı, “**atli söz birikmäläri**”nin “**bitişüvli**” formasıdır.
- Özbek Türkçesinde sıfat tamlamaları, Türkiye Türkçesine göre daha fazla kullanılır.
- “- gän” sıfat-fiil ekli tamlamalarla ilgili asıl farklılık, iyelik ekinin Özbek Türkçesinde isim üzerinde, Türkiye Türkçesinde sıfat üzerinde bulunmasıdır (Aktan, 2009: 27).

1.2.1. Tamlayanı Tek Kelime Olan Sıfat Tamlamaları

Bu türden tamlamalarda, belirtme ve nitelik sıfatları ile türemiş sıfatlar tamlayan olarak kullanılabilir:

1. Nitelik Sıfatları / Hâlât Sıfâtı

Āfândini qızı xaltädägi tâşni körüb (18/4)

Ānga bersäng ağır yük ârturlär. (30/3)

Eski nimärsädin kâfän qilib eski gorni tâpib qoyğaysızlär. (34/1, 2)

Qarängü keçädä ong täräfimni neçük bilürmän? (46/3)

Yâş buzâq neçük bilür erdi? (49/4)

Kättä qazânin başığa kötârib mullâbäççälärning huziriğa çıqıb dediki: (50/8)

Āfândini rāncitmâq üçün xâtuni issiq şorbâni keltürüb âldığa qoydu. (54/1)

Ey birädär, köp qıçqırmağılkim toq böri rāncimäsün. (70/3)

Qaçānkim cumä keçäsi bolsä devârdägi qāzuqğa qoyärmän! (80/3)

2. Belirtme Sıfatları / Änıqlavçı Sıfât

Ul dünyädä nimä sir, neçük vâqeä bär ekän? (4/15)

Bir hämyân içidä bir nimä bårdur. (5/4, 5)

Eşägingiz fälân şähärdä qāzi bolub olturur, dedi. (7/7)

Āfândi bir şähürgä bārib erdi. (10/1)

Āfândi bāzı vaqtlärdä yoqālib ketmäsin deb, boynığa nāsqabāğın āsib yürür erdi. (13/1)

Häyitğa säkkiz kün qālibdür. (18/16)

Neçük gavğa ekānin köçağa çıqıb biläyin. (36/1, 2)

Āfāndim, bu neçük täāmdur? (44/12)

3. Türemiş Sıfatlar

Güldürâğan häybätli āvāzlär eşitilib vāhimägä tüştikim (4/4)

Uşbulärni içidä bir xayr sähävätli kişi yoqmuki (11/8)

Bir yürüşsüz atğa mindürüb səhrâ tərəfiğə rəvânâ boldilər. (69/2)

İkkinçi özgü kişığa qılmağıl! (69/17)

*İşni bitkârğân song qazânı içığa yänâ **bir kiçikrâq qazân** sâlib eltib berdi. (74/1, 2)*

Bir tängälik göştüni âlib ketgân it, on tängälik bältäni qoyärmü? (78/3)

1.2.2. Tamlayanı Kelime Grubu Olan Sıfat Tamlamaları

1. İkileme Grubu Olanlar

Räng - bäräng mevälär muhäyyâ və qoylär soyilib hər tərîqa täämlär tayırlängändür. (6/3)

On üdül kör kişi bir birini etäkläb kelib uşbu änhärni köprügi qaydâdur, deb sâvâl qıldı. (21/1, 2)

Tört - beş âdäm yaz fäslidä mäslähät birlän kelib äydilärki: (27/1, 2)

*Uşbu ketgäniçä **tört - beş kün** yürğändin song bir begänâ âdämğä yoluqub dediki: (39/3)*

2. Sıfat-Fiil Grubu Olanlar

*Äfändi bir vaqtdä **Quniyâ degän / şühürgü** bärüb tāmāşâ qilib yürüb erdi. (16/1)*

*Färyâdimni bâisi **suvğa aqıb ölgän** / kördin âlädurğân bir tängä üçündür! (21/9, 10)*

*Bäs, **egäsi ölgän / mäl** Äfändinikidür deb (22/2)*

***Suv çıqâdurğân** / köziğä yağaç tıqıb mähkâmlängändür! (26/2)*

*Älärdin **qalgân** / sârqutni yemäk ümididä bir göşädä oturub erdi. (42/2)*

***Quyân keltürğân** / dostingizmän Äfändim. (44/3)*

*Äning devâri ârqasidä **şäldirüb aqadurğân suv** bär erdi. (83/2)*

3. Edat Grubu Olanlar

Biz / kâbi aqli räsâ âdâmlär ärqân berişqa köngli bolmäsä ğarbâlğa suv sâlğan kâbi ärqânğa un sâlsä nimä zärär bolur? (75/4, 5)

4. İsnat (Yükleme) Grubu Olanlar

Ey birädärlär uşbu ätlärni içidä egüsi yoq / ätlär häm bärğa oxşaydur. (43/4)

Bir äyâğidä tähäräti yoq / kişini nāmāzudur. (45/3)

Nä तरीقا köngli qarâ / âdâmlärsizkim bul zä'if müştüpärni yälğänçi qılırsızlar?! (56/6, 7)

Biz kâbi aqli räsâ / âdâmlär ärqân berişqa köngli bolmäsä ğarbâlğa suv sâlğan kâbi ärqânğa un sâlsä nimä zärär bolur? (75/3, 4)

5. Sayı Grubu Olanlar

Äzbäräyi häzil bir kām ming / tillāni hämyânığa sālīb, bir keçä Äfändini hävlisığa täşlädi. (5/3, 4)

On ikki / tängü berğil! (12/3)

6. Aitlik Grubu Olanlar

Bu dükändä hälvägär här türdügi / hälvälärni pişiribdür. (16/2)

Yâ Allâ bu yilğı / Rāmāzân âyining bir yüz yetmiş üç qilib yärätğän ekänsän, deb dārhäyrät bolub endi (18/10, 11)

Hämmä ü'zäsidiği / ıssığı tāmām yoq bolub (32/2)

Bu yilğı / ğâzlärni hämmäsi bir äyâğlık ekân deb (61/3)

1.2.3. Sıfat Tamlamasının Kelime Grubu İçindeki Görevleri

1. Edat Grubunda Ad Unsuru Olarak Görev Yapması

Naçâr suvğa tüşğän kâbutär / kâbi hämmä libâsläri höl bolub (69/17)

2. Ad Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

Bir hämyân / içidä bir nimä bårdur. (5/4)

Hämmä ü'zäsidiği / ıssığı tāmām yoq bolub (32/2)

Ey Äfändim, er kişini / dâimâ üydä olturmağı dürüst emäsdür. (39/1)

Küttä qazânin / başıǵa kötârib mullâbäççälärning huzırıǵa çıqıb dediki: (50/8)

Bu yılǵı ğâzlärni / hämmäsi bir äyâǵlık ekân deb (61/3)

3. Ad Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

Äfändini / bir mıqdâr puli bolur erdikim (1/1)

Äfändini / bir cuhud hämsâyäsi bâr erdi. (5/2)

4. Birleşik Fiilin Ad Unsuru Olarak Görev Yapması

Eşitgân âdämlärǵa köp mälâli xâtir boldi. (11/6)

*Oşâl ğâzlârǵa hävâlâ qılınǵân tâyâqni sizlärǵa robâro qılsä cân vähmidin **tört äyâǵlık** bolub qâçärsiz! (61/7)*

Farklı Özellikte Sıfat Tamlamaları

*Kemä birlän ketib bâräturǵân sävdâǵärlärni kemälärıǵa **şiddätlik** / bäd muhâlif tegib yaqın boldikim (1/5)*

*Sizlärning şähärläringiz köb yâxşı **behişt misällik** / mämläkät ekänkim (6/7)*

*Häyhât **şorlik** / başım män säni fäydä qılıb kelürsän, özümni särdâri mäclis qılürmän deb (20/11)*

*Ey birädär, **bir tängälik** / yâǵ berǵıl! (59/2)*

*Ey ähmâq, **bir tängälik** / göştüni âlib ketgän it, **on tängälik** / bältäni qoyärmu? (78/3)*

*Ey Äfändi, qazânimni qârnidä **toqquz äyliq** / Xäsän-Hüsän **bäläsi** bârdur. (74/5)*

*Râst ekänkim, bäläsi **ikki ädädlik** / sübüdin tuǵälmäyin öldi. (74/8, 9)*

1.2.4. Sıfat Tamlamasının Cümle İçindeki Görevleri

1. Özne Olarak Görev Yapması

*Uşbulärni içidä **bir xayr sähâvätli kişi** yoqmuki (11/8)*

*Qızni qoynigä **âş yegänlär** kirsünlär. (42/5)*

Yänä bir häftädin song oşäl ädäm Äfändining eşigin qaqıb keldi. (44/2, 3)

Yüzi qarâ bir tängäğa keltürğän yâğing uşbumudur? (59/5)

Körgän kişilär sävâl qıldilärkim: (60/2)

*Qarângu yerdä yâtgän ükäläringiz çirâğni şu'läsin tāmāşâ qılmâq üçün tâng
âtqunçâ çıqürlär. (73/6)*

*Ey, ähmâq, bir tängälik göştüni älib ketgän it, on tängälik bältäni qoyärmü?
(78/3)*

Äning devâri ârqaşidä şäldirüb âqadurğän suv bär erdi. (83/2)

Közi tüşkän kişi tääccüb qılär erdi. (88/3)

2. Yüklemler Olarak Görev Yapması

Sizlärning şähärläringiz köp yâxşi behişt misällik mämlükät ekänkim (6/6, 7)

Häyhât ne äcâb yâxşi kişilär ekänsizlärkim

Neçük ğavğâ ekän? (36/4)

Quyân keltürğän dostingizmän Äfändim. (44/3)

Bir äyâğ birlän oqulğän nämâz neçük nämâzdur? (45/3)

Nä äcâyib yaxşı kitâb ekän. (55/6)

3. Nesne Olarak Görev Yapması

Bu dükändä hälvâğär hâr türdägi hälvälärni pişiribdür. (16/2)

Ey cänâbi äfändim äy yängi bolğändä eski âyni nä qılürlär?

Mäni ängä bersäng ağır yük ärtürlär. (30/3)

Uşbu sözni deb sözlärsizmu? (62/4)

*Mundin song bul tärîqa nimärsäni mäning bārgāhimğa keltürmağay! (71/11,
12)*

*Ey ähmâq, bir tängälik göştüni älib ketgän it, on tängälik bältäni qoyärmü?
(78/3)*

4. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

*Āfāndi **bir** şāhürgā bārib erdi. (10/1)*

*Āfāndi bir vaqtdā Quniyā degān şāhürgā bārib tāmāşā qilib yürüb erdi nāgāh **bir dükānğa** közi tüşti.*

Āksār cāylärdä şāhār ādāmläri cām' bolub yāngi āyğa qarāb turubdurlär. (29/1)

*Āfāndining buzāğı ārgāmçisin üzüb **hār tārāfqā** yügürüb yürür erdi. (49/1)*

*Ālärni cönätib **bir xılvāt yerdä** öz qulāğın özi çözüb bāqmāqdä erdi. (63/4)*

*Pādşāh hārçänd qildi **āt turğān yeridin** qozğālmädi. (69/15)*

*Bul tārıqa kazzāblikni māngä qilding, **ikkinçi özgä kişığa** qılmağıl! (69/17)*

*Eşāgi tāşnālikdin **kättü ānhārgā** birdän özin tāşlädi. (81/1)*

5. Zarf Olarak Görev Yapması

*Āfāndi **bir kün** eşāğın yoqātıb sorāğlāb yürär erdi. (7/6)*

*Āfāndi **bir vaqtdä** Quniyā degān şāhürgā bārib tāmāşā qilib yürüb erdi nāgāh **bir dükānğa** közi tüşti.*

*Āfāndi **bir vaqtdä** göşt ālib bārur erdi. (35/1)*

*Āfāndi **bir vaqtdä** sävdāğärlär birlän hāmrah bolub ātlığ sāfärğa çıqıb erdi. (43/1)*

*Āfāndi älärni hām **bir keçä** şorbā bilän mehmān qilib yibardı. (44/7)*

*Çünki **ünāmdin tuğulğān vaqtimdä** yilim yilän ekän. (47/4)*

*Rāst ekānkim, bäläsi **ikki ādādlık sūbūbdin** tuğālmāyin öldi. (74/8)*

1.3. BİRLEŞİK İSİM / Qoşmä ât

Bir şahsın adı olmak üzere yan yana gelen isimlerin eksiz olarak kullanıldığı kelime grubuna *birleşik isim grubu* denir.

İsim + İsim = Birleşik isim grubu (Karahana, 1995, s.32)

Dilcilerce farklı biçimlerde tanımları yapılan birleşik isim grubunu Leyla Karahan şöyle açıklar:

“Bir nesnenin özel adı olmak üzere bir araya gelen kelime topluluğudur. İki ya da daha fazla kelimeli bütün şahıs adları birleşik isimdir. Birleşik isimlerin hepsi özel isimdir.” (Yaman, 2000: 134-136)

Özbek Türkçesinde birleşik isimler, kelime grupları (söz birikmäləri) içinde düşünülmez. Birleşik isimleri oluşturan unsurlar arasında herhangi bir tâbilik bulunmamaktadır. Herhangi bir yardımcı kelimeli bağlantı ve ekli bir bağlantı da görülmemektedir. Özbek dil bilgisindeki bitişüv (bitişme) ilişkisini andıran böyle yapılar, Özbek Türkçesiyle ilgili eserlerde örnek olarak kullanılmamıştır.

Özel isimlerin kullanılışında, özellikle şahıs isimlerinde, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında bazı farklılıklar görülür. İki ya da daha çok addan kurulmuş birleşik isimlerin yapısı iki lehçede de aynı olmasına rağmen soyadlarının kullanılışı farklıdır. Türkiye’de ad ve soyadlarının kullanılışında Avrupa sistemi etkiliyken Özbek Türkçesinde Rus sistemi etkilidir. Türkiye Türkçesinde önce isim sonra soy isim kullanılırken; Özbek Türkçesinde genellikle önce kendi adı, sonra baba adı, sonra da soyadı yazılmakta ve günlük muamelede daha çok kullanılmaktadır. *Nizamiddin Mahmudov, İslam Abduganiyev, Kärimov* gibi biçimler kullanılmaktadır. Bağımsızlıktan sonra soyadlarının sonundaki “yev”, “ov” yerine “oğlı” ; “yeva, ova, ovna” yerine “kızı” kelimeleri kullanılmaya başlanmıştır. Bazen de sadece ad ve soyad bulunmaktadır. *Nergise İsmail kızı, Cemal Kemal, Nur Ali Kabul* gibi...

İki lehçeyi birleşik isim grubu açısından şöyle özetleyebiliriz:

- Hem Özbek Türkçesinde hem Türkiye Türkçesinde birleşik isim yapısı mevcuttur ve yapı ikisinde de aynıdır.
- “*Birleşik isim*” yapısı Türkiye Türkçesinde kelime grubu sayılırken Özbek Türkçesinde kelime grubu sayılmamaktadır.
- Özel isimlerde ortaya çıkan bazı farklılıklar, iki lehçenin gelişim seyrinden değil; resmi anlayışların sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Koraş, 1998: 334).

Hikmet Koraş da Ertuğrul Yaman’ın görüşlerine katılarak Özbek ve Uygur Türkçelerinde birleşik isim konusunda şöyle bir değerlendirme yapar:

Ergin’de olduğu gibi sadece özel isimleri birleşik isim sayma gibi bir temayül görmüyoruz. Bunun ötesinde özellikle şahıs isimleri birleşik ismin hiçbir bahsinde örnek bile verilmemiştir.

Birleşik isim tarifi bütün kaynaklarda benzerlik göstermesine rağmen değerlendirmede farklılıklar vardır. Bu farklılıkların mantıklı olduğunu söylemek oldukça güçtür. Sıfat ve isim tamlamaları, tekrar grupları ve kelimenin kısaltılmasıyla oluşturulan rumuz durumundaki kısaltmalar birleşik isim olarak değerlendirilen konulardır.

Ergin, Karahan ve Yaman’ın bizim de katıldığımız tarifleriyle paralellik gösteren görüşe rastlayamadık. Şahıslar ve şahıs isimleri, özel nesne isimleri oldukça elbette birleşik isim olacaktır. Söz konusu olan Uygur ve Özbek Türkçelerinde birleşik ismin farklı şekilde algılanması ve değerlendirilmesidir (Yaman, 2000: 104).

Örnekler

Metinlerimizde bu grubun örnekleri bulunmamaktadır.

1.4. TEKRAR GRUPLARI (İKİLEMELER) / Cüft âtlär

Anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek gibi amaçlarla aynen tekrar edilen, anlamı birbirine yakın ya da zıt olan ya da sesleri birbirini andıran kelime gruplarına, *tekrar grubu* denir. Tekrar grupları Türkçenin bilinen tarihinden beri başvurulan işlek kelime yapma yollarından biridir.

Tekrar grupları, Özbek Türkçesinde kelime gruplarından çok, **söz turkumläri** yani kelime türleri içerisinde incelenir. Bundan dolayı, **sintaksis** (söz dizimi) kısmında değil, **morfologiya** (yapı bilgisi) kısmında ele alınır. Çünkü bu grupta unsurlar arasında tabilik söz konusu değildir. Genel olarak isimler (atlar) içinde değerlendirilen isimli tekrar gruplarıysa, Özbek dil bilgisine göre birer kelime grubu değil birer *söz şekli* (*söz formäsi*)dir. Bunun için de *cüft vä täkrariy formälär* (çift ve tekrarlı şekiller) diye adlandırılmıştır.

Hazirgi Özbek Ädäbiy Tili adlı eserde, bu konuyla ilgili şu bilgilere rastlıyoruz: “İsimlerin tekrar biçimleri, genelleştirme ve topluluk anlamlarını ifade eder: *qavun-tärvuz* (kavun karpuz ve diğer bahçe bitkileri), *qazan-tavaq* (kazan tas vb. aletler)

gibi. Tekrarların bazıları da anlamı kuvvetlendirir. İsim tekrarları, çokluk bildirdiği gibi yine anlamı kuvvetlendirmek için de kullanılır: ...*ambar ambar ğallä* (ambar ambar tahıl), *qaträ qaträ yaş* (damla damla yaşı)..." (Yaman, 2000: 104-107)

Aynı eserin 401. sayfasında, fiil ve fiilimsilerle oluşturulan tekrarlar üzerinde durularak bunlar için de *cüfti vä täkrariy formälär* terimi kullanılmıştır. Böyle tekrarların hareketin tekrarını ve devamını bildirdiği ifade edilmiştir....*qılä qılä* (yapa yapa), *eriy eriy* (eriye eriye)...

Yukarıdaki açıklamaların ışığında görülmektedir ki; Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde, tekrar gruplarının yapısı aynıdır. Dikkati çeken ilk farklılık, imlâ ile ilgilidir. Türkiye Türkçesinde tekrar edilen kelimeler arasına hiçbir işaret konmazken Özbek Türkçesinde “*çizgi (-)*” işaretinin konmasıdır. Bunun dışında da bazı farklı kelimeler ve fonetik şekiller mevcuttur. Farklı şekillerin en önemlisi, Türkiye Türkçesinde “*m*” sesi ile yapılan tekrarların Özbek Türkçesinde “*p*” sesiyle yapılmasıdır. Fakat “*m*” li örneklere de rastlanır.

Türkiye Türkçesinde pek az kullanılan “*be*”li tekrar grupları, Özbek Türkçesinde “*mä*”li biçimdedir ve daha çok kullanılır: *üstmä-üst* (üst üste), *köçämä-köçä* (sokak sokak) gibi. Bu örneklerde görülen “*-mä*” eki, muhtemelen Farsçadaki “*be*” ön ekinin Özbek Türkçesinde değişikliğe uğraması sonucunda ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu “*me*” nin, bir de eski Türkçede “*ve*” anlamına gelen bir “*me*” nin değişmiş hâli olabileceğini de düşünmek gerekir.

Tekrarlı yapılar, Türkiye Türkçesinde kelime grubu sayılırken; Özbek Türkçesinde kelime grubu yani söz birikmesi değil; söz forması kabul edilir.

Sonuç olarak:

- Tekrar gruplarının yapısı, Göktürkçede nasılsa, bugün de aynı biçimde iki lehçede devam etmektedir.
- Tekrarlı yapılar, Türkiye Türkçesi dil bilgisinde bir kelime grubu sayılırken; Özbek dil bilgisinde “*söz birikmesi*” değil “*söz forması*” kabul edilir. (Coşkun, 2000: 235).

1.4.1. Tekrar Grubunun Çeşitleri

1.4.1.1. Aynen Tekrarlar

Kelimenin iki kez söylenmesiyle meydana gelir. Hemen hemen her türden kelime, aynen tekrar oluşturabilir.

Yaxşı-yaxşı kitâblâr oquldi. (55/2)

At üstüğe təşləb özəsiğe özi minib ahistâ-ahistâ şähär sâri rävânâ boldi. (69/6)

1.4.1.2. Eş ya da Yakın Anlamli Kelimelerle Yapılan Tekrarlar

Aynı anlamdaki kelimelerin ya da yakın anlamlardaki farklı kelimelerin bir araya gelmesiyle oluşur. Yakın anlamli kelimelerden oluşmuş tekrarlarda bazen anlam yakınlığı dışında ses ve şekil yakınlığı da bulunabilir.

Vä lekin xıylä hünärmänd ekänsizlär! (10/3)

Bir mänzilğa yetip tüşgänlärdin song Äfändini qol äyâğı yıqulğanin zärbığa älämğa kelib (19/6, 7)

On ädäl kör kişi bir birini etäkläb kelib uşbu änhärni köprügi qâydüdür, deb sävâl qıldı. (21/1, 2)

Ävväl källä-pâçülärin pişürüb beräyin. (27/6)

Ey xätun, mäning oq-yâyimni keltürüb bergıl! (37/2)

Songrä ätäng vä änäng vä qavm-qarindâşläringgü häm üy qıldirmâqni taqâzâ qılırsän! (55/10)

1.4.1.3. “be’li” Tekrar Grubu

Räng-bäräng mevälär mühäyyâ vä qoylär soyilib här tärıqa täämlär täyârlängändur (6/3)

Bu sınıflandırmaların dışında, “sayı adlarının bir arada kullanılmasıyla oluşturulan tekrar grubu” şeklinde bir sınıflandırmadan da bahsedilir (Bayram, 2008: 22). Sayı adlarıyla oluşturulan tekrar grubu ile sayı grupları karıştırılmamalıdır. Sayı grubu, büyük sayı, küçük sayı olmak üzere iki sayıdan oluşur ve unsurlar ek almaz.

Ayrıca sayı gruplarında onlar, yüzler, binler, milyonlar, milyarlar gibi bağlantı noktaları bulunmaktadır. Sayı gruplarında iki sayı art arda getirilir. Herhangi bir bağlanma noktası yoktur. Sayı grubu oluşturan kelimeler tekrar edilebileceği gibi tek basamaklı sayılar da tekrar edilip grup kurulabilir (Özkan, Sevinçli, 2008: 49). Sayı adlarının bir arada kullanılmasıyla oluşturulan tekrar grubu sınıflandırmasına örnek cümleler ise şöyledir:

Bir ikki məsələ sorab ötäy. (2/8)

Tört-beş adam yaz fəslidə məsləhət birlən kəlib əydirərkə: (27/2)

Uşbu ketgəniçə **tört-beş** kün yürəndin song bir begənə adamğa yoluqub dediki: (39/3, 4)

Əfəndi xatun əlməq bolğəndə nikah küni aş təyyərlətib məhəlləsidin **beş-on** adamni keltürüb aldığa aşni qoydu. (42/1, 2)

Ersə **bir-ikki** həftədin song yənə **on-on beş** adam kəlib Əfəndi həvlisığa mehmən bolmaq istədi. (44/8)

1.4.2. Tekrar Grubunun Kelime Grubu İçindeki Görevleri

Sıfat tamlamasında Sıfat Unsuru Olarak Görev Yapması

Bir ikki məsələ sorab ötäy. (2/8)

Rəng-bərəng mevələr muhəyyə və qoylər soyilib hər tərīqə təəmlər təyərլəngəndur. (6/3)

On **ədəl kör** kişi bir birini etəkləb kəlib uşbu ənhərni köprügi qəydədur, deb səvəl qıldı. (21/1, 2)

Tört-beş adam yaz fəslidə məsləhət birlən kəlib əydirərkə: (27/2)

Uşbu ketgəniçə **tört-beş** kün yürəndin song bir begənə adamğa yoluqub dediki: (39/3)

Ersə **bir-ikki** həftədin song yənə **on-on beş** adam kəlib Əfəndi həvlisığa mehmən bolmaq istədi. (44/8)

Yaxşı-yaxşı kitəblər oquldi. (55/2)

1.4.3. Cümledeki Görevi Yönünden Tekrar Grubu

1. Yüklemler Olarak Görev Yapması

Vä lekin xıylä hünärmänd ekänsizlär. (10/3)

Xıylä huşyâr bôri ekänsizlärkim (32/6)

2. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

Songrä ätäng vä änäng vä qavm-qarindâşläringgü häm üy qıldirmâqni (55/10)

3. Zarf Olarak Görev Yapması

Ät üstığa täşläb özäsığa özi minib ähistä-ähistä şähär sâri rävanä boldi. (69/6)

4. Nesne Olarak Görev Yapması

Ey xâtun, mäning oq-yâyimni keltürüb bergıl! (37/2)

1.5. AİTLİK GRUBU / Qarâşlilik

Aitlik eki (-ki) ile onun eklendiği kelime grubuna *aitlik grubu* denir. Bu grup, “*aitlik, içinde bulunma ve bağlılık*” işlevleri taşır. Aitlik eki isimlerin yalın, bulunma hâli ve ilgi hâli şekilleriyle kullanılabilir (Coşkun, 200: 74). Özbek Türkçesinde aitlik eki -ki ya da -gi’dir. Ünlülerden, tonlu ünsüzlerden ve bulunma hâli eki olan “-dä”dan sonra “-gi”; ilgi hâli ekindeki “-ng” nin düşmesiyle geride kalan “-ni” ve tonsuz ünsüzlerden sonra ise “-ki” eki getirilir. “-gi” aitlik eki, isimlerden sıfat yapar. Yer gösteren kelimelerde, bulunma hâli ekinden sonra gelir.

Tepädä-gi yulduzlär (tepedeki yıldızlar), *kökdä-gi äy* (gökteki ay), *burun-gi düşmân* (önceki düşman)

-ki aitlik eki, kelime kök ve gövdelerinden sonra işlek olarak kullanılmaz.

Keç-ki ävqat (akşamki yemek), *dästläb-ki piyälä çây* (önceki bir fincan çay)

Genellikle isimlerden zamir yapan -ki aitlik eki, ilgi hâli ekindeki -ng üzerine geldiğinde bu eki düşürür.

hämmäniki (hämmä-ning-ki) “hepsininki”, *bizniki* (biz-ning-ki) “bizimki”, *kimniki* (kim-ning-ki) “kiminki” vb (Yaman, 2000: 108).

Örnekler

Yâ Allâ bu yilgı Rāmāzân âyining bir yüz yetmiş üç qilib yārātğân ekānsân, deb dārhäyrät bolub (18/10, 11)

Hämmä ü'zâsidägi ıssıgı tāmām yoq bolub (32/2)

Bu yilgı gâzläрни hämmäsi bir âyâğlik ekân deb (61/3)

1.6. EDAT GRUBU / Köməkçili ât

Tek başına bir anlamı olmayan, isim ve isim türünden kelime ve kelime gruplarından sonra gelen ve anlam bakımından bunlarla bağlı olan sözlere *edat grubu* denir. Edat grupları, eklendiği kelimelerle cümlelerin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kurar. Edatlar eklendikleri isim, sıfat, zamir, gibi isim soylu kelime veya kelime grupları ile bir edat grubu oluşturur.

Edat grupları, Özbek Türkçesinde kelime grubu olarak kabul edilir. Ancak başlı başına bir kelime grubu olarak ele alınmaz. Türkiye dil bilgisindeki edat grupları, Özbek dil bilgisinde “*rävişli söz birikmäleri*” (zarflı kelime grupları) nin “*başqaruvli birikmäler*” (idareli kelime grupları) kısmına girer (Yaman, 2000: 109-116).

Özbek Türkçesinde, edat ve edat grubu örnekleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yoğun bir şekilde kullanılır ve Türkiye Türkçesinde kullanılan edatların, edat gruplarının hemen tamamı mevcuttur. Türkiye Türkçesindeki edat terimine karşılık Özbek Türkçesinde “*kömäkçi*” terimi kullanılır. Köməkçilər (edatlar ve edat grupları) bazı görüşlere göre, “*fe’lli birikmäler*” (fiilli kelime grupları) kapsamında da değerlendirilmiştir. Çünkü edat grupları sonuç itibariyle fiillere bağlanmaktadır. Özbek Türkçesinde edat gruplarını, aldıkları hâl ekleri açısından üç grupta toplamak mümkündür:

1. Baş kelişik (yalın hâl) ile kullanılan köməkçilər (edatlar) : *bilän, üçün, käbi, singäri, yänliğ, säyin, säri, säbäbli, arqali, tufäyli, çağlı, aşä, boyläb, boyiçä / boyinçä, üzrä, içrä, degän / deydigän, boyi, çämäsi, haqda / toğridä, haqidä / toğrisidä, haldä / yosindä...*

2. Cönäliş kelişigi (yaklaşma hâli) ile kullanılan köməkçilər: *taman, qadar, körä, qarşı, qaräb, qarägändä, qarämäsdän / qarämäy, yäräşä, dair, äsasän, binaän, muvafiq, qaräta..*

3. Çıqış kelişigi (ayrılma hâli) ile kullanılan köməkçilər: *song, keyin, başqa, taşqarı, böläk, özgä, beri, buyan, näri (närigä), burun, ilgäri, başläb, tartib...*

Edat grubu kalıpları iki lehçede de aynen korunmuştur. Edatların kullanımında dikkat çekici bir husus, edatların farklı hâl ekleriyle isimlere bağlanmasıdır. “Göre (körä)” edatı Türkiye Türkçesinde “-(y)a” ile kullanılırken; Özbek Türkçesinde hem yönelme hâli eki “-gä” hem de ayrılma hâli eki “-dän” ile kullanılır. “*undän körä*” gibi. “*Tufäyli*” edatı, Özbek Türkçesinde isimlere eksiz şekilde bağlanırken; aynı anlamı veren “*dolayı*” ve “*ötürü*” edatları Türkiye Türkçesinde “-dan, -tan” ekleriyle isimlere bağlanır. Fakat bu farklılıklar, yapıyı etkilemez; yapı iki lehçede de aynıdır.

İki lehçe arasında edat grubu açısından şöyle bir özetleme yapabiliriz:

- Edat grupları, hem Özbek Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde kelime grubu olarak kabul edilir. Türkiye Türkçesinde edat grubu başlı başına bir grup sayılırken; Özbek Türkçesinde farklı bir başlık altında incelenir.
- Edat gruplarının yapısı, Göktürkçeden bu yana iki lehçede de aynı biçimde korunmuştur.

Göktürkçe: “*anda kisre*”

Özbek Türkçesi: “*undan keyin*”

Türkiye Türkçesi: “*ondan sonra*” (Coşkun, 2000: 224).

1.6.1. Edat Grubu Kuran Belli Başlı Edatların Örnekleri

1. üçün “için”

Köp sözlämä, hāzil qılğānim yoq, vālekin özümnī imtihān qılmāq üçün it boldim! (35/3)

Āfāndini rāncitmāq üçün xātuni issiq şorbāni keltürüb āldığa qoydi. (54/1)

Ey nādānlär, nā üçün vobāl bolsun! (57/3)

Āfāndi zıgır yağı ālmāq üçün kāsä kötārib yağfuruşğa bārdi. (59/1)

Āfāndi pādşāğā ğāz pişürüb tårtıq üçün ālib bārur erdi. (61/1)

Āfāndi bir keçəsi quduqdin suv ālmāq üçün bārub erdi. (66/1)

Āni āhistā tüşürüb ālub pādşāğā tårtıq qılmāk üçün bir fātnusğa sālīb bārur erdi. (71/2, 3)

Yerdä yātgän ükäläringiz çirāğni şu'lesin tāmāşā qılmāq üçün tāng ātqunçā çıqurlār. (73/7)

Sātmāq üçün qafāsgā sālub bāzārğa ālib bārdi. (77/1)

2. -din özgä “-den başka”

Kältäk yeb bāzor qāçub qutulmāqdin özgä heç nimä yoq ekän! (4/16, 17)

Hār dāim tāmāq yemāqdin özgä işlāringiz bolmäs ekän. (6/7)

Āfāndi bir küni hāmmāmğa tüşüb erdikim hāmmām içidä özidin özgä kişi yoqdur. (11/1)

3. kâbi “gibi”

Sān kâbi lādān ādām birlän mundin ziyādä sözlāsām aqlimğa zārār tegār deb (18/16)

Bermäslikğa bāhānā qilingāndä ārqnā içidä un turğān kâbi, ğarbāl içidä suv tursä ācāb ermäs. (68/4)

Biz kâbi aqli rāsā ādāmlār ārqnā berişqa köngli bolmäsä ğarbālğa suv sālğan kâbi ārqnāğa un sālsä nimä zārār bolur? (75/4, 5)

Nāçār suvğa tüşğān kābutār kâbi hāmmā libāslāri höl bolub, bāzor māşaqqatlār birlän keçä qarāņğusidä kelib ordāsığa kirdi. (69/17)

Māni kâbi cāmälāringni sālīb üstiğa çıqıb oltursāng? (69/21)

4. song “sonra”

Metinlerimizde ekli biçimde kullanılmış örnekleri vardır.

Āfāndi pulni ālgāndin song Hudāğa şükürkim (1/9)

Bāzor māşaqqat birlän kāravnālrni qolidin qāçib mundin song qabrğa kirmāq uyān tursun (4/7)

Āfāndi bir nāfūsdin song bildikim (13/3)

Bir xaltū içğa hər küni iftār qılğāndin song bir dānā tās tāsłāb yürür erdi.
(18/3)

Tāng ātqāndin song yok qılürmān deb (37/4)

Uşbu ketgāniçā tört - beş kün yürğāndin song bir begānā ādāmğa yoluqub dediki (39/3, 4)

Yānā bir hāftūdin song oşāl ādām Āfāndining eşigin qāqıb keldi. (44/2)

Āfāndi üyiğa yāqın kelğāndin song dediki: (50/3)

Āfāndining xātuni bir küni xātunlärning mäclisğa bārub erdi, kelğāndin song Āfāndi sordiki: (55/1)

Bās yālgān bolğāndin song ārfā birlä buğdāydā nimā farq bārdur? (65/6)

Bir nāfūsdin song bul beçārälär dilgir bolmäsunlär deb qafāsdin çıqārib yibārdi. (77/1)

5. -din buyān “beri”

Neçānd vaqtlārdin buyān hər cāyğa qoyub saqlāb yürüb erdi. (1/1)

Āfāndining köp vaqtdin buyān tärbiyāt birlän bāqıb yürğān semiz qoyi bār erdi. (27/1)

Köp vaqtdin buyān bālıq bolmāqqa sālāhiyātim bolurmu ekān der erdim.
(40/5)

Ellik yildin buyān hər neçük yilān bolsā hām ācdār bolmäsmu? (47/5)

Uşbu höküzimni köb vaqtlārdin buyān tärbiyāt qilib bāqub yürübdürmān.
(67/6)

6. birlän, birlä “ile”

Bir keçā mäscidğa kelib yiğlağānim birlän oğurlātğān pulumni insāf qilib qaytib berdi. (1/6)

Qarāsām boyingiz boyim birlän bārābār. (3/3)

Āfāndi hər kün üyidā nālāyi zāri birlän der erdikim: (5/1)

Āfāndi bāzār içidä âvâzi bäländ birlä qıçqırıp (9/1)

*Nâgâh oşâl mäclisdä Āfāndini közi âsmânga tüşüb **qolı birlän** yaqâsin uşlâb başını qımırlätib äydiki: (10/2, 3)*

*Her târıqa ğazällärni **bäländ âvâz birlän** oqumâqğa başlädikim (11/6)*

***Sân kâbi lâdân âdām birlän** mundin ziyadä sözläsäm aqlımğa zârär tegär deb (18/16)*

***Şitâb birlän** bārib yağāçni târtib erdi. (26/2)*

*Bul hâlğa Āfāndini ğayrät tāmürläri cünbüşğa kelib **tâyâq birlän** itni uräberdi. (28/2)*

***Uşbu âq saqâlim birlän** mäning sözümgä neçük bovâr qılmäsmüsän? (31/2)*

*Ey xâtun ölgân kişining ölgânliğin **neçük nişânü birlän** bilsä bolur? (32/1)*

*Āni uşlâb bir äyâğidin **ip birlän** mähkäm bağlâb ipni bir uçin belğa mähkamlâb âldi. (41/1)*

*Āfāndi bir vaqtdä **süvdâğürlär birlän** hāmrah bolub âtlıĝ sâfärğa çıqıp erdi. (43/1)*

***Bir äyâğ birlän** oqulĝân nāmâz neçük nāmâzdur? (45/2)*

*Āfāndi bir kün **mullâbüççü şagirdläri birlän** şähärdin tâşqari bağlärni tāmâşasığa barmâq bolub âtğa terskâri minib âldi. (79/1)*

7. “-ğaçä” “kadar”

*Ey nādân, tâ **uşbu vâqtğaçü** qazāning mādä ekānidin bexabär erdingmü? (74/3)*

***Oşâl küni keçğaçü** olturdi. (83/3)*

8. bais / baisidin “sebeb”

***Bul târıqa demâqingizdin bais** nädür? (34/2)*

9. qadär “kadar”

***Ārâbüni ğıldıraĝı qadär** kättä ây bolsä hām qarämäslär dedi. (29/4)*

10. ziyadä “ziyade”

Metinlerimizde ekli biçimde görülmektedir.

Mundin ziyädä / *hünär bolurmükin* (10/3)

*Sän käbi lādân âdām birlän **mundin ziyädä** sözläsäm aqlimğa zārär tegär deb*
(18/16)

11. säri “-e karşı, doğru”

*Ât üstığa täşläb özäsığa özi minib âhistä - âhistä **şähär säri** rävânä boldi.*
(69/6)

*Ul âdām äncir birlä başığa uräberdi, ämmâ başığa **urgân säri** şükür qılür erdi.* (71/12)

12. ilgäri “evvel, önce”

Metinlerde ekli olarak görülmektedir.

*Sizlär hām **māndin ilgäri** ölüb behışığa kirğānlärdānmüsizlär?* (6/10)

*Āfāndini üyidä bir tof örük dāraxti bār erdikim, **hāmmādin ilgäri** pişär erdi.*
(71/1)

13. -gä yaqın “-a yakın”

*Vaqtikim **Rum täräfiğa yaqın** bārib erdi.* (2/5)

*Āfāndigä **yaqın** bārib sālām qildi.* (2/8)

14. keyin “sonra”

Metinlerde ekli olarak görülür.

***Bir nāfūsdin keyin** qulāğığa güldürāğān häybätli āvāzlär eşitilib vāhimāgä tūştikim* (4/4)

15. taşqäri “dışarı”

Metinlerde ekli biçimde görülür.

*Āfāndi bir kün äzbārāyi tāmāşā **şähärdin taşqari** çıqıb güzäri yoli üstidä bir qabr tāşığä tūştı.* (4/1)

*Mäbädä kelib qälsä gürzüsi birlän qoyub qälmäsun, deb säkräb **qabrdin tüşqari** çıqtilär. (4/6)*

*Kelsün, biz birlän **şähärdin tüşqari** çıqıb ât çâpub tāmāşälär äyläsün! (62/1)*

*Äfändi bir kün mulläbäççä şägirdläri birlän **şähärdin tüşqari** bağlärni tāmāşasığa barmâq bolub âtğa terskäri minib âldi. (79/1)*

16. misal “gibi”

*Sizlärning şähärläringiz **köb yaxşı behiş misällik** mämläkät ekänkim (6/7)*

17. içrâ “içinde, zarfında, arasında”

*Yänä **qäfüs içrâ** sâlmâqni ıxtiyâr qilib erdi. (77/2)*

18. -kin “Pekiştirme görevini üstlenir ve cümleye tahmin ifadesi katar.”(Yaman, 2000, s.126)

*Mundin ziyädä hünär **bolurmükin** âsmânläringizni bizni şähär âsmânidin nüsxa âlib yäsäbsizlär. (10/5)*

1.6.2. Edat Grubunun Kelime İçindeki Görevi

Sıfat tamlamasında sıfat unsuru olarak görev yapar.

*Hämmâm içidä **özidin özğa / kişi** yoqdur. (11/1)*

***Sän käbi / lâdân âdäm** birlän mundin ziyädä sözläsäm aqlimğa zârär tegär deb (18/16)*

*Ärâbüni **ğıldırağa qadür** / **kättü ây** bolsä hām qarämäslär dedi. (29/4)*

1.6.3. Edat Grubunun Cümle İçindeki Görevleri

1. Zarf Olarak Görev Yapması

Bir keçü mäscidğa kelib yığlağanım birlän oğurlätğan pulumni insâf qilib qaytib berdi. (1/10)

*Äfändi hār kün üyidä **näläyi zâri birlän** der erdikim: (5/1)*

*Bir xaltä içğa **hār küni iftâr qilğândin song** bir dānā tâş tâşläb yürür erdi. (18/3)*

Keltirgʻan nimärsäsi birlän başıǵa urǵulkim, mundin song bul tärıqa nimärsäni mäning bärǵahimǵa keltürmaǵay! (71/9)

Biz käbi aqli räsa ädämlär ärqan berışqa köngli bolmäsa ğarbälǵa suv sālǵan käbi ärqanǵa un salsä nimä zärär bolur? (75/4, 5)

2. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

At üstıǵa täşläb özäsıǵa özi minib ähistä - ähistä şähär sari rävanä boldi. (69/6)

3. Yüklemler Olarak Görev Yapması

Färyädimni bäisi suvǵa aqıb ölgän kördin älädurǵan bir tängü üçündür! (21/10)

Bul cayı bir sizning üçün emäsdür. (83/4)

Hämä ğavǵälär bizni cämä üçün ekänkim (36/5)

1.7. UNVAN GRUBU

Bir şahıs ismiyle bir unvan isminin meydana getirdiği kelime grubudur. Unvan grubunda birinci unsur kişiyi, ikinci unvan ise bu kişiyle ilgili unvanı gösterir. Unvan adları yerine göre; meslek, rütbe, meslek içinde aşama, derece, saygı gibi anlamlar katarak kişinin tanıtılmasını sağlar.

Şahıs ismi + unvan veya akrabalık ismi = unvan grubu

Belli başlı unvan ve akrabalık isimleri şöyledir:

Türkiye Türkçesi:

Özbek Türkçesi:

abla

apä

ağabey

äkä

amca

ämäki

baba

dädä, atä

dayı

taǵa

dede

baba

bey	cānab (bek)
hanım	xanım
efendi	cānab
paşa	paşa

Hem Özbek hem Türkiye Türkçesinde daha pek çok unvan ve akrabalık adları vardır (Yaman, 2000: 128-132).

Özbek Türkçesinde unvan grupları Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir kelime grubu sayılmaz. Çünkü grubu meydana getiren kelimeler arasında tâbi olan-tâbi olunan ilişkisi görülmez. Fakat isim (at) kısmında anlamlarına göre isimlerin sınıflandırılmasında bu tür isimlerden “**ataqli at**” terimiyle bahsedilir. Ama bahsedilmesine rağmen; özel isimler tek başına ele alındığı için bir kelime grubundan söz edilmez.

Türkiye Türkçesinde unvan grupları denilen kelime grupları, Özbek Türkçesinde yapı olarak aynen kullanılmaktadır. Unvan grupları, söz dizimi açısından Türkiye Türkçesi ile aynıdır. İki lehçe arasındaki en mühim fark; “*Arıfxocā eşan*”, “*Ğulamxan qazı*” gibi kullanımlardır. Türkiye Türkçesinde böyle kullanımlar yerine genellikle sıfat tamlamaları kullanılır. Yani; “*eşan, qazı*” gibi unvanlar, grubun başında sıfat göreviyle kullanılır.

Türkçenin çok eskiden beri kullanılan kelime gruplarından biri olan unvan grubunun kuruluş biçimi, hiç değişmeden günümüze kadar gelebilmiştir. Zaman içerisinde, farklı yabancı dillerin etkisiyle bazı yeni unvan grupları ortaya çıkmıştır. Fakat bu yeni gruplar, iki lehçe arasındaki unvan grubu yapısı birliğini bozmamaktadır.

Türkçenin genel yapısı içinde sonda bulunan “*bey, hanım*” gibi isimler yerine artık “*bay, bayan*” gibi isimler kullanılmaktadır. Böyle yapılar, batı dillerinden aynen tercüme yoluyla girmiştir. Bu türden kullanımlar, Özbek Türkçesinde de Rusçanın etkisiyle az da olsa görülür. Türkiye Türkçesindeki “*bay, bayan*” yerine Özbek Türkçesinde “*cānab, xanım*” kullanılır. Fakat kalıp içerisinde “*xanım*” ismi fazla yer almaz. Yani Türkiye Türkçesindeki “*Bay Abdullah Arif*” kalıbı yerine Özbek Türkçesinde “*Cānab Abdullā Arif*” şekli kullanılır. “*Bayan Aysel Özdemir*” kalıbınınsa Özbek Türkçesinde karşılığı yoktur.

Her iki lehçeyi unvan grubu açısından şöyle özetleyebiliriz:

- İki lehçede de Göktürkçeden bu yana yazılı olarak takip edilebilen unvan grubunun yapısı aynen korunmuştur. Yani; “*şahıs ismi + akrabalık ya da unvan ismi*” kalıbı iki lehçede de ortaktır.
- Türkiye Türkçesinde bir kelime grubu kabul edilen unvan grubu Özbek Türkçesinde bir kelime grubu olarak kabul edilmemektedir.
- İki lehçede de zaman içerisinde yabancı dillerin etkisiyle Türk dilinin unvan grubu yapısına uygun düşmeyen bazı yeni yapılar ortaya çıkmıştır. Sonradan ortaya çıkan bu türden farklılıklar genel yapıyı etkileyecek seviyede değildir (Coşkun, 2000: 238).
- Türkiye Türkçesinden farklı diğer bir durum ise şudur: Özbek Türkçesinde, “*nine*” anlamına gelen “*bibi*” kelimesi, bir unvan belirtir ve isme bitişik yazılır. Şu örneklerde olduğu gibi, kadın adlarının sonuna getirilir ve o kişinin dini inançlarının kuvvetli, hürmete layık olduğunu ifade eder.

kelinbibi, “*gelin hanım*”, *Qurvanbibi* “*Kurvan Hanım*”, “*Ümrinisäbibi*” “*Ümrinisa Hanım*” (Korkmaz, 1992: 27)

1.7.1. Unvan Grubunun Kelime Grubu içindeki Görevleri

1. Ad Tamlamasında Tamlayan Olarak Kullanılması

Näsriiddin Äfändi / mullâsi neçük bolur ekân deb, kelğân yolğa qaytib ketti.
(2/18)

2. Sıfat Tamlamalarında Ad Unsuru Olarak Kullanılması

Sizni sävâlingizğâ Rumdä Näsriiddin Äfändi / nâmlıg bir faqır kişi bâr. (2/2)

1.7.2. Unvan Grubunun Cümle içindeki Görevleri

1. Özne Olarak Kullanılması

Mullâ tähsin qilib Rumni bir dâhqâni bul târıqa âlim bolsä, Näsriiddin Äfändi mullâsi neçük bolur? (2/17)

Käminä Hocü Näsriiddin yoqâldim. (13/4)

2. Yer Tamlayıcısı Olarak Kullanılması

Bir miqdârdin Allâdin Näsriiddin Äfündığa nâzr deb (1/6, 7)

1.8. BİRLEŞİK FİİL GRUBU / Qoşmä fe'l

Zeynep Korkmaz'ın "İsim soylu bir kelime ile yardımcı bir fiilin birleşmesinden veya iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türüdür." (Karahana, 1995, s.36) diye tanımladığı birleşik fiil üç gruba ayrılır:

- a. Bir isim unsuruyla bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller
- b. Bir fiil unsuruyla bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller
- c. Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller (Aktan, 2009: 45)

Bu kelime gruplarında yardımcı fiil, her zaman sonda bulunur. Birleşik fiiller, ne şekilde meydana gelmiş olursa olsun anlamca kaynaşmış bir hâldedir ve tek kavramı karşılar. İş, oluş, hareket bildiren basit fiiller gibi, bunlar da birleşik olarak çekime girer. Birleşik fiil grubunda vurgu, birinci unsur üzerindedir (Yaman, 2000: 151).

Birleşik fiiller, Özbek Türkçesinde de kelime grubu kabul edilir. Türkiye Türkçesinin birleşik fiil yapıları, Özbek dil bilgisinde "*morfologiya*" (morfoloji) bölümünde "*qoşmä fe'l*" (birleşik fiil) terimiyle ifade edilmiştir. Bu tür yapılar, Özbek dil bilgisinde sintaksis (söz dizimi), bölümünde "*fe'li birikmälär*" terimiyle anlatılır. Birleşik fiiller, Özbek Türkçesinde, Türkiye Türkçesindekinden çok daha geniş kapsamlı bir biçimde ele alınır. Fiille bağlantılı her tür kelimenin oluşturduğu grup bu başlık altında değerlendirilir.

Özbek dil bilgisinde, "*fe'li birikmälär*" denilen bu yapılardan "*xursänd bolmaq*" şeklindeki yapılarla "*-(i)b, -ä / -y*" ekleriyle oluşturulan kalıplar, Türkiye Türkçesindeki birleşik fiillerin karşılığıdır.

Mazlumä Äsvaroğa ve arkadaşlarınca hazırlanan *Özbek Tili* isimli eserde şöyle bir sınıflandırma bulunmaktadır:

Fiiller, yapısına göre ikiye ayrılır:

Sadda fe'llär (Basit fiiller) *oqi-, yaz-* vb.

Qoşmä fe'llär (Birleşik fiiller) Bu tür fiiller de kendi içinde ikiye ayrılır:

1. Fiil olmayan kelimelerin fiille birleşmesi:

Himayä qılmaq, cävab bermaq, qol qoymaq...

2. İki ya da daha çok fiilin birleşmesi:

Alib çıqmaq, satib almaq, yazib goyā qalmaq.. (Yaman, 2000: 152).

Birleşik fiillerle ilgili diğer bir sınıflandırma ise Ş. Şaabdurähmanov ve arkadaşlarınca hazırlanmış olan Hazirgi Özbek Ädäbiy Tili adlı eserde (Yaman, 2000: 153) şöyle geçmektedir:

Fiiller, leksik-gramatik açıdan ikiye ayrılır:

1. Müstaqıl fe'llär (Basit fiiller)

2. Yardämçi fe'llär (Yardımcı fiiller)

Yardımcı fe'llär da yapı ve anlamına göre üç bölüme ayrılır:

a. Söz yäsäs vä bağlāmā (Kelime türetme ve bağlama)

Bu iki özellikten sadece *bağlāmā* söz dizimini gerektirir ve bu gruba “*isim + fiil = birleşik fiil*” kalıbındaki yapılar girer. Bağlama fonksiyonuyla “*bol-, qıl-, et-(äylä-)*” yardımcı fiilleri kullanılarak birleşik fiiller elde edilir.

bol- : *käsäl bolmaq* (hasta olmak)

qıl- : *xabar qılmaq* (haber vermek)

et- (äylä-) : *tasdıq etmaq* (tasdik etmek), *şäfqat äylämaq* (şefkat göstermek)

Bu gruptaki yapılar, Türkiye Türkçesindeki “isim + yardımcı fiil” kalıbının karşılığıdır. İki lehçede de yardımcı fiil olarak büyük ölçüde aynı fiiller kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesi:

Özbek Türkçesi:

et-

et-

ol-

bol-

eyle-

äylä-

kıl-

qıl-

bulun-

bol-, et-...

b. Qoşımçä mä'na ifadälavçi yarıdımçı fe'llär (Ek anlam bildiren yardımcı fiiller)

Bu gruptaki yapılar, Türkiye Türkçesindeki “*asıl fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil*” kalıbının karşılığı olan yapılardır. Bu yapıların oluşumunda kullanılan yardımcı fiillere, “*kömäkçi fe'l*” denmektedir.

Belli başlı köməkçi fe'llär (yardımcı fiiller) ve bunların işlevleri şöyle gösterilebilir (Yaman, 2000: 154-159):

al-	:yeterlik (<i>kelä al-, oqıy al-</i>)
bil-	:yeterlik (<i>körä bil-, kelä bil-</i>)
qal-	:tesadüf, anilik (<i>äytib qoya qal-</i>)
qoy-	:güçlendirme, belirginleştirme (<i>alib qoy-</i>)
çıq-	:bitirme (<i>oqıb çıq-, alib çıq-</i>)
kel-	:güçlendirme, belirginlik (<i>kirib kel-</i>)
ver-	:tezlik, kolaylık (<i>baräver-, aläver-</i>)
tur-	:sürerlik (<i>turib tur-</i>)
ket-	:güçlendirme, çokluk (<i>etib ket-</i>)
bol-	:bitme, tükenme (<i>yeb bol-</i>)
yubar-	:güçlendirme, anilik (<i>atib yubar-</i>)
otir-	:sürerlik (<i>körib otir-</i>)
yür-	:sürerlik, tekrar (<i>işläb yür-</i>)
başlä-	:başlama (<i>berä başlä-</i>)
yat-	:sürerlik (<i>saçib yat-</i>)
bar-	:sürerlik (<i>unutä bar-</i>)
bit- (bitir-)	:bitirme, tamamlama (<i>yanib bit-</i>)
yet-	:normal oluşum (<i>pişib yet-</i>)
öt-	:tamamlama, önem (<i>bolib öt-</i>)

ber-	:başkasına yönelme (<i>qoyib ber-</i>)
täşlä-	:bütünlük (<i>atib täşlä-</i>)
sal-	:tamlık, bütünlük (<i>açıb sal-</i>)
tüş-	:düşme, azalma (<i>yaqıb түş-</i>)
öl-	:aşırılık, üstünlük (<i>sevinib öl-</i>)
kör-	:deneme, sınama (<i>oyläb kör-</i>)
qarä-, baq-	:belirleme, anlama (<i>oqıb baq-, süriştirib qarä-</i>)
yaz-	:yakınlık (<i>yetä yaz-</i>) ...

Özbek Türkçesinde, bu tür fiillerin asıl fiile bağlanması için “-(i)b” ve “-ä / -y” ekleri kullanılır. “-ä / -y” zarf-fiil ekleri diğerine göre daha az kullanılır. Şu örneklerdeki gibi:

başlä-: äytä başlädi, **bil-:** yazä bildi, **yaz-:** tökilä yazdı...

Ayrıca bunların dışında, (bar-) *unutä bardi*, (ver-) *ketäverdi*, (tur-) *bilä turdi* yardımcı fiillerinin de aynı yapı içinde olduğu görülür.

Birleşik fiilin yapısında birden fazla yardımcı fiil bulunuyorsa önce “-(i)b” sonra da “-ä / -y” ekleri getirilir. *Yazib berä qal-, işläb turä ber-...*

Böyle örnekler yanında, özellikle konuşma dilinde daha fazla unsurlu birleşik fiillere de rastlanır. Anne, çocuğuna: “*Yügürib barib alib kelib qoyä qal*” dediği zaman hareketin bütün safhaları tarif edilmiş olur. Böyle bir kullanım yerine, Türkiye Türkçesinde, yalnızca “*Al, gel*” ya da “*Al*” demek yeterli gelir.

Kömäkçi (yardımcı) *fiillerle* oluşturulan birleşik fiiller, yapı olarak Türkiye Türkçesindeki birleşik fiillerle aynıdır. Fakat Türkiye Türkçesinde, Özbek Türkçesinde sık kullanılan bazı yardımcı fiiller ya hiç kullanılmaz ya da çok az kullanılır. Türkiye Türkçesinde, *al-, çık-, yubar-, otir-, yür-, yat-, ber-, yet-, öt-, ber-, täşlä-, sal-, түş-, öl-, qarä-, baq-* fiilleri yardımcı fiil olarak hiç kullanılmamaktayken; *qoy-, ket-, başlä-, bitir-, kör-* gibi bazı yardımcı fiillerse az kullanılmaktadır. Bu fiillerin içerisinde *başlä-* yardımcı fiili, Türkiye Türkçesinde, *-maya başla-* (*düşünmeye başla-*) kalıbıyla kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki *yap-* ve *bulun-* gibi yardımcı fiillerse Özbek

Türkçesinde kullanılmaz. Özbek Türkçesinde *yap-* yerine genellikle *qıl-* ya da *et-* yardımcı fiilleri; *bulun-* yerine ise *bol-* ya da *et-* yardımcı fiilleri kullanılır.

Birleşik fiillerin oluşumundaki tercihler de dikkat çekicidir. Türkiye Türkçesinde, “-a / -e, -ı / -i, -u / -ü” zarf-fiil ekleri ve az olarak “-ıp” şekli kullanılır. Türkiye Türkçesinde, “-y” ekiyle birleşik fiil oluşturulmaz. Özbek Türkçesinde “asıl fiil + (i)b + yardımcı fiil” kalıbı daha çok kullanılırken “-ä” zarf-fiil ekiyle oluşturulanların sayısı sınırlıdır. Özbek Türkçesindeki “*körüb çıq-, äytib qoy-*” gibi yapılar, Türkiye Türkçesinde, pek yer almazken; bunlar, çok defa tek fiille karşılanır.

c. Toliqsız fe'l (İmek fiili, ek-fiil) : *edi, ekän, emiş...*

Özbek Türkçesinde birleşik fiiller içerisinde incelenen bu grup, Türkiye dil bilgisinde birleşik fiil anlayışı içerisinde değildir. Özbek Türkçesinde kelime gruplarının sayıca en fazla olanı, birleşik fiillerdir. Hemen hemen iki ya da üç cümlelerin birisinde birleşik fiil kullanılmaktadır.

Birleşik fiiller açısından iki lehçeyi şöyle özetleyebiliriz:

- Her iki lehçede de birleşik fiiller, kelime grubu kabul edilmektedir. Fakat Özbek Türkçesinde “*fe'lli birikmä*”, Türkiye Türkçesindekinden daha geniş yer tutar ve fiillere bağlanan her türlü kelime ilişkisi için kullanılır. Türkiye dil bilgisindeki “birleşik fiil” kavramı, Özbek dil bilgisindeki “fe'lli birikmälär” (fiil kelime grupları)in sadece bir bölümünü ifade eder. Özbek dil bilgisindeki “*koşma fe'llär*” Türkiye dil bilgisindeki birleşik fiillerle daha fazla benzerlik göstermektedir.
- Her iki lehçede de birleşik fiillerin yapısı aynıdır. “isim + yardımcı fiil” ya da “asıl fiil + (zarf-fiil ekleri) + yardımcı fiil” kalıbı Göktürkçede nasılsa, bugün de iki lehçede aynı şekildedir.
- Özbek Türkçesinde birleşik fiiller, Türkiye Türkçesindeki örneklerle göre yapı olarak daha fazla unsurludur. Birleşik fiiller, Özbek Türkçesinde, Türkiye Türkçesine kıyasla daha fazla kullanılmaktadır.
- Her iki lehçede de “-ıp” zarf-fiil eki kullanılır. Türkiye Türkçesinde genellikle zarf-fiil eki görevinde kullanılan bu ek, nadiren birleşik fiil kalıbında görülür. Özbek Türkçesinde ise tek biçimli olarak ve daha çok birleşik fiil kalıbı

içersinde yer alır. Bu ek, Özbek Türkçesinde, aynı yapı içerisinde birden fazla kullanılabilir ve daha fazla işlektir (Coşkun, 2000: 178).

1.8.1. Adla Yardımcı Fiilin Birleşmesinden Oluşan Yardımcı Fiillerin Örnekleri

Bu tür birleşik fiillerde “*etmek, eylemek (äylä-), edilmek, kılmak, kılınmak, yapmak, olmak (bol-), olunmak*” gibi yardımcı fiiller kullanılır. Bu fiillerden *yap-* yerine Özbek Türkçesinde daha çok *qıl-* veya *et-* kullanılır. Burada isim unsuru başta, yardımcı fiil sonda bulunur. Yardımcı fiil, bir çekim görevi yapar ve anlamı üzerinde bulunduran isim unsurunu fiilleştirir.

İsim unsuru + yardımcı fiil = birleşik fiil

Bir keça mäscidğa kelib yiğlağanım birlän oğurlätğan pulumni insäf qilib qaytib berdi. (1/6)

Ällä Tääläğa şükürlär bolsunkim (37/6)

Hämmämni sädäsi birlän öz ävâzi hoş kelib yığlâb dediki: (11/2)

Men xatâ qilibdurmän dedi. (14/8)

Äfândi Rämâzân bolğândä könglidä endişä qıldikim (18/1)

Ul âdâm qahqahâ urub külüb äydiki: (18/13)

En işlek yardımcı fiiller “*etmek, olmak*” fiilleridir. Diğerlerinin kullanımı daha azdır. Bu metinlerde en çok kullanılan yardımcı fiilse “*bolmak*” (*olmak*) yardımcı fiilidir.

Äfândi ğamgin bolub (1/2)

Välekin, ânârni tümâm bolğâni Äfândiğâ mä'lum bolğân erdi. (2/13)

Bul väqeädin häbärdâr bolub äzbärâyî häzil bir kâm ming tillâni hämyânığa sâlib (5/3)

Äfândi xursänd bolub xählağan nimärsälär tәнävul qilib därğâyät mämnun bolub dilidä ändişä qılür erdikim (6/4, 5)

Därhâl suv yâqasığa tüşüb câmä birlän дәstärin eşäkni üstığa qoyib tähärät qılmâqğâ mäşğul boldi. (7/2)

*Ey müsülmânlär, här dâim Allâ tääläğä şükr äytmäqdin **ğâfil bolmänglär!***
(9/1, 2)

*Äfändim, emdi gazälxânlikni bäs - tümâm qiling, tâki bulär köp **behuzur boldilär** dedi.* (11/7)

*Älärğä hämrâh bolub ändäk yürgändin song tevâ bir nimädin hürküb Äfändini yerğä yıqtıtkim **bexud bolub** qâldi.* (19/4)

*Tâki bâ'zi mäclislärdä men käminä zâ'ifâ yaxşı libâslär birlän ârâlänub sävdägärlärni xâtunläriğä **särdâr bolur erdim.*** (20/2, 3)

*Hävâni härârätidin täşnâligi **ğâlib boldi.*** (26/1)

*Mehnätlärimiz **zâye boldi.*** (27/15)

***Häyrân bolub** dediki:* (33/10)

*Özüim bolğânimdä **hâlâk bolur edim.*** (37/6)

*Äfândi bir vaqtdä sävdägärlär birlän **hämrâh bolub** âtlığ säfärğä çıqıb erdi.*
(43/1)

*Äfândi **huşnud bolub** âni bir keçä üyidä mehmân qılıb izhâri minnätdürliklär birlän uzâtıb yibârdi.* (44/1)

*Ey qâzim, bizlär ikkimiz **hämsâyâ bolurmiz.*** (48/2)

*Neçük **şükür etmäsmänkim,** başımğa yânğâq orniğa äncir ursä!* (71/13)

*Äfândi bir vaqtidä mähälläsığa **imâm bolub** erdi.* (64/1)

*Äfândi **betâb bolub** erdi.* (82/1)

*Bul hâldin birâv **vâqıf bolmäsün,** deb şitâb birlän üyiğa bârdi.* (87/3)

1.8.2. Deyimleşmiş Birleşik Fiiller

Anlam kaymasına ve kalıplaşmaya uğramış birleşik fiiller, biçim yönünden bir isimle bir yardımcı fiilin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik fiillere benzer. Ancak bunlarda, fiilden evvelki isim ögesi yalın olarak kullanılabilir, birden fazla grup hâlinde bulunabilir ve işletme ekiyle genişletilebilir.

*Äfândi çıqıb kördikim cuhud hämsâyäsüdür: - **Yol bolsun?** – dedi.* (5/9)

*E bār Hüdâyâ, mänğa ğâibdän ming tillâyi pul **ütâ qulğul**kim (5/1, 2)*

*Äfândi tillâni sänduqğa sâlgânin körüb cuhudni **huşi başidin uçub**, dârhâl çirâğ yândurub Äfândini **eşigin qâqti**. (5/8)*

*Nevçünkim äksär vaqt kâzılıq mäsälâsiğa dârs ötkânimdä ästâydil **qulâq sâlib** tinglär erdi. (7/9)*

*Här nä bolsä bolsunkim, **murâdimğa yettim**. (40/4)*

*Änâdin yaş qâlğâning **yâdimğa tüşdi**. (54/4)*

*Söziğa **qulâq sâlmâsdin** üyiğa kirib ketti. (74/12)*

*Köp yillârdin buyân sizlärni pârvâriş qilib **tuz bergân** erdim. (77/5, 6)*

1.8.3. Sıfat-Fiil ile Yardımcı Fiilin Birleşmesinden Oluşan Bileşik Fiiller

Bu tür birleşik fiiller, fiil kökü ve gövdesinden kurulan farklı zaman kalıbı içindeki sıfat-fiillerin *ol-* yardımcı fiiliyle birleşmesinden meydana gelir.

Sıfat-fiil + yardımcı fiil = birleşik fiil

*Äğâr tüyağa qanât **bergân bolsä** erdi. (9/2)*

*Hämmä günâh uşbu hârâmezâdâdâdürkim ârqân üzüb qaçmâqni bul **tâ'lim bermâğân bolsä** yaş buzâq neçük bilür erdi. (49/3, 4)*

*Sâdaqa **sorâr bolsäng**, Hüdâ bersün! (52/4)*

*Bul târâftin kirib ul târâfdin **çıqıb ketğan bolsä** ehtimâldür. (56/8)*

*Äfândi kâsäni qoligä âlib, **tolğân bolsä**, bul târâfiğa sâlgıl! (59/3)*

*Bir vaqtidä hävâni hârâratidin Câmâd **terläğân bolsä**, âni bädânidin sâçrağândür. (60/4)*

*Hârâmini özi **târtqân bolsä** erdi. (63/7)*

*Äğâr yângâq **keltürğân bolsäm**, qattıq tegib başım yârilür erdi. (71/15)*

1.8.4. Bir Fiille Yardımcı Fiilin Birleşmesinden Oluşan Birleşik Fiiller (Tasvir Fiilleri)

Tasvir fiilleri, iki ayrı fiilin birleşmesinden meydana gelir. Özbek Türkçesinde, zarf-fiil eki almış asıl fiilin karşıladığı işin ve hareketin mümkün ya da muhtemel olup olmayacağını belirleyen yeterlilik fiilinin haricinde başka tasvir fiilleri de vardır.

Fiil + (zarf-fiil) = yardımcı fiil = birleşik fiil

Belli başlı tasvir fiilleri şu şekildedir:

a) Yeterlik Fiilleri (-ä, -y + âl- / bil-)

Türkiye Türkçesinde bir asıl fiile -(y)a zarf-fiil ekinin getirilmesi ve üzerine *bil-* yardımcı fiilinin eklenmesiyle oluşan yeterlik fiili; Özbek Türkçesinde, *âl-* ve seyrek olarak kullanılan *bil-* fiilleridir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi fiil kök ve gövdelerinin sonuna ünsüzlerden sonra *-ä* ünlülerden sonra ise *-y* zarf-fiil ekleri getirilir. Bazen, zarf-fiil eki *-ä* ile *âl-* yeterlik fiilindeki *â* ünlüsünün kaynaştığı görülür. Burada *bil-* yardımcı fiili, bir iş veya hareketin mümkün ya da muhtemel olup olmayacağını gösterir (Coşkun, 2000: 180).

İt hām kāltākning zārbiğa tāqat qılālmāy Äfändiğa hämlä qılā başlādi. (28/3)

Emdi bir ilāc qılāyinkim oğri uyān tursun, özüüm hām ālālmāyin deb (33/5)

Bul yığāçni başığa ādām çıqālmās deb gümān qılsām, sigir neçük çıqıbdür. (33/11)

Äfändining buzāğı ārğamçisin üzüb hār tārāfqā yügürüb yürür erdi, härçänd qıldı uşlāy ālmādi. (49/1)

Müddā çāpmāq bolādurğan bolsä (62/4)

Hār tārıqā yügürük ātingiz bolsä hām bārābār bolālmās. (62/5)

Ät birlän quvgān kişi hām yetālmās erdi. (62/6)

Pādşāh härçänd qıldı āt turğan yeridin qozğālmādi. (69/17)

Rāst ekānkim, bālasi ikki ādādlık sābābdin tuğālmāyin öldi. (74/9)

Uşbu dārāht üstiğä heç kim çıqālmādi, mägär siz çıqarmısiz? (84/3)

Bul suvni ul tārāfiğa qaydin ötādurmān? (85/2)

b) Tezlik Fiilleri (-b, -ä, -y + ber-)

Bu birleşimlerdeki *ver-* yardımcı fiilinin görevi, asıl fiildeki oluş ve kılışın tezlikle, ansızın ve basitçe gerçekleştiğini bildirmektir. Bu yardımcı fiilin Özbek Türkçesindeki karşılığı *ber-* şeklindedir. *ber-* veya *ver-* fiilleriyle kullanılan asıl fiillerin kök ve gövdelerine *-(i)b -ä / -y* zarf-fiil ekleri getirilir.

Asıl fiillerin kök ve gövdelerine *-(i)b* eklenirse iş veya oluşun ayrıntıları da dâhil, en kısa süre içinde gerçekleşmesi istenmektedir (Coşkun, 2000: 187).

Bir keça mäscidğa kelib yiğlağanım birlän oğurlätğän pulumni insâf qilib qaytib berdi. (1/6) “Bir gece mescide gidip ağlamamla çaldırdığı paramı insaf edip geri döndürüverdi.”

Bundän egäsi häbär tåpib Äfändini eşigin qaqıb: -höküzimni çıqarıb berğil, - dedi. (22/3, 4)

Ävväl källä - pãçälärin pişürüb berâyın. (27/6)

Ey xåtun, mäning oq - yâyimni keltürüb berğil! - dedi. (37/2)

İşni bitkârğän song qazânı içığa yänä bir kiçikraq qazân sâlib eltib berdi. (74/2)

Äslä keltürüb bermüdi. (74/6)

Asıl fiillerin kök ve gövdelerine *-ä / -y* zarf-fiilleri eklenirse söz konusu iş veya ayrıntıdan daha fazla süratlilik ve anilik önemlidir.

Bul hâlğa Äfändini ğayrät tāmürläri cünbüşğa kelib täyâq birlän itni urüberdi. (28/2) “Efendi, bu hâle sinirlenip köpeğe vuruverdi.”

Naçâr qolığa bir kättä täyâq âlib bârib ğazâb birlän sigirni urüberdi. (49/2)

Ul âdäm äncir birlä başığa urüberdi. (71/11)

c) Süreklilik Fiilleri (-b + otir- / tur- / yat- / yür-)

Süreklilik ifade eden *tur-* fiili bir oluş ve kılışın belirli bir zaman içinde yapıladurma, bir zamandan beri yapıladurma ve belirli bir durumda kalakalma gibi anlamlar içerir.

tur- fiili ile kullanılan asıl fiillerin kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki getirilir. Zarf-fiil eki almış asıl fiille bu asıl fiildeki işi, oluşu tasvir eden *tur-* yardımcı fiilinin duyulan geçmiş zaman ekiyle birleşmesinden oluşan şeklinde; hemen şimdiki zamanda, gerçekleşme safhasında bulunan ama özelliği sebebiyle devam etmekte olan bir iş, oluş anlaşılır (Coşkun, 2000: 188).

Xalvâgâr kördikim, bir âdâm kelib hâlvâlärni yeb turubdur. (16/4) “ Helvacı, gördü ki bir adam gelmiş helvalarını yemektedir.”

Äfändining näfsi ğaläbä qılıb täyyâr bolġân hâlvâlärni qol uzâtib, xâhlaġânin âlib nâhâri qılıb turub erdi. (16/3)

Kördikim äksär câylärdä şâhâr âdâmläri cäm’ bolub yängi âyġa qarüb turubdurlär. (29/2)

Äfändi häyrân bolub turub erdi. (35/2)

Älhämdülillâ emdi ölür deb köz tutub turubmân. (76/2)

Nä üçün kündüz küni közgä körünib turġân qafäs yolın bilmässizlär? (77/5)

yat-

yat- fiili *-(i)b* zarf-fiil eki ile kullanılır. Bu tür kullanımda şimdiki zamanda gerçekleşme safhasında olan koşullar öyle gerektirdiği için uzun süren bir iş, oluş anlaşılmaktadır. Bu birleşik fiil türü, Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman olarak aktarılır (Coşkun, 2000, s.190).

Äfändi üyin içiġa kirib bir nimärsäni ärâsıġa berkinib yâtib erdi. (51/1)
“Efendi, evinde bir şeyin arasına gizleniyordu.”

Höküz âftâbdä uyquläb yâtubdur. (67/2)

Yol üstidä bir kişi mästhġ birlä yıqılıb yâtubdur. (87/1)

yür-

yür- fiili *-(i)b* zarf-fiil eki ile kullanılır. Asıl fiillerin kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki getirilen bu kullanım şeklinde, süreklilik ifade eden bir şimdiki zaman söz konusudur. Türkiye Türkçesine şimdiki zaman olarak aktarılmalıdır (Coşkun, 2000: 179).

Neçänd vaqtlärdin buyân här câyğa qoyub saqläb yürüb erdi. (1/1) “Uzun zamandan beri her yere koyup saklıyordu.”

Äfändi bāzı vaqtlärdä yoqālib ketmäsin deb, boynığa nāsqabāğın āsib yürür erdi. (13/1)

Ölük bolsäng nimä qilib yürübdürsän? (14/6)

Äfändi bir vaqtdä Quniyā degän şähärgä bārib tāmāşā qilib yürüb erdi. (16/1)

Bās bir xaltā qilib āning içiğa här küni bir böläk tāş tūşlāb yürsäm (18/2)

Äfändi tāmāşā qilib yürür erdi. (23/1)

Ey Äfändim, suvni içidä nimä qilib yürürsizkim (40/4)

Äfändi ekin suğārib yürüb erdi. (41/1)

Äfändining buzāğı ārgamçisin üzüb här tārāfqā yügürüb yürür erdi. (49/1)

Uşbu höküzimni köb vaqtlärdin buyân tärbiyāt qilib bāqub yürübdürmān. (67/9)

Äfändi tāğdä otun kesib yürür erdi. (70/1)

Yāş bāççālär dāraxt tegidä oynüb yürürlär. (80/1)

ç) Yaklaşma Fiilleri (-ä, + yaz-)

Burada bir iş ya da oluşun neredeyse olacağı anlamı vardır. Türkiye Türkçesinde yaz- olan yardımcı fiilin Özbek Türkçesindeki karşılığı da *yāz-* dir.

d) Diğer Tasvir Fiilleri

Özbek Türkçesinde zarf-fiil biçimindeki bir asıl fiille bu asıl fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin özel bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşmasından meydana gelen birleşik fiiller vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

āl-

āl- fiili *-(i)b* zarf-fiil ekinden sonra kullanılırsa bir iş ya da oluşun özne lehine sonuçlandığı anlaşılır (Coşkun, 2000: 179).

*Āfändini bul hâldä körüb bir âdämi kämsâqâl kelib, boyinidin nâsqabâğın âlib özin boynığa **âsib âldi.** (13/3) “ Efendi’yi bu hâlde gören sakalı seyrek bir adam, onun boynundaki kabağı aldı, kendi boynuna taktı.”*

*Bânâğâh bâğbân hâbârdâr bolub Āfändini **tutub âldi.** (15/2)*

*Xayr emdi, öldüm, deb eşâkdin tüşüb bir göşädä qol âyâğlärin **uzâtib yâtib âldi.** (32/4)*

*Bäs, üyin eşigığa bârib qarâb ediki, ağar oğri özüm bolsüm **tâpib âlurmân.** (33/3)*

*Āni uşläb bir âyâğıdin ip birlän mähkäm bağläb ipni bir uçin belığa **mähkâmläb âldi.** (41/2)*

*Āfändi bir küni hämsâyäsizin qâzân **sorüb âldi.** (74/1)*

*Āfändi bir kün mullâbäççä şâgirdläri birlän şähärdin tâşqari bağläрни tämâşasığa barmâq bolub âtğa terskâri **minib âldi.** (79/2)*

*âl- fiili -(i)b zarf-fiil ekini alarak **çıq-, bâr-, ket-** gibi hareket belirten fiillerden evvel kullanılırsa, bu fiilleri ettirgen hâle getirir.*

*Şul äsnâdä bir oğri kelib câmäyu dâstârin **âlib ketti.** (7/3) “Bu sırada hırsız gelip elbiselerini götürdü.”*

*Bäs, egäsi ölgän mâl Āfändinikidür deb höküzni **âlib ketdi.** (22/3)*

*Āfändi här küni göşt keltürsä xâtuni pişürüb yeb Āfändığa it **âlib ketti** deb cävâb äytur erdi. (78/1)*

*Āgär sözümgä bävâr qılmäsäng, terisin **âlib çıqıb** şärmändä qılürmân. (22/5) “Eğer sözüme inanmazsan derisini çıkarıp seni utandırırım.”*

*Xayr, ändâğ bolsä, mundä kelğil, - deb dârveşni yuqârığa **âlib çıqıb** äydiki: (52/4)*

*Sâtmâq üçün qafâsgä sâlub bâzârga **âlib bârdi.** (77/1)*

*Yänä bir küni yângâq **âlib bârur erdi** bir kişi sordiki: (71/6)*

*Āfändi äydi: - Pâdşâhğa yângâq **âlib bârurmân.** (71/7)*

bâr-

bâr- fiili *-(i)b* zarf-fiil ekinden sonra kullanılır. Bu şekildeki kullanımlarda bir iş ya da oluşun yavaş yavaş, azar azar meydana gelmesi, bir durumdan başka bir duruma geçmesi söz konusudur (Coşkun, 2000: 179).

*Āfändining şähridä bir vaqti qımmâtçilik bolub bir özge şähärğa **çıqıb bârdi**.* (6/1) “Bir zamanda Efendi’nin şehrinde pahalılık olmuştu, Efendi bir başka şehre vardı.”

*Āfändi bir küni eşäkin **minib bârur erdi**.* (7/1)

*Āfändi bir keçä qâbristânğa **çıqıb bârur erdi**.* (14/1)

*Hämmädin bäländ olturub, ätrâfni tāmâşâ **qilib bârurmân** deb* (19/2)

*Bâzâr täräfiğa bârur erdi nâgâh közi tüşdikim bir kişi tâvuq tuxmini **âlib bârur**.* (20/6)

*Āfändi qâbul qilib bir-birlär ötgârib toqquzdin toqquz tängä âlib onunçisin **âlib bârur erdi**.* (21/4)

*İttifâqâ qış fâslidä Āfändi tâğdin otun keltürmâq **bolub bârrib erdi**.* (32/3)

*Āfändi bir vaqtdä göşt **âlib bârur erdi**.* (35/1)

*Därhâl suvning içidän **şunğub bârrib** özini älärni toriğa sâldi.* (40/2)

*Āfändi pādşâğâ ğâz pişürüb târtıq üçün **âlib bârur erdi**.* (61/1)

*Āni âhistä tüşürüb âlub pādşâğâ târtıq qılmâq üçün bir fâtnusğa **sâlib bârur erdi**.* (71/2)

*Bäs, bulärni tänhâ qılmäsäm, bir - birläri birlän oynär ekänlär, deb ikkisin yedi vä birin pādşâğâ **âlib bârdi**.* (71/5)

*Āfändi eşägin sâtmâq üçün bâzârğâ **âlib bârrib erdi**.* (72/1)

*Sâtmâq üçün qafäsğâ sâlub bâzârğa **âlib bârdi**.* (77/1)

bâşlä-

bâşlä- fiili *-ä* zarf-fiil ekinden sonra kullanılır. Bir iş veya oluşun başladığını bildirir (Coşkun, 2000: 181).

*Öşäl yerğa oturub här तरीقا ғазällärni bäländ ävâz birlän **oqumâqğa başlädikim** eşitgän ädämlärğa köp mälâli xâtir boldi.* (11/6)

*İt häm kältäkning zärbığa tâqat qılâlmây Äfändiğa **hämlü qılü başladi.*** (28/3)

*Şul äsnädä aç bõrilär kelib eşäkni ärâğa âlib **yemâqğa başladi.*** (32/5)

*Äfändi här तरâfğa bârsä qurbaqa yerğa sudrâlib baqirläb **qıçqırä başladi.*** (41/3)

çiq-

çiq- fiili *-(i)b* veya *-mäy* zarf-fiil ekleriyle kullanılır. Asıl fiil kök ve gövdesine *-(i)b* veya *-mäy* zarf-fiil ekini alırsa bir iş ya da oluşun bitmesi söz konusudur (Coşkun, 2000, s.182).

*Songrä oşäl pullikim Äfändigä **näzr deb çıqârğân erdi.*** (1/8) “Sonra, o parayı Efendi’ye nezir diye çıkarmışlardı.”

*Bir yüzini täşläb âltmış beşni äytürmän **deb çıqti.*** (18/12)

*Äğär sözümgä bâvâr qılmäsäng, terisin **âlib çıqıb** şärmändä qılürmän.* (22/5)

*Äfändi bir küni kıftığä nârdbân kötârib bârib bir kişini bağın devârığa **qoyub çıqti.*** (24/1)

*Birdän suv **âtilüb çıqıb** Äfändini bâş - äyâğın hämmäsin höl qıldı.* (26/3)

*Xayr, ändâğ bolsä, mundä kelğıl, - deb dârveşni yuqârığa **âlib çıqıb** äydiki:* (52/4)

*Qânin äritib, bâşın **bâğläb çıqıb erdi.*** (63/5)

kel-

kel- fiiliyle kullanılan asıl fiillerin kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki getirilir. *kel-* fiiliyle kurulan birleşik fiiller gerçekleşmemiş ya da gerçekleşmekte olan bir işi, oluşu anlatır (Coşkun, 2000: 182).

*Bälki bul keçä şiddätliğ şämâl bolub meni bul yerğa uçurub **âlib keldi,** dedi.* (15/4) “belki bu gece şiddetli bir rüzgâr olup beni buraya uçurdu.”

*Häyhât şorlik bâşım män säni **fäydü qilib kelürsän.*** (20/11)

Sän zürär qilib kelibsän. (20/12)

Ey Äfändim källä pişgünçä bizlär ätrâfni säyr qilib keläylük. (27/8)

Äfändidin bir kişi eşäk sorüb keldi. (31/1)

Şul äsnädä bir kişini kördikim, göşt âlib kelür. (35/2)

Yänä bir häftädin song oşäl ädäm Äfändining eşigin qaqıb keldi. (44/3)

Yaxşı - yaxşı kitâblär oquldi. Kitâb sözni eşitib keldim. (55/3)

Äfändi, ât çâpişürmiz deb erdim, nä üçün höküz minib keldingiz? (62/3)

Äfändidän bir kişi ğarbâl sorüb keldi. (68/1)

Äfändim, bizlär birlä şikârğa çıqıb tāmâşâ qilib kelsüng! (69/1)

Libâslärni kiyib, pādşâhning ördäsiğa yetib keldi. (69/7)

Mundä yāñğâq âlib kelür erdim. (71/14)

Muning nä üçün qoşub keltürdingiz? (74/2)

ket-

ket- fiiliyle kullanılan asıl fiillerin kök ve gövdesine kullanılan asıl fiillerin kök ve gövdesine -(i)b, -ä, -y, ya da -mäy zarf-fiil ekleri getirilir. Asıl fiilin kök ve gövdesine -(i)b eklenirse bitmiş bir iş, oluş ya da birdenbire, çabuk, esaslı bir biçimde yapılan bir iş söz konusudur (Coşkun, 2000: 183).

İttifâqâ bir kün hâcätmänd bolub qoyğân yerin qaräsä uğurlüb ketibdürlär. (1/2) “Bir gün ihtiyaç duyup koyduğu yere baksa para, çalınmıştır.”

Bermäsä neçük qılür erdim, deb mäsciddin çıqıb kettilər. (1/11)

Şul äsnädä bir oğri kelib cāmäyu дәstärin âlib ketti. (7/3)

Ändäğ bolsä här kün imârät yıqilib yängidän imârät qılmâqğa mäşğul bolsäk, bazarımız qâlur erdi, deb cönüb ketti. (9/8)

Mehnät birlän bâqıb semirturğân qoyingiz bekârğa qâlub ketmäsün! (27/3)

Ey Äfändim häzil qılmäng, göştin täşlüb keting?! - deb qıçqırdı. (35/3)

Köyläğini teşib ötüb ketti. (37/3)

*Bul hâldin Āfāndi dilgir bolub köçağa **çıqıb ketti**. (42/4)*

*Āfāndi hār kūni göşt keltürsā xâtuni pişürib yeb Āfāndığa it **ālib ketti**, deb cāvāb äytur erdi. (78/1)*

*Mänā, hālvā ālib yenglār, - deb tört -beş tängä suvğa **tüşläb ketti**. (81/4)*

*Därhāl kötığa bir tepib, cāmā vä dästārin **ālib ketti**. (87/2)*

kör-

kör- fiili, *-(i)b* zarf-fiil ekiyle kullanılır. Nadir olarak *-ä* zarf-fiil eki ile de kullanılır. Asıl fiil kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki getirilirse denenmiş bir iş, oluş anlaşılabilir gibi önceki tecrübelerle dayanarak sonucu az çok tahmin ederek bir işi, oluşu denemeye girişmek de anlaşılabilir (Coşkun, 2000: 183).

*Āfāndi **çıqıb kördikim** cuhud hämsâyäsüdür. (5/9)*

*Āfāndi tähārätidin fârığ **bolub kördikim** sällä, çâpân yoqtur. (7/3)*

*Üygä kirib xaltädägi tışni tökib **sänüb kördikim** (18/8)*

*Bir yüz ältmiş beşni üstiğa säkkizni **zām qılib kördikim** (18/9)*

*Bänâğāh bağbân **hübärdār bolub kördikim** (24/3)*

*Bäs, källä tāmām pişgāndin song älär **kelib kördilärkim** (27/12)*

*Közi äsmāngā **tüşüb kördikim** (66/5)*

*Āhistä **bārib kördikim** räis ekän. (87/1)*

kötär-

-(i)b zarf-fiil ekiyle kullanılan *kötär-* fiili hareket ifade eden *kel-* ve *bār-* gibi fiillerin önünde yer alırsa bu fiilleri ettirgen hâle getirir (Coşkun, 2000: 183).

*Nâğāh suv tolqını birlän **kötärib ketti**. (21/5)*

*Āfāndi bir kūni kıftığā nārdbân **kötärib bārib** bir kişini bağın devârığa qoyub **çıqti**. (24/1)*

qal-

qal- fiili ile kullanılan asıl fiillerin kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki getirilir. Bir iş ya da oluşun yapılıp bitmesiyle ortaya çıkan durum ifade edilir. Bu söz konusu iş, oluş beklenmedik bir şekilde olur (Coşkun, 2000: 184).

Bir ādām Āfāndıǵā muqābil kelib qāldi. (3/1) “Bir adam Efendi’ ye karşı geliverdi.”

Uşbu münāqaşā birlān toqquz tāngägā çıqqandā Āfāndi yoq deb uyǵānib qāldi. (12/4, 5)

Āfāndini yerǵa yıqıttikim bexud bolub qāldi. (19/4)

Āfāndini āti tānhā ücrāb qāldi. (43/6)

Āfāndi yānā ul keçā üydā ālib qālib şorbā birlān mehmān qilib uzātib yibārdi. (44/4)

Çāngākning başı bir nimārsaǵa bānd bolub qāldi. (66/3, 4)

Mān ālārǵa xorāk tāpib bermāqǵa āciz kelürmānkim, uşbu süyünçilārni özi birlān hām işimiz tāmām bolub qāldi. (73/8)

Ul kişi xuşnudlik birlān ālib qāldi. (74/4)

qoy-

qoy- fiili ile kullanılan asıl fiillerin kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki veya *-ā*, *-y* zarf-fiil ekleri getirilir. Asıl fiillerin kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki getirilirse bitmiş veya kısa sürede bitmesi istenen bir iş, oluş söz konusudur (Coşkun, 2000: 186).

Āfāndıǵa ātāb qoyib, ālib qoyıǵa sālīb Rum tārāfiǵa rāvānā boldi. (2/4)

Ātām nā üçün tāş sālīb qoyubdur? (18/5)

Āfāndini süyāb bāzor huşıǵa keltürüb tevaǵa mindürüb qoydilār. (19/5)

Eski nimārsādin kāfān qilib eski gorni tāpib qoyǵaysızlār. (34/2)

Āfāndining köylāgin xātuni yuvub yāyib qoyǵān edi. (37/1)

Köp e’zāz - ikrāmlār birlān kāttā taǵārāni toldurib tinuq suv ālib çıqıb qoydı. (44/11)

*Kördikim böri kelib eşägin **yeb qoyibdür!*** (70/1)

*Köp oynämäğil, yâş cāningdin āyirilürsäñkim **yeb qoyurmän!*** (71/4)

*Välekin özgä nimärsä yoq üçün xātunim ārqāñğa un **sālib qoyubdur.*** (75/2)

öt-

öt- fiili ile kullanılan asıl fiillerin kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki getirilir. Bu şekildeki kullanımda iyi ve tam yapılmış bir iş, oluş söz konusudur. Ayrıca geçmek bir yerden bir yere gitmek anlamlarında da kullanılır (Yaman, 2000: 154).

*Bir ikki mäsälä **sorâb ötäy**, deb Āfāndığä yaqın bārib sālām qıldı.* (2/8) “Bir iki mesele sorup geçeyim deyip Efendi’ye yaklaşılarak selam verdi.”

*Āfāndi öz köyläğini oğri gümân qilib oq bilän āndāq urdikim, köyläğini **teşib ötüb** ketti.* (37/3)

tüş-

tüş- fiili asıl fiillerin kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki getirilerek kullanılır. “Düşme, azalma” gibi anlamlar taşır (Coşkun, 2000, s. 189).

*Şāmālñi zorlığıdin qorqub tāklärñi päyläridän uşlağāñimdä **üzülib tüşti.*** (15/6)

*Āndin song nārdıbāññi ālib bağñi içiğa **qoyub tüşüb** mevälärdin ālmāqñi fikridä erdi.* (24/2)

*Vaqtikim kün keç bolub bir mänzilğa **yetib tüştilər.*** (43/2)

yibar-

yibar- fiili *-(i)b* zarf-fiil eki ile kullanılır. Asıl fiillerin kök ve gövdesine *-(i)b* zarf-fiil eki getirilir. Bu şekildeki kullanımda çabuk ve aniden oluşan ya da kuvvetle yapılan bir iş, oluş ifade edilmektedir (Öztürk, 1997: 97,142).

*Şul āndä eşäk **hünğrüb yibardı.*** (31/2) “O sırada eşek, anırdı.”

*Āfāndi yänä ul keçä üydä ālib qālib şorbā birlän mehmân qilib **uzâtib yibardı.*** (44/5)

*Bäs, Āfāndi älärñi hām bir keçä şorbā bilän **mehmân qilib yibardı.*** (44/7)

*Pādşāh mänzür kilib Āfāndığä **in’ām berib yibardı.*** (71/6)

Äfändi ängä bir nimä berib cönütib yibârdi. (73/2)

Äni häm xursänd qilib yibârdi. (73/3)

Bir näfäsdin song bul beçârälär dilgir bolmäsunlär deb qafäsdin çıqârib yibârdi. (77/2)

Bu kadar tasvir fiili olmasına rağmen, Rıdvan Öztürk, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil* adlı çalışmasında, bu tür tasvir fiillerinin sayısının bir hayli kabarık olduğunu söyler ve birleşik fiiller konusunda şöyle bir tasnif yapar:

a) Bir Tarafı İsim Bir Tarafı Fiil Olan Birleşik Fiiller

Bir isim unsuruna bir yardımcı fiilin getirilmesiyle oluşur.

Dem âl- (nefes al), huşyâr bol- (zeki ol-), дәвр сүр- (hükümranlık et-), säräfrâz äylä- (saygı, itibar göstermek)...

b) İki Tarafı da Fiil Olan Birleşik Fiiller

Bu tür birleşik fiiller, sıklık ve çeşitlilik gösterir. Genellikle -b, -ä, -y zarf-fiillerinin yardımıyla oluşturulan bu fiillerde asıl unsuru birinci fiil teşkil eder. Yardımcı fiilse asıl fiili tamamlamakla birlikte, kendi anlamını da tamamen kaybetmeyerek birleşik fiile yarı tasviri bir anlam katar. Bu sebepten bu tip birleşik fiillerde kullanılan yardımcı fiil sayısı bir hayli kabarıktır. Bunları çeşitli başlıklar altında toplamak mümkünse de her yardımcı fiil kendine has bir nüans ifade ettiği için bu konu, başlı başına bir inceleme konusu teşkil edecek niteliktedir (Yaman, 2000: 142-145).

1.9. SAYI GRUBU / Qoşmä sän

Basamak sistemine göre sıralanmış sayı isimleri topluluğuna, *sayı grubu* denir. Sayı isimleri ya tek başına ya sıfat tamlaması ya da sayı grubu şeklinde görülür. Sayı grubu oluşurken unsurlar arasında herhangi bir çekim eki bulunmaz; birleşme eksiz gerçekleşir.

Sayılar (sanlär), Özbek dil bilgisinde başlı başına bir kelime türü olarak kabul edilir ve yapı bakımından iki gruba ayrılır:

- a. Saddä sanlär (tek sayılar)
- b. Qoşmä sanlär (birleşik sayılar)

Türkiye dil bilgisinde sayı grubu diye adlandırılan kelime grubunun Özbek Türkçesindeki karşılığı, “*qoşmä sanlär*” dır. Qoşmä sanlär, iki sayının yan yana gelmesiyle ya da bazı hâl ekleriyle birbirine bağlanırlar. Bu iki oluşum şeklinden birincisi (sentaktik yöntem) ile oluşturulan birlikler, Türkiye dil bilgisindeki sayı gruplarına denk düşer.

On bir, yigirmä beş, toqsan beş...

Böyle örnekler, Özbek dil bilgisinde bir kelime grubu olarak kabul edilmemektedir.

Emdi kel, bir yüzini täşläb ältmiş beşni äytürmän deb çıqti. (18/12)

Fonetik farklar bir yana bırakılırsa, esas itibariyle sayı grupları, iki lehçede de aynıdır. Özbek Türkçesinde, Türkiye Türkçesine göre tek farklı yapı, “*yüz*” ve “*ming*” sayılarının kullanımında görülür. Bu sayılar, “*bir yüz*”, “*bir ming*” şeklinde kullanılmaktadır. Bu şekildeki kullanım sadece Özbek Türkçesinde değil diğer bazı Türk lehçelerinde de görülür. Türkiye Türkçesinde “*milyon*” ve “*milyar*” sayılarının kullanımının “*bir milyon*” ve “*bir milyar*” şeklinde olduğu gibi; “*bir yüz*”, “*bir ming*” denilmektedir.

Sayı grupları açısından iki lehçe arasındaki sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

- Türkiye Türkçesinde bir kelime grubu sayılan sayı grupları; Özbek Türkçesinde kelime grubu sayılmamaktadır.
- Özbek Türkçesinde, her ne kadar söz birikmesi (kelime grubu) sayılmıyorsa da Türkiye Türkçesindeki sayı gruplarının örnekleri bulunmaktadır. Bu gruplar, iki lehçede de aynıdır. Sadece “*bir yüz*” ve “*bir ming*” sıfat tamlamaları, Türkiye Türkçesinde tek sayıyla ifade edilmektedir (Yaman, 2000: 138-140).

Örnekler

On ikki tängä berğıl! (12/3)

Bir yüz ältmiş beşni üstiğa säkkizni zäm qılıb kördikim bir yüz yetmiş üç bolur ekän. (18/9)

Emdi kel, bir yüzini täşläb ältmiş beşni äytürmän deb çıqti. (18/12)

*Xaltä hisâbıǵa qaräğändä bu yilǵı Rämäzân âyi **bir yüz yetmiş üç** kün ekändür.*
(18/15)

*Ersä, bir - ikki häftädin song yänä on - **on beş** ädäm kelib Äfändi hävlistıǵa mehmân bolmaq istädi.* (44/8)

*Bäs äni bazarǵa eltüb bir tängäǵa **on bir** dänädin hämmäsin sätib üyǵa keldi.*
(20/7)

*Äziǵa qanâät qilib tängäǵa on dänädin tuxum älib, **on bir** dänadin sätdim.*
(20/8)

*Nä üçün **ältmiş beş** dersiz?* (18/14)

1.10. ÜNLEM GRUBU / Ündāv

Ünlem edatı ile bir isimden meydana gelen söz dizimine *ünlem grubu* denir. Seslenme edatı önce, isim ise ondan sonra gelir.

Ünlem + isim unsuru = ünlem grubu

Ünlem grubu, Özbek dil bilgisinde bir kelime grubu olarak kabul edilmez. Çünkü grubu meydana getiren kelimeler arasında tâbi olan-tâbi olunan ilişkisi mevcut değildir. Fakat her ne kadar kelime grubu sayılmıyorsa da bu yapı, Özbek Türkçesinde de mevcuttur:

Ey Äfändi qayândä erdingiz? (4/14)

Özbek dil bilgisinde, kelime grupları (söz birikmäläri) kapsamında yer alan “*ündav başqaruvi*” terimiyle anlatılmak istenen; ündav (ünlem) yerine kullanılan kelimelerin kendisinden sonra gelen unsurları idare etmesidir. Yani; tâbi olunan unsur ünlemdir. Bu yüzden ünlem grubu ile ündav başqaruvi aynı anlama gelmez.

Ünlem grubunu iki lehçeye göre şu şekilde özetleyebiliriz:

- Ünlem grubunun yapısı iki lehçede de aynıdır ve bu grup, çokça kullanılmaktadır.
- Türkiye Türkçesinin ünlem grubu, Özbek Türkçesinde kelime grubu sayılmaz. Ünlem yerine geçen kelimelerden oluşan bazı farklı yapılar; Türkiye dil

bilgisindeki “kısaltma grupları”nın karşılığı olarak değerlendirilir. *Toygä märhamät!* (Düğüne buyurun!...) vb. (Yaman, 2000: 128)

Örnekler

Ey Äfändi qayândä erdingiz? (4/14)

Ey cänim Äfändim ul tärıqa emäsdür! (6/11)

Ey / äfändim nä üçün bul tärıqa iş qıldingiz? (19/8, 9)

Ey / Äfändim nä tärıqa sävdâgärlik qıldingiz? (20/9)

Ey Äfändim bukün äyni üçümü yâ törtümü? (23/1)

Ey beädäb ähmâq! (26/4)

Ey xâtun ölgän kişining ölgänliğin neçük nişânä birlän bilsä bolur? (32/1)

Ey xâtun, mäning oq-yâyimni keltürüb bergül! (37/2)

Ey Äfändim, turğul, oğri yürübdür! (38/1)

Ey Äfändim, ong täräfingizdä şäm' bâr erdi. (46/2)

Ey qâzim, bizlär ikkimiz hämsâyä bolurmiz. (48/2)

Ey cänim, mäclisdä körgän vä eşitgänläringizdin sözläng. (55/2)

Ey Äfändi, ât çäpişürmiz deb erdim, nä üçün höküz minib keldingiz? (62/3)

Ey Äfändi, süyünçi beringkim, xâtuningiz tuğdi. (73/1, 2)

Ey nâdân, tâ uşbu vaqtğaçä qazâning mädä ekânidin bexabär erdingmü?
(74/3)

Ey Äfändim, uşbu tärıqa häm nâmünâsib cävâb berürmükim (75/2, 3)

Ey häzrät üstâdimiz, nä üçün märkäbingizğa terskâri süvâri boldingiz? (75/2,
3)

Häy - häy Äfändim, ul kişi män emäs, sällä - çäpân mäniki emäsdür! (87/11)

1.11. BAĞLAMA GRUBU / Bağlavçi

İki ya da ikiden fazla isim unsurunun bağlaçlar yardımıyla birbirine bağlanması sonucu oluşan gruplara *bağlama grubu* denir. Bağlaçlar, kelime ya da isim unsuru arasında sıralama, bağlama, denkleştirme, karşılaştırma vazifelerini görür.

Bağlaçlar, genellikle iki isim unsuru arasında bulunur; fakat bazen çok unsurlu gruplar da en son unsurdan önce yer alır. Şöyle gösterebiliriz:

İsim unsur(lar)u + bağlaç+isim unsuru = bağlama grubu

Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesindeki bağlaçlar, şeklen genellikle birbirine benzemektedir. Bunların arasında bazı bağlaçların kullanımında farklılıklar görülür. Özellikle **häm** bağlacının kullanımındaki farklılık daha belirgindir. Bu bağlaç, Özbek Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki işlevinin yanında “*da / de*” anlamlarını verir ve bunların da yanı sıra “*ayrıca*” anlamını da üzerinde taşır (Yaman, 2000: 120).

Bu bağlacın metinlerdeki örnekleri ise şu şekildedir:

Emdi änâr tämâm boldi cävâb häm tämâm boldi, dedi. (2/16) (da anlamında)

Bälângizni äläy qâzi pâççâ, häçir birlän câmäsi häm menikidür. (5/24) (da anlamında)

Özbek Türkçesinde bağlama grubu, bir kelime grubu olarak kabul edilmemektedir. Bunun sebebi; bağlama gruplarında Özbek dil bilgisinin esas aldığı birbirine tâbi olma işlevinden ziyade, bağlantı kurma işlevinin ön planda olmasıdır. Bundan dolayı, Özbek dil bilgisinde bağlama grupları morfolojiya yani yapı bilgisi bölümünde incelenir. Bu tür yapılar Özbek dil bilgisinde, “*söz tizması*” diye adlandırılır.

Bağlavçiler (bağlaçlar), Özbek dil bilgisinde, tek başlarına anlamı olmayan; fakat kelime grubu oluşturmada ya da cümleler arasında bağlantı kurmada görevli kelimeler olarak kabul edilir (Yaman, 2000: 122-124).

Özbek dil bilgisinde bağlaçlar tek ya da grup hâlinde kullanılmasına göre ikiye ayrılır: Yäkkä bağlavçilär ve Täkrariy bağlavçilär.

1. Yäkkä Bağlavçilär (Tek Bağlaçlar) : Tek başına kullanılan bağlaçlardır.

Bu tür belli başlı bağlaçlar şunlardır: *ä, vä, hämdä, ämma, lekin, biraq, belki, halbuki,*

vähalänki, yaki, yahud, ya, gär, ägär, ägärdä, başärti, çünki, gärçi, göya, göyaki, -ki, -kim.

2. Təkrariy Bağlavçilər (Tekrarlı Bağlaçlar) : Cümle içerisinde grup hâlinde kullanılan bağlaçlardır. Özbek Türkçesinde kullanılan belli başlı təkrariy bağlavçilər şunlardır: *däm-däm, bā'zän- bā'zän, hām-hām, bir-bir, yaki-yaki, ya-ya, gah-gah, xah-xah* gibi.

Bağlavçiler, cümle içindeki görevine göre de ikiye ayrılır: Teng bağlavçilər ve Ergəştiruvçi bağlavçilər.

a. Teng Bağlavçilər (Denk Bağlaçlar) : Böyle bağlaçlar, cümlelerin unsurları ve basit cümleler arasında denk ilişkiler kurar ve onlar arasında eşitlik sağlar. Teng bağlavçilər, kendi arasında üç gruba ayrılır:

a.1. Biriktiruvçi Bağlavçilər (Birleştirici Bağlaçlar) : *vä, hämdä, hām, bilän, -u, -yu, -dä...*

a.2. Zidlavçi Bağlavçilər (Zıtlştırıcı Bağlaçlar) : *ämma, lekin, biraq, belki, halbuki, faqat...*

a.3. Ayıruvçi Bağlavçilər (Ayırıcı Bağlaçlar) : *ya, yaki, yaxud, yaniki, gah... gah..., däm... däm..., bir... bir..., xah... xah...*

b. Ergəştiruvçi Bağlavçilər (Bağlayıcı Bağlaçlar) : Bu bağlaçlar, birleşik cümlelerde yardımcı cümleyle temel cümle arasında bağlantı kuran bağlaçlardır. Bu bağlaçlar da kendi arasında dört gruba ayrılır:

b.1. Änıqlav Bağlavçiləri (Açıklama Bağlaçları) : *yani, -ki, -kim...*

b.2. Säbäb Bağlavçiləri (Sebepl Bağlaçları) : *çünki, şuning üçün...*

b.3. Şart Bağlavçiləri (Şart Bağlaçları) : *ägär, ägärdä, başärti, gärçi, mabada...*

b.4. Çağıştiruv Bağlavçiləri (Karşılaştırma Bağlaçları) : *göya, göyaki...*

Bağlama grupları, her iki lehçede de yapı açısından aynıdır. Fakat kullanılan bağlaçların çoğunluğu aynı olmakla birlikte, bazılarında farklılıklar görülür. Özbek Türkçesindeki “*hām*” bağlacı, Türkiye Türkçesindeki “*hem*” ve “*da / de*” bağlaçlarının karşılığı olarak kullanılmaktadır. Diğer yandan “*fakat*” bağlacı, Özbek Türkçesinde,

Türkiye Türkçesindeki gibi bir anlama sahip değildir. Bu bağlacın Özbek Türkçesindeki anlamı, “*sadece, yalnızca, ancak*” tır. Türkiye Türkçesindeki “*fakat*” bağlacının karşılığı olarak, “*lekin, biraq*” bağlaçları kullanılır.

Özbek Türkçesinde “-u, -yu” bağlayıcılarının özel bir yeri vardır. Farsçanın tesiri olan bu şekiller, Özbek Türkçesinde, bağlaçlar arasında değil, soru eki “*mi*” gibi yükleme denilen özel bir bölümde incelenmektedir. Böyle yapılar Türkiye Türkçesinde kullanılmaz.

Bağlama gruplarını iki lehçe arasında şöyle özetleyebiliriz:

- Bağlama gruplarının yapısı, iki lehçede de aynıdır. *İsim unsuru + bağlaç + isim* unsuru kalıbı ortaktır.
- Bağlama grupları, iki lehçe de farklı adlandırılır. Türkiye Türkçesinde kelime grubu sayılırken; Özbek Türkçesinde, “*söz tizması*” şeklinde bir terimle ifade edilir ve kelime grubunun kapsamında değil, morfolojinin bir konusu olarak incelenir.
- İki lehçe arasında, bağlama grubunda görülen farklılıklar, özellikle yabancı bağlaçların tercihinde görülür. Bunu, yapı aynıdır; ama seçilen bağlaç farklıdır şeklinde de ifade edebiliriz.
- İki lehçe arasında, bağlaçların kullanımı açısından da bazı farklılıklar görülmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi, “*häm*” bağlacı, Türkiye Türkçesindeki “*hem*” ve “*da / de*” bağlaçlarının yerine kullanılmaktadır. Diğer kullanım farklılığı ise “-u, -yu” bağlayıcılarının Özbek Türkçesinde görülürken; Türkiye Türkçesinde görülmemesidir. Ama bu farklılığın yabancı bir dilin etkisiyle ortaya çıktığını göz ardı etmemek gerekir (Hacıeminoğlu, 1992: 124).

1.11.1. Bağlama Grubu Kuran Belli Başlı Bağlaçlar

1. vā “ve”

Räng bäräng mevälär mühäyyä vā qoylär soyilib här tärıqä täämlär täyärләңğәndur. (6/3)

Ölökkä yürmaq vā sözlämäk bilmäs erdi. (14/7)

Nä tərīqa ölükdürsänkim yürürsän və sözlərsän? (14/7)

Həmmə ə'zāsıdāğı ıssıǵı tāmām yoq bolub, qol və ǵıyǵları və ǵzgā bādānləri sovuq bolur. (32/2)

Ey cānim, məclisdə körgān və eşitgānləringizdin sözləng. (55/2)

Songrā ǵtāng və ǵnāng və qavm - qarındāşləringǵā həm üy qıldirmāqni taqāzā qılırsän! (55/10)

Tez bārib ǵnāngizni və ǵırāqni ǵçirmāsāngiz, qarānǵu yerdə yātǵān ǵkāləringiz ǵırāǵni şu'ləsin tāmāşā qılmāq ǵçün tāng ǵtqunçā ǵıqırlār. (73/6)

Dārǵāl kötiǵa bir tepib, cāmü və dəstārın ǵlib ketti. (87/2)

Rāis, bir nəfəsdin song huşıǵa kelib bildikim, bāşidə sällä və egnidü cāməsi yoqdur! (87/3)

2. birlä, birlän “ile, ve”

Dārǵāl suv yāqasıǵa tüşüb cāmü birlän dəstārın eşäkni üstıǵa qoyib tǵhārāt qılmāqǵa məşǵul boldi. (7/2)

Deb ǵöşť birlän yāǵni qāfǵa sǵlib üyiǵa keltürüb qoyub (27/9)

Bās yālgān bolǵāndin song ǵrfü birlü buǵdāydä nimä farq bārdur? (65/6)

Bācānidil berür erdim, vālekin ǵzgā nimärsä yoq ǵçün xātunim ǵrqānǵa un sǵlib qoyubdur! (75/1)

3. ...u “ve”

Sāvdāǵārlār fiǵānu färyād birlä yıǵlāşib sihātü sālāmāt ǵıqsāk (1/4)

Güldürāǵān ǵvāzlār ǵtu tüyälärni ǵyaǵın ǵvāzləri erdi. (4/7)

Ǵslā sorāmä! Ul dūnyādä kārvanlärni, ǵtu eşāklärni hürkütüb, kältäk yeb bāzor qāçub qutulmāqdin ǵzgā heç nimä yoq ekān dedi. (4/16)

“Ǵknun mimurām, hānämrä soht” deb hərçänd sāçın yolub färyādu fiǵān qıldı, sud qılmädi. (5/14)

Şul ǵsnādä bir ǵǵri kelib cāmäyu dəstārın ǵlib ketti. (7/3)

*Ähtimäldürkim **Münkärü Nükir** kelib, sorâlgân mürdä ekân deb, mängä täşviş bermäsä, -dedi. (34/3)*

4. yâ “yâhut, veya, yoksa”

*Ägär tüyâni qanâti bolğandä uçub kelib qaysi birimizni tāmimizğa qonsä väyrân qılırmü **yâ** yoqmu? (9/6)*

*Ey Äfändim bu kün âyni **üçümü yâ törtümü?** (23/2)*

5. nä..., nä... “ne... ne...”

*Kättä köçä râhi âmdur, bâb râhi âmni **nä ul nä bul** tâzä qılır. (48/6)*

6. gâh “bazen”

*Kör beçäre suvgâ bâtib suvgâ bâtib **gâh** kötârulub färyâd-fiğân birlän âqıb ketti. (21/5)*

7. xâh..., xâh... “ister..., ister”

*Keling emdi **xâh ârfü xâh buğdây** bolsun, xâhlägâningizğa hükm qiling. (65/6, 7)*

8. ämmâ “ama, fakat”

Ämmâ oşâl âdâm Äfändini özi erdi. (2/6)

Ämmâ cuhud tillâni täşläğândin song tāmğa çıqıb Äfändidin häbärdâr bolub turub erdi. (5/6, 7)

*Ul âdâm äncir birlä başığa uräberdi, **ämmâ** başığa urğân säri şükür qılır erdi. (71/11)*

9. välekin, lekin “lâkin, ama, fakat”

***Välekin** oşâl vaqt iydi Qurbân vaqti erdi. (6/3, 4)*

***Lekin** iydi Qurbân vaqtidürkim här kim öz qudrätığa münâsib xayr - ehsân vä bâ'zi qâdir kişilär qurbânlıq qılmağı hämmä şähär müsülmânläridä bârdur. (6/11)*

*Men sizlärni heç nimä gümân qılmäs erdim **vä lekin** xıylä hünärmänd ekänsizlär! (10/3)*

*Bu sözğa häm bâvär qıldıq, **lekin** qâfni içığa kim sâldi? (15/6)*

Välekin xokizni aqli bäräbärindä häm äqling yoq ekändür. (17/2)

Köp sözlämä, häzil qılğanım yoq, **välekin** özümni imtihân qılmâq üçün it boldim! (35/4)

Välekin özi aç erdi, älärdin qılğan särqutni yemäk ümididä bir göşädä oturub erdi. (42/2)

Nimä bolğanın bilmäsmän, **välekin** äqlim uşbuğa qarâr tâpâdürkim, bir vaqtidä hävânî häräritidin Cämäd terlâğan bolsä, äni bädänidin säçrağandür, deb gümân qılırmän. (60/2)

Bacânidil, berär erdim, **välekin** boş emäs! (68/1)

Eşägingizni âlur erdim, **välekin** dumi yoq ekän. (72/2)

10. ägär “eğer”

Ägür tüyağa qanât bergän bolsä erdi, bul tärîqa färaghbâl bâzâr qilib yürmäq yoq erdi, dedi. (9/2)

Ägür sälâmât bolsä, ârqä teşiyun şul yerdin qöyürmiz! (57/5)

Ölükni özidin soränglä, **ägür** qabul qılsä, imâm bolurmän. (64/4)

Ägür ağzingğa suv sâlmäsäm ölär erding, dedi. (67/6)

Ägür yängäq keltürğan bolsäm, qattıq tegib başım yârilür erdi. (71/15)

Ägür sizlär ilgüri yürsängiz, ârqaäläring mängä bolurkim, beädäblik qılğanläring bolur. (79/4)

Ägür oşäl kişi siz bolsängiz, sällä çäpân siznikidür! (87/9, 10)

11. mäbädä “eğer”

Münkär - näkirini gürzüsi neçük bolur ekän, **mäbädä kelib qâlsä** gürzüsi birlän qoyub qâlmäsün, deb säkräb qabrdin täşqari çıqtilär. (4/5, 6)

Qazânimni qârnidä toqquz äyli Xasän - Hüsän bäläsi bardur, **mäbädä tuğsü** bäläläri birlän keltürüb berürsiz. (74/5, 6)

12. şâyäd “eğer”

Şâyäd duâni xâsiyâti birlän Âllâ täälâ kuşâyış bersä dedi. (53/2, 3)

13. çünkim, çünki “çünkü”

*Ägär oğri özüm bolsäm tåpib ålurmån, **çünkim** körüb tururmån, deb. (33/3)*

*Dostum, sen hām rāst åytürsån, men hām rāst åytürmån, bekār sözlāmāsmån, **çünki** änāmdin tuğulğån vaqtimdā yilim yilån ekån. (47/3, 4)*

14. neçükkim “çünkü”

***Neçükkim** yāş vaqtidā ārqañ üzüb dumin kötārib ānçunån çāpār erdikim, åt birlån quvğån kişi hām yetālmās erdi. (62/5, 6)*

*Māni imām bolmāğimni ölükni özi xāhlāmāydür, **neçükkim** ikkimizni xusumātimiz bår erdi. (64/3)*

15. zerå, zeråkim “çünkü”

***Zerå** mullāni änār keltürğāni yüzāsidin Äfāndığa kārāmāt mā’lum bolub erdi. (2/11)*

***Zeråkim** sizlār māning songimdādürsizlār. (79/4)*

***Zeråki** ölükdürmån, dedi. (85/4)*

16. bolmäsä “o hâlde, olmazsa”

***Bolmäsä**, māmā tāmāşangni emdi körürsån deb, Äfāndini oşlāb āndāğ urdilärkim bir ümrdā körmāğån tāmāşālārni kördi. (4/11)*

*Köp yillārdin buyān sizlārni pārvāriş qilib tuz bergān erdim, āni xātirāsin qılsälāring keç birlån özlāring üyimğa bårursizlār, **bolmäsä** rāzi emāsmån! (77/6, 7)*

17. bålki “belki”

*Men öz ıxtiyārimçā kirğån emāsdürmån, **bålki** bul keçā şiddātliğ şāmāl bolub meni bul yerğa uçurub ālib keldi, dedi. (15/3, 4)*

*Mån terskāri mingānim yoqdur **bålki** åt özi terskāri turğån ekån. (43/8, 9)*

*Ey ānā, oğlumni sözni rād qılmā, aqli rāsādur, **bålki** bilsā hām ehtimāl, dedi. (58/3)*

*Mån tårtmādim, **bålki** öz qulāğın özi tårtti. (63/3)*

18. mägär “meğer”

***Mägär** sigirlärni oğrisin qanäti bolur ekänkim, oşäl çıqıb âlibdür. (33/11, 12)*

*Uşbu dâräht üstığa heç kim çıqâlmädi, **mägär** siz çıqarmüsiz? (84/3)*

19. tâki “öyle ki”

*Äfändim, emdi ğazälxânlikni bäs - tāmām qiling, **tâki** bulär köp behuzur boldilər dedi. (11/7)*

*Siz hām sävdägär tärıqıdâ birâr nimä âlib sâtmâqğa âdät qılsängiz, **tâki** bā'zi Mäclislärdä men kâminä zā'ifä yaxşı libâslär birlän ârälänub sävdägärlärni Xâtunläriğa särdâr bolur erdim, dedi. (20/2)*

*Göşt birlän yağni âhli äyâlimğa eltüb berdim, **tâki** ertä qıyâmât küni Âllâ täälä nâzridä âsilär qatâridä bolmäyin deb, dedi. (27/13, 14)*

*Ey nâddân köp besäbrlik qılmäğil, **tâki** mändin yâkin suğarmâqlıĝni tâ'lim âlursân, dedi. (41/4)*

*Änângni hizmätidin qutulmâğânim üçün nâçâr goşânişinlikni **tâki** ändâq kuvvâtlänsäm, dedi. (51/4)*

20. yâniki “ya da”

***Yâniki** män oĝlân bolsäm fârzändlärim – Hudâ rähmât qılsün, âtâm câyingiz cännätdä bolsun – âtâm deb yıĝläğây bolsä (6/8, 9)*

*Uşbu yürgänim kifâyä qılürmü **yâniki** yänä yüräyinmu dedi. (39/6)*

21. ...ki, ...kim “ki”

*Kim uşbu âdämni çehräsidadän fâqqıylik âlâmäti huväydâdür**kim**, bir ikki mäsälä sorâb ötây, deb (2/8)*

*Şul äsnâdâ bir cämâât kârvânlär kelür erdilär**kim** güldürâğân âvâzlär âtu tüyälärni âyağın âvâzläri erdi. (4/6, 7)*

*Äfändi bir küni eşekin minib bârur erdi, bildi**kim** nāmâzi pâşin vaqti bolubtur. (7/1)*

*Hämmâmni sädâsi birlän öz âvâzi hoş kelib yıĝläb dedi**ki**: (11/2)*

*Āfāndi bir nāfāsdin song bildi**kim** nāsqabāq boynidā yoqdur.* (13/3)

*Āfāndi Rāmāzān bolğāndā könglidā āndişā qıldi**kim** māngā nā hācātdür**ki** xalq hisābidin rozā tutmāq!* (18/1)

*Āfāndi bir şāhārgā bārib erdi, kördi**kim** āksār cāylārdā şāhār ādāmlāri cām' bolub yāngi āyğa qarāb turubdurlār.* (29/1)

*Ey Āfāndim, heç bir duā bilmāsmüsiz**ki** oqısāngiz?* (53/2)

*Āfāndini üyidā bir tof örük dārāxti bār erdi**kim** hāmmādin ilgāri pişār erdi.* (71/1)

*Bir küni kördi**ki** üç dānāsi sārğarib pişibdür.* (71/1)

22. vāhālān**ki** "hālbuki"

*Vāhālān**ki** bizlārni şāhār ādāmlāri ārābāni ğıldirağı qadār kättā āy bolsā hām qarāmāslār dedi.* (29/3, 4)

23. hām "da / de"

Ālārni duāsin Āllāyi tāālā maqbul qilib mening cānnāti qılğān bolsā, sizlār hām māndin ilgāri ölüb behiştğa kirğānlārdānmüsizlār? (6/10)

Şul cāyğa bir hāmmām sālīb bul āvāzi nāmārğubdin māni qutqārib özi hām qutulsā deb, cönāb ketti. (11/9)

Hā - hā, kel dostim, ikkimiz hām bārurmiz. (13/8)

Bu sözğä hām bāvār qılduq, lekin qāfni içiğä kim sāldi? (15/7)

Mān hām uşbu işğa häyrānmānkim qāf içiğä sālğānimğa nimā cāvāb āytsām (15/8)

Ey cānim Āfāndim neçük bolur erdikim, siz hām sävdāğār tārıqıdā birār nimā ālib sātmaqğa ādāt qılsāngiz? (20/1)

Bul hāldin hāmrahları hābārdār bolub färyād qılsālār, Āfāndi hām ālārğa qoşulub färyād qıldı. (21/6)

İt hām kältäkning zārbyğa tāqat qılālmāy Āfāndığa hämlä qılā başlādi. (28/3)

*Neçük bolur erdikim, siz **häm** bä'zi xâtunlär şävähäri käbi äksär vaqt köçälärdä yürüb, üyğa kām kirsängiz, dedi. (39/2)*

*Älär **häm** qâbul qilib Äfändi bilän barmâq bolub yolğa tüştilär. (50/2)*

*Sizlär **häm** içär erdingizlär, biz **häm** içär erdük. (50/10)*

*Kitâb sözi neçük bolur ekän sözlängiz, män **häm** eşitür erdim, dedi. (55/4)*

*Songrä ätäng vä änäng vä qavm - qarindâşlaringğa **häm** üy quldirmâqni taqâza qılırsän! (55/10)*

*Mäning güvâhlığım **häm** râst emäs. (65/5)*

Buraya kadar örnekleri verilen bağlaçların bazılarıyla ilgili olarak bazı bilim adamları farklı sınıflandırmalar yapmıştır. Bu bahsettiğimiz bağlaçlar, *belki eğer, şayet, meğer* gibi bağlaçlardır. Bunlardan kısaca bahsetmek gerekirse şunları söyleyebiliriz:

Necmettin Hacıeminoğlu, Ertuğrul Yaman ve Volkan Coşkun tarafından bağlaç kabul edilen belki kelimesi için “Hiçbir ses değişikliğine uğramadan Çağatay, Kıpçak ve Batı Türkçesinde kullanılan bir cümle başı edatıdır.” der (Yeloğlu, 2011: 90).

Belki “*muhtemel olarak, sanılırsa, ihtimale göre*” vb. anlamlarda kullanılan bir cümle başı edatıdır. Özbek Türkçesinde manaları birbirine karşı olan iki cümleyi veya cümle bölümlerini kıyaslamak için kullanılır diye tarif edilerek *belki* edatı ile *belkim* edatının eş anlamda ve görevde olduğu vurgulanmıştır (Hacıeminoğlu, 1992: 149).

Ertuğrul Yaman ve Volkan Coşkun’un bağlaç kabul ettiği *eğer* kelimesi ise N. Hacıeminoğluna göre bağlama görevinde cümle başı edatı olarak İslamî Türk edebiyatının ilk dönemlerinden itibaren kullanılmıştır. Gerçi ve egerçi edatları da bu edatın anlam ve işlevini taşır (Yeloğlu, 2011: 85). *Eğer* kelimesi Adem Yeloğlunun çalışmasında da bağlama edatı olarak alınmıştır (Yeloğlu, 2011: 94).

Yine Volkan Coşkun’un bağlaç kabul ettiği *meğer* ve *şayet* için şu farklılıkları belirtmek gerekir:

Meğer “öte yandan” anlamını ve işlevini taşıyan bir cümle başı edatıdır. *Meğer* kelimesi Özbek Türkçesinde soru, şaşkınlık, tasdik bildirir; fakat yalnız anlamlarında kullanılır şeklinde tanımlanır (Ergin, 2005: 335).

Şayet “eğer” ifadesi taşıyan bir cümle başı edatıdır (Devellioğlu, 2012: 1144). “Eğer, olabilir ki, olur ki” anlamlarını taşıyan Farsça bir edattır (Yaman, 2000: 97-100).

1.11.2. Bağlama Grubunun Kelime Grubu İçindeki Görevleri

1. İsim Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

Güldürâğân âvâzlâr âtu tüyälärni / âyağın âvâzlâri erdi. (4/7)

2. İsim Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması:

Därhâl suv yâqasığa tüşüb (onun) / câmä birlân дәstârin eşäkni üstığa qoyib tähârät qılmâqğa mäşğul boldi. (7/2)

3. Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak Görev Yapması

Ey nâqus-ul aql, noş vâ neş / bolmä. (20/12)

“Äknun mimuräm, hânämrä soht”, deb härçänd saçın yolub färyâdu fiğân / qildi, sud qilmädi. (5/14)

Hävlimiz fälân mävzedä, kättä köçä yüzäsidadür, ötkünçi - ketgünçilär köçämizğa olturub iflâs vâ bädboy / qilib ketürlär. (48/3)

4. Edat Gruplarında İsim Olarak Görev Yapması

Qabristân yaqınığa yürmäshqğa tävbä vâ täzärrulär / birlân üyiğa keldi. (4/13)

1.11.3. Bağlama Grubunun Cümle İçindeki Görevleri

1. Özne Olarak Görev Yapması

Nä xurus bâr vâ nä pul bâr vâ nä xaridâr bârdur. (12/5)

Välekin xoküzni aqli bärâbärindä hüm âqling yoq ekändür. (17/2)

Hämmä ä’zäsidadgi issıǵı tāmām yoq bolub, qol vâ âyâqläri vâ özgä bädänläri sovuq bolur. (32/2)

Dostum, sen hüm râst äytürsän, men hüm râst äytürmән, bekâr sözlämäsmән. (47/3)

Räis, bir näfäsdin song huşığa kelib bildikim, başidä sällä vä egnidä cämäsi yoqdur! (87/3)

Keling emdi xäh ärfä xäh buğdây bolsun, xählağäningizğa hükm qiling, dedi. (65/6, 7)

2. Yüklemler Olarak Görev Yapması

Güldüräğän ävâzlär ätu tüyälärni äyağın ävâzläri erdi. (4/7)

Ägär tüyäni qanâti bolğändä uçub kelib qaysi birimizni tāmimizğa qonsä väyrän qılırmü yâ yoqmu? (9/6)

Nä तरीقا ölükdürsäñkim yürürsän vä sözlürsän? (14/7)

Ey Äfändim bu kün äyni üçümü yâ törtümü? (23/2)

3. Nesne Olarak Görev Yapması

Şul äsnädä bir oğri kelib cämäyü düstärin älib ketti. (7/3)

Äfändi köçä vä bazarläri tāmāşâ qilib yürüb erdi. (22/1)

4. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

Ey cänim, mäclisdä körgän vä eşitgänläringizdin sözläng! (55/2)

Bäs yalğän bolğändin song ärfä birlü buğdâyda nimä farq bårdur? (65/6)

5. Zarf Olarak Görev Yapması

Kör beçäre suvğa bätib suvğa bätib gäh kötärulub färyäd-fiğän birlän äqib ketti. (21/5)

1.12. İSİM-FİİL GRUBU / Harakat nâmi

Fiillerden, iş ve hareket bildiren eklerle yapılan kelime grubudur. Hareketlerin isimlerine isim fiil, bu tür kelimelerle oluşturulan gruplara da *isim-fiil grubu* denir.

Özbek Türkçesinde isim-fiil grubu, bir kelime grubu değil; bağlı cümlelerin bir türü olarak kabul edilir. Sıfat-fiil, isim-fiil grupları, bazen *bağlı cümle (ergäş gäp)*, bazen de *kelime grubu (birikmäli böläk)* diye değerlendirilmekle birlikte; bu yapılar, *söz birikmäsi* içinde ele alınmamıştır.

Özbek Türkçesinde kullanılan isim-fiil ekleri şunlardır:

-ş (-iş): Çok kullanılır. *yığlaş* (ağlama), *küliš* (gülme)...

-maq: Fazla kullanılmaz. *qoriqlämaq* (korumak) *körmaq* (görmek)...

-v (-uv): Çok kullanılan bir ek olmasına rağmen isim-fiil grubu oluşturma özelliği zayıftır. *maslaşuv* (uyuşma), *uçraşuv* (buluşma)...

-mä: Özbek dil bilgisinde, mastar ekleri arasında sayılmamasına rağmen örnekleri vardır. *basmä* (basma), *birikmä* (birlik, grup) vb.

Türkçenin en eski dönemlerinden beri var olan ve Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan *-mak* /- *mek* eki; Özbek Türkçesinde isim-fiil grubu oluşturmak için pek kullanılmaz. Bunun yerine “-(i)ş” eki kullanılır. Aynı şekilde *-mä* eki de Özbek Türkçesinde isim-fiil grubu oluşturmak için pek kullanılmaz; onun yerine “-(i)ş” eki kullanılır. Türkiye Türkçesindeki *-mak*, *-ma* ekleri yerine, Özbek Türkçesinde büyük oranda *-(i)ş* eki kullanılır. *külišim keräk* “gülmem gerek” örneğinde olduğu gibi.

İki lehçeyi isim-fiil grubu bakımından şöyle özetleyebiliriz:

- İki lehçede de isim-fiil grubunun yapısı aynıdır. Bu yapı, “Tamamlayıcı unsurlar-fiil+mastar ekleri” şeklindedir.
- İki lehçe, aynı kalıpta oluşturulan gruplar için çok defa benzer, bazen de aynı görevi üstlenen diğer bir mastar ekini kullanmaktadır.
- İsim-fiil grupları, Türkiye Türkçesinde bir kelime grubu sayılırken; Özbek Türkçesinde bir kelime grubu sayılmamaktadır (Yaman, 2000, s.83).

1.12.1. İsim-Fiil Grubunun Kelime Grubu İçindeki Görevleri

1. Edat Grubunda İsim Unsuru Olarak Görev Yapması

Äslä sorämä! Ul dünyädä kärvänläрни, ätu eşäklärni hürkütüb, kältäk yeb büzor qaçub qutulmaqdin özgü heç nimä yoq ekän. (4/16)

Binäbärin, sizni imtihân qılmâq üçün häzil qılıb bir käm ming tillâ pul tãmdin täşläb erdim. (5/10)

Här dâim tãmâq yemâqdin özgü işläringiz bolmäс ekän. (6/7)

Āfändini rāncitmâq üçün xâtuni ıssıq şorbâni keltürüb âldığa qoydi. (54/1)

Āfändi zıǵır yağı âlmâq üçün kâsâ kötârib yağfuruşğa bârdi. (59/1)

Āfändi bir keçâsi quduqdin suv âlmâq üçün bârub erdi. (66/1)

Āni âhistâ tüşürüb âlub pādşâhğa târtıq qılmâq üçün bir fâtnusğa sâlib bârur erdi. (71/2)

Tez bârib ânângizni vâ çirâqni öçirmäsängiz, qarânğu yerdâ yâtgân ükäläringiz çirâǵni şu'lâsin tāmâşâ qılmâq üçün tâng âtqunçâ çıqırlâr. (73/6)

Āfändi bir küni âzbârâyı tâhârât sindürmâq üçün bir mâbrezğa kirib olturdikim (83/1)

2. İsim Tamlamasında Tamlanan Olarak Görev Yapması

Er kişini / dâimâ üydâ olturmâğı dürüst emäsdür. (39/1)

Mâni / imâm bolmâǵımni ölüknî özi xâhlämäydür. (64/3)

Härzämân oşâl höküznî / şâhıǵa minmâqni ârzu qılür erdi. (67/2)

3. İsim Tamlamasında Tamlayan Olarak Görev Yapması

Āfändi bilmaǵân kişilärğa vâ'z äytmâqning / hâcäti yoqtur, deb minbärdän tüşüb ketti. (8/2)

Teväni aqlsiz qılmâqni / târıqası başını tändin cüdâ qılmâqmü? (19/10)

Ey Āfändi, ne vaqt şükr etmâqni / bâisi nädür? (71/13)

Bul târıqa yâlgân sözlämâqni / bâisi nädür? (61/6)

4. Bağlama Grubunda Ad Unsuru Olarak Görev Yapması

Ölükkä yürmaq vâ sözlämäk bilmäs erdi. (14/7)

1.12.2. İsim-Fiil Grubunun Cümle İçindeki Görevleri

1. Özne Olarak Görev Yapması

Āǵâr tüyâǵä qanât bergân bolsä erdi, bul târıqâ fūrâǵbâl bâzâr qilib yürmâk yoq erdi, dedi. (9/2, 3)

Mängä nä hâcätdürki xalq hisâbidin rozä tutmâq! (18/1)

Bul tevə körnämäknı cüzäsın bermâğım keräk. (19/7)

Närdbännı bâzârdä sâtmâq lâzim. (24/7)

Ey Äfändim bul tärıqâ yâlgân sözlämâq sizğa münäsib emästür. (31/2)

Ey Äfändim yılını içidä yılân bârdır, vâlekin äcdür demâqıngız xatâdur. (47/3)

Suvdın çıqârib ornığa qoymâq keräk. (66/2)

2. Nesne Olarak Görev Yapması

Ey, nâdân köp besäbrlik qılmağıl, tâki mândın yâkin suğarmâqlığın tã'lim âlursân. (41/4)

Mundın bir häftä ötkândın song tört - beş âdämlär kelib mehmân bolmâqın xâhlädi. (44/4)

Songrä ätâng vâ ânâng vâ qavm - qarındâşläringğa hâm üy qıldirmâqın taqâzâ qılürsân! (55/9, 10)

Mâni imâm bolmâğımın ölükni özi xâhlämäydür. (64/3)

Härzämân oşâl höküznı şâhığa minmâqın ârzu qılür erdi. (67/2)

Yänä qafüs içrâ sâlmâqın ihtiyâr qılıb erdi. (77/2, 3)

Ey Äfändi, bul tärıqâ olturmâqın öz üyingizdä qılürsiz. (83/3)

3. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

Ey müsülmânlär, här dâim Âllâ tääläğa şükr äytmâqdın ğâfil bolmänglär, tüyağa qanât bermäbdür. (9/2)

Vâlekin bir kişidin sorämâqğa nâmus qılıb dârhâl qolığa oq - yâyin âlib hämrâhlärığa âvâzi bäländ birlän dediki: (43/3)

Bârdikim ot yaqmâkğa otun yoqdur. (27/11)

Ey cuhud, sän birlän mâni hüzil qılmâqğa münäsäbatım yoqtur! (5/12)

Köp vaqtdın buyân bälüq bolmâqqa sälâhiyätim bolurmu ekân der erdim. (40/5)

4. Zarf Olarak Görev Yapması

Qabrğa kirib ölüb, ul dünyâni vâqeâtlärni körmâqğa bârib erdim. (4/15)

Därhâl suv yâqasığa tüşüb câmä birlän дәstârin eşäkni üstığa qoyib tühârüt qılmâqğa mäsğul boldi. (7/2)

Män älärğa xöräk tâpib bermâqğa âciz kelürmänkim (73/7, 8)

Äfândi hâtuni birlän här cumä keçäsi yâqınlıq qılmâqğa ittifâq qıldılar. (80/1)

5. Yüklem Olarak Görev Yapması

Tevâni aqlsiz qılmâqni târîqasi bâşini tândin cüdâ qılmâqmü? (19/10)

1.13. SIFAT-FİİL GRUBU / Sifâtdâş

Sıfat-fiil eki almış bir unsurla ona bağlı diğer unsurların oluşturduğu kelime grubudur. Çekimsiz fiillerin ikinci türünü oluşturan sıfat-fiiller, fiil köklerine getirilen ekler neticesinde çeşitli kelime ve kelime gruplarını niteler.

Zarf-fiil ve isim-fiil gruplarının kabul edilmediği gibi sıfat-fiil grupları da Özbek dil bilgisinde bir *söz birikmäsi* (kelime grubu) olarak kabul edilmez. Bu gruplar, birer kelime grubu olarak değil; birer “*ergäş gäp*” (bağlı cümle) olarak değerlendirilir (Yaman, 2000: 83-87).

Özbek Türkçesinde en çok -qan (-yatgän, -digän) sıfat-fiil ekleri kullanılır. Özbek Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri, şöyle sıralanabilir:

- **-gän, -kän, -qan**

Geniş zaman ifade eden bu ek, Özbek Türkçesinde en fazla kullanılan sıfat-fiil ekidir.

suvğa tüşgän käbutär käbi (69/16) “suya düşen güvercin gibi”

âş yegänlär (42/5) “aş yiyenler”

- **-(ä)yatgän**

Uzun zaman devam eden, sık sık tekrarlanan iş ve hareketleri ifade eden bir ektir. Şimdiki zaman ifadesi hâkimdir.

kirib keläyatgän yängi yıl (gelmekte olan yeni yıl)

- **-(ä)digän, -(y)digän, -(ä)dirğän**

Genellikle gelecek zaman ifade etmesinin yanı sıra **-(ä)yatgän** eki gibi de kullanılır.

Ölgän kördin älädurğän bir tängä (21/10) “ölen kördən alacak bir tenge”,

Suv çiqädurğän köziğä (26/2) “su çıkan gözüne”,

Şäldiräb äqädurğän suv (83/2) “şakırdayıp akmakta olan su”,

Tääccüb qılä durğän hünärimiz (10/4) “hayret etmekte olduğun hünerimiz”,

Kemä birlän ketib bäräturğän sävdägärlärni (1/5)

Bir keçä yätub ertäsiğä yürädurğän vaqtdä (43/2) vb.

- **-äcäk**

Gelecek zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir.

keläcäk yıl (gelecek yıl)

- **-ğusi, -güsi, -küsi, -qusi**

-ğu ekiyle -si iyelik ekinin birleşmesinden oluşan bu ek, gelecek zaman ifade eder.

kelğusi yıl (gelecek yıl), *keläsi* yıl (gelecek yıl)

- **-miş**

Geçmiş zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir.

pakizä qalblär deb ütälmiş yaşlär (tertemiz kalpler diye adlandırılan gençler)

- **-r, -är**

Geniş zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir.

körär köz (gören göz)

- **-mäs**

Olumsuz geniş zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir.

qabrıstän yaqınığa yürmüşlüğä tävbä vä täzärrulär birlän (4/14)

Görüldüğü gibi *-äcäk, -ğusi, -mäs, -är* ekleri, Özbek Türkçesinde çok işlek sıfat-fiil ekleri değildir.

Sıfat-fiil grubu bakımından iki lehçeyi şöyle özetleyebiliriz:

- İki lehçede de grubun yapısı aynıdır. Göktürkçeden beri süregelen “*yardımcı unsurlar + fiil + sıfat-fiil ekleri = sıfat-fiil grubu*” şekli iki lehçede de aynen muhafaza edilmiştir.
- İki lehçede de aynı yapılar, farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Özbek Türkçesinde *birleşik cümle* (*qoşmä gäp*) kuruluşunda görev alan *bağlı cümle* (*ergäş gäp*) kabul edilen sıfat-fiil grupları, Türkiye Türkçesinde kelime grubu olarak kabul edilir (Yaman, 2000: 90-95).

1.13.1. Sıfat-Fiil Grubunun Kelime Grubu İçindeki Görevleri

1. Sıfat Tamlamasında Tamlayan Olarak Kullanılması

Äfändini oşläb ändäğ urdilärkim, bir ümrdü köрмаğän / tümäşälärni kördi.
(4/12)

Äfändi täüccüb qılâ durğän / hünärimiz nimä ekän? (10/4)

Nägäh oşäl näsqabâğın älib boynığa taqqan / ädämğa közi tüşti. (13/6)

Äfändi bir vaqtdä Quniyä degän / şähärgä bärib tämäşä qilib yürüb erdi nägäh bir dükänğa közi tüşti. (16/1)

Bäle, eşütmägändürmüsiz, här nimäni äqli başidä bolur degän / sözni. (19/12)

Şul äsnädä bir çäşmä köründiki, suv çiqädurğän / köziğä yäğaç tıqib mähkämlängändur. (26/2)

Xıylä huşyâr böri ekänsizlärkim, egäsi ölgün / eşäkni bilib yer ekänsizlär.
(32/6)

Çünki ünämдин tuğulğän / vaqtimdä yilim yilän ekän. (47/4)

Ey yüzi qärä, bir tängägä kelturğän / yäğing uşbumudur? (59/5)

Oşäl gäzlärğä hävälä qilingän / täyâqni sizlärğä robäro qilsä (61/7)

*Tez b̄arib ānāngizni v̄a çirākni öçirmäsängiz qārāngu yerdä yātğan /
ükäläringiz çirāgni şu 'lesin tāmāşā qilmāq üçün täng âtqunçā çiqurlār. (73/6, 7)*

*Nä üçün kündüz küni közgä körünib turğan / qāfäs yolın bilmässizlār? (77/4,
5)*

Bir tängälik göştni ālib ketğan / it, on tängälik bāltāni qoyārmu? (78/3)

Āning devāri ārqāsidadā şāldirüb āqādurğan / suv bār erdi. (83/2)

*Uzāqlıgımğā qoymāğān / erim yāqınlıgımğā toymāğān / erim, deb yığläğın.
(82/3)*

*Āfāndi mārhum vaqti häyâtlikläridä dengiz yaqāsığa kelğan / gilkār ustälärni
eltüb (88/1)*

2. Edat Grubunun İsim Unsuru Olarak Görev Yapması

*Bir keçä müsçidğa kelib yığläğānim / birlän oğurlātğan pulumni insāf qilib
qaytib berdi. (1/10)*

*Bādānimdin quvvāt ketsä hām hānüz ānāngni hizmätidin qutulmāğānim /
üçün nāçar goşānişinlikni ihtiyār qildim. (51/3, 4)*

*Bermäslikğa bāhānā qilingāndä ārqān içidä un turğan / kabi, ğarbāl içidä suv
tursä äcāb ermäs. (68/4)*

*Biz kabi aqli räsā ādāmlār ārqān berişqa köngli bolmäsä ğarbālğa suv sālğan
/ kabi ārqāngä un salsä nimä zārār bolur? (75/4)*

Bäççälärni tüdbirläri sud qilmāğān / üçün dedilärkim: (84/4, 5)

1.13.2. Sıfat-Fiil Grubunun Cümledeki Görevleri

1. Özne Olarak Görev Yapması

Ānārni tāmām bolğāni Āfāndiğä mā 'lum bolğan erdi. (2/16)

Män āy ālib sātğānim yoq! (23/2)

Hār nā bolsä Hüdāni xāhläğāni bolur ekānkim (25/2)

Qızni qoynigä aş yegānlār kirsünlār. (42/5)

Män terskəri mingānim yoqdur. (43/8)

Ānādin yāş qālgāning yādimğā tüşdi. (54/4)

Bäs, āndāğ bolsä uşbu तरीقا mingānim ävlādur. (79/5)

Män öz ıxtiyārimçä olturğānim yoqtur. (83/4)

2. Nesne Olarak Görev Yapması

Şähär xalqı Āfāndini kelğānin āngläb här qayuläri üyläriğa täklif qıldilär.
(6/2)

Ey ätä, sāni tuğulğāningni bilürmān deb. (58/1)

Nimä bolğānin bilmāsmān. (60/3)

Här nā xāhlägāningizni bāyān qiling. (82/2)

Qārāngu keçälärdä yārim keç bolğānin, vāqt sähär bolğānin bilib
qiçqirursizlär. (77/4)

3. Yer Tamlayıcısı Olarak Görev Yapması

Män hām uşbu işğa häyrānmānkim qāf içiğa sālğānimğa nimä cāvāb äytsām,
deb. (15/8)

Tā uşbu vaqtğaçä qazāning mādä ekānidin bexabär erdingmü? (74/3)

4. Zarf Olarak Görev Yapması

Vä bulär hämrāhin biridin äcrägāniğā färyād qilurlär. (21/8)

5. Yüklem Olarak Görev Yapması

Sıfat-fiil grubu, söz dizimi içinde isim, sıfat ve zarf görevinde bulunduğundan ek fiil alıp çekime girerek yüklem olabilir. Metinlerimizde buna örnek görülmemiştir.

1.14. ZARF-FİİL GRUBU / Rāvişdāş

Zarf-fiiller, çekimsiz fiillerin üçüncüsüdür. Hâl ve durum ifade eden fiillerden, zarf-fiil yapan eklerle oluşmuş kelimelerin bir araya geldikleri kelimelerle oluşturduğu gruba *zarf-fiil grubu* denir. Yani zarf-fiil grupları, zarf-fiil eklerinden herhangi birini

almış fiil şekliyle ona bağlı unsurların oluşturduğu dil birlikleridir. Zarf-fiil grupları, cümledeki yüklemın açıklayıcısı ve tamamlayıcısıdır.

Sıfat-fiil ve isim-fiilde olduğu gibi Özbek dil bilgisinde bir kelime grubu olarak değerlendirilmeyen zarf-fiil grubu, *ergāş gāp (bağlı cümle)* in bir türü olarak kabul edilir.

Özbek Türkçesindeki belli başlı zarf-fiil ekleri:

- **-ä, -y:**

Genellikle tekrar hâlinde kullanılır.

Külä külä içkari kirib yetti. (Güle güle içeri girdi.)

- **-b, -ib:**

Çok işlek bir zarf-fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki *-ip* ve *-arak* eklerinin işlevlerini de yüklenmiştir.

Tağın çöntüğini kävläb kütä başladi. (Sonra, cebini kavrayıp beklemeye başladı.)

- **-gäç:**

Türkiye Türkçesindeki *-ınca, -dığında, -ar...-maz* eklerinin karşılığıdır.

Atlıq közdän ğayib bolgäç yürüb içkärigä kirdi. (Atlı gözden kaybolunca yürüyüp içeriye girdi.)

- **-gändä:**

Türkiye Türkçesindeki *-ınca, -dığında* eklerinin karşılığıdır.

Yürim yolgä yetgändä, toxtäb qayrildi. (Yarı yola geldiğinde durup eğildi.)

- **-gänçä, -gunçä:**

Türkiye Türkçesindeki *-dıkça* ekinin yerine, bazen de *-(y)a kadar* kalıbının karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Yolning ikki tamani ketä ketgunçä äräväkäş (Yolun iki tarafı, gidebildiğince arabacı.)

- **-mäy, -mäsdän:**

Türkiye Türkçesindeki *-madan* ekinin karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Ähämmiyäti şunçülik zor bolışigä qarämäy, häli heç kim ungä e'tibar bergän emäs edi. (Önemi, bu kadar çok olmasına rağmen, hâlâ hiç kimse ona itibar göstermemişti.)

- **-r / -är ... -mäs:**

Türkiye Türkçesindeki *-ar...-maz* kalıbının hem şekil hem de işlev bakımından tam karşılığıdır.

U tang bozärär bozärmäs şährgä keldi. (O, şafak söker sökmez şehre geldi.)

İki lehçe arasındaki dikkate değer bir fark, eklerin çeşitliliğinde ortaya çıkar. Türkiye Türkçesinde, *-ken* dışındaki hemen bütün eklerin ünlü uyumlarına göre değişen varyantları mevcutken; Özbek Türkçesinde, ünlü uyumlarının büyük ölçüde kaybolması neticesinde, tek şekiller kullanılmaktadır. İki lehçe de aynı kökten çıktığı için, asırlarca farklı mekânlarda ve farklı tesirler altında kalmalarına rağmen, birbirlerine bu oranda yakın olmaları dikkat çekicidir. Türkiye Türkçesinde çok işlek olan “*-ken*” ekinin, Özbek Türkçesinde, aslına daha yakın bir şekilde (*-ekän*) kullanılması ve tamamıyla Batı (Oğuz) Türkçesinde ortaya çıkmış olan “*olarak*” şeklinin Özbek Türkçesinde, çok az da olsa kullanılması, iki lehçe arasındaki kaynak ve mantık birliğinin delilleridir. Burada, Özbek Türkçesinde sıkça kullanılan *-b*’li birleşik fiilleri (*öli-b qal-*, *köri-b qal-* gibi) zarf-fiil gruplarıyla karıştırmamak gerekir.

Zarf-fiil grupları bakımından iki lehçeyi şöyle özetleyebiliriz:

- Hem Türkiye Türkçesinde hem de Özbek Türkçesinde grubun yapısı aynıdır. 8. asırda yazılı belgelerde görülen “*tamamlayıcı unsurlar - fiil + zarf-fiil ekleri*” kalıbı hiç değişmeden günümüze kadar gelmiştir.
- İki lehçede de yapıların aynı olmasıyla birlikte, bu yapıları inceleme yöntemleri farklılık gösterir (Yaman, 2000: 174).

1.14.1. Zarf-Fiil Grubunun Cümledeki Görevleri

1. Zarf Olarak Görev Yapması

Mäscidgä bärrib keçä birlän täng âtqunçä yığlädilär. (1/4)

Nevçünkim äksär väqt kâziliq müsäläsiğä dârs ötkânimdä ästâydil qulâq sâlib tinglär erdi. (7/9)

Sâkkiz tängä beräyin deb, uşbu münâqaşä birlän toqquz tängägä çıqqandä Äfändi yoq deb uyğânib qaldı. (12/4)

Mäni kimligimni soräb neçük qılırsän? (14/4)

Äfändini härçänd urdi, u heç pisünd qilmäsdin hälvâğä toydikim (16/4)

Ey cänâbi Äfändim ây yüngi bolğandä eski âyni nä qılırlär? (17/1)

Yüngi ây tuğulğandä eski âyni üzüb yulduz qılurlär. (17/3)

Vaqtiki oşäl tâş ottiz ädädğa yetğandä öz hisâbim bilä häyit qılırmän. (18/3)

Sän kâbi lâdân âdâm birlän mundin ziyädä sözläsäm aqlımğa zârür tegär deb Äfändi üyğä kirib ketti. (18/22)

Tâki bâ'zi mäclislärdä men kâminä zâ'ifä yaxşı libâslär birlän ârälänub sävdâğärlärni xâtunläriğä sârdâr bolur erdim. (20/3)

Äfändi köçä vä bazarlärni tāmāşâ qilib yürüb erdi. (22/1)

Suv çıqâdurğân köziğä yağâç tıqıb mähkâmlängändür. (26/2)

Ey Äfändim källä pişgünçä bizlär ätrâfni säyr qilib keläylük. (27/7)

İt häm kältäkning zärbığa tâqat qılâlmäy Äfändiğä hämlä qılâ başladi. (28/3)

Äfändi xâtun âlmâq bolğandä nikâh küni âş täyyârlätib mähälläsidin beş - on âdâmni keltürüb âldığâ âşni qoydu. (42/1)

Vaqtiki qızni keltürüb küyâv qayândädürlür, deb tälâb qilib erdi. (42/4)

Bäs nāmâzğa şürü' qılğandä bir äyâğın kötârib turib nāmâz oqudi. (45/1)

Qâzi Äfändiğä bâqıb bulärni hükmı neçük bolur dedi. (48/5)

Äfändi xâtun âlmâq bolğandä nikâh küni âş täyyârlätib mähälläsidin beş - on âdämni keltürüb âldığa âşni qoydu. (42/1)

Änâng märhumä vüfât qılğandä sän beçârä yâş bächçä erding. (54/4)

Uşbu sözüngni yuqâriğä çiqärmäsdin desäng bolmäs erdimu? (52/5)

Sädäqä sorämâğingni pästğä tüşürmäsdin soräsäng bolmäs erdimu? (52/5)

Ğâzlär kötârgân âyâğini häm yerğa qoyib, ikki âyâğläb qâçti. (61/5)

Qarângu yerdä yâtgân ükäläringiz çirâğni şu'lesin tämâşâ qılmaq üçün tâng âtqunçä çıqurlär. (73/7)

2. Yüklemler Olarak Görev Yapması

Zarf-fiil grubu, söz dizimi içinde yüklemler olabilmek için ek fiil almak zorundadır.

Metinlerde, örneğine rastlanılmamıştır.

1.15. KISALTMA GRUPLARI

Kısaltma grupları, cümle ve kelime gruplarının kısaltılması veya kalıplaşması sonucunda ortaya çıkmış gruplardır. Bu gruplar, birinci unsur ek almış iki isim unsurundan meydana gelir. Bu gruplar, genellikle isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil gruplarının kısaltılmış şekilleridir.

İki lehçeyi kısaltma grupları bakımından şöyle özetleyebiliriz:

- Genel anlamıyla kelime grupları her iki lehçede de mevcuttur ve yapıları aynıdır.
- İki lehçenin dil bilgisi anlayışı da bu yapıları, kelime grubu anlayışı içerisinde değerlendirmektedir.
- Türkiye dil bilgisinde, kısaltma grupları çok öncelikli gruplardan değildir ve örnekleri de diğer gruplara nazaran azdır.
- Özbek dil bilgisinde, “başqaruvli birikmälär” (idareli birlikler) en temel yapılardır. “Söz birikmäsi” (kelime grubu) kavramı, esasen bu düşünceye dayalıdır.

- Özbek dil bilgisinde, kısaltma grupları Türkiye dil bilgisindeki gibi değil, sadece üç başlık altında ele alınır. Ancak, bu üç başlık altındaki yapılar, daha geniş biçimde incelenir (Yaman, 2000: 162-164).

1.15.1. İsnat Grubu

Biri diğerine isnat edilen iki isim unsurunun meydana getirdiği gruba *isnat grubu* denir. Kelime grupları ve cümlelerin kısalması sonucunda ortaya çıkmıştır. İsnat grubundaki iki unsur, anlam bakımından birbirini tamamlayan iki unsurdur.

Türkiye Türkçesinde bir kelime grubu kabul edilen isnat grupları; Özbek Türkçesinde kelime grubu kabul edilmez. İsnat grubunun karşılığı olan herhangi bir terim de yoktur. Fakat Özbek Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki isnat grubuna örnek niteliğinde cümleler kullanılmaktadır.

İki lehçeyi isnat grupları açısından şöyle özetleyebiliriz:

- Hem Özbek hem de Türkiye Türkçesinde isnat gruplarının yapısı aynıdır. Türkiye Türkçesindeki “*çehresi (benzi) solgun (soluk)*” kullanımıyla Özbek Türkçesindeki “*çehrəsi solğın*” kullanımı arasında yapıcı hiçbir fark yoktur.
- Türkiye Türkçesinde, bir kelime grubu kabul edilen isnat grupları; Özbek Türkçesinde söz birikmesi kavramı içinde bulunsun da sınıflandırma içerisinde yer almamıştır (Karahan, 1995: 41).

Örnekler

*Ey birädärlär uşbu ätlärni içidä **egüsi yoq** ätlär häm bärğä oxşäydur.* (43/4)

*Nä tärıqä **köngli qarâ** ädämlärsizkim bul zä'if müştüpärni yälğänçi qılursizlär!*
(56/6, 7)

*Ey **yüzi qarâ** bir tängägä kelturğän yäğing uşbumudur?* (59/5)

*Biz käbi **aqli räsâ** ädämlär ärqân berişqä köngli bolmäsä ğärbälğä suv sâlğän käbi ärqängä un sâlsä nimä zärär bolur?* (75/4, 5)

1.15.2. Yükleme Grubu

Leyla Karahan'ın “Yükleme ekli bir isim unsurunun bir başka isim unsuru ile kurduğu kelime grubudur.” (Yaman, 2000: 164-165) şeklinde tanımladığı *yükleme grubu*, şu şekilde oluşur:

Birinci unsur + yükleme eki – ikinci unsur = yükleme grubu

İsim-fiil ya da sıfat-fiil gruplarından kısaltmış olan yükleme grubu, Özbek dil bilgisinde *söz birikmäsi* yani bir kelime grubu olarak değerlendirilmemiştir. Bu gruba herhangi bir isim konulmamakla birlikte, Özbek Türkçesinde grubun örnekleri vardır. Fakat böyle yapılara pek fazla rastlanmaz.

Adämni hurmät degän gäpning özi toğri (İnsana saygı sözünün kendisi doğru) gibi.

Sonuç olarak şunlar söylenebilir:

- Grubun yapısı (*isim + yükleme hâli eki + isim*) iki lehçede de aynıdır. Türkiye Türkçesindeki “*insanı takdir*” kullanımıyla Özbek Türkçesindeki “*insanni taqdir*” kullanımı arasında yapıca hiçbir fark yoktur.
- Böyle yapılar, Türkiye Türkçesinde kelime grubu olarak ele alınırken, Özbek Türkçesinde kelime grubu diye değerlendirilmemiş ve isimlendirilmemiştir (Özkan, Sevinçli, 2008: 85).

Metinlerimizde, bu grubun örneğine rastlanmamıştır.

1.15.3. Yönelme Grubu /Atlı Söz Birikmäleri

Kimilerince *yönelme*, (Eker, 2005: 477) kimilerince *yaklaşma grubu* (Eker, 2005: 477) diye adlandırılan bu grup, şöyle tanımlanır: Yaklaşma durumu ekini alan bir sözcük ile ondan sonra gelen yalın durumdaki başka bir sözcüğün oluşturduğu gruptur (Aktan, 2009: 76). Bu grup da fiilimsilerle kurulan grupların yıpranmış ve kalıplaşmış şeklidir. Vurgu, son unsur üzerindedir (Yaman, 2000: 166-167).

Özbek Türkçesinde ise bu grup, önemli gruplar arasındadır. Hâl ekleri yardımıyla oluşturulan gruplar, genellikle unsurları isim olduğu için geniş anlamda “*Atlı Söz Birikmäleri*” içerisinde değerlendirilir. Grup, oluşum biçimi bakımından ise

“başqaruvli birikmälär” kapsamına girer. Bu tür gruplar için belli bir terim kullanılmamaktadır. Gruplandırmada şöyle bir başlık kullanılmıştır: “Cönäliş kelişigi formasidägi sözlärni başqaruvçi atlär (Yaklaşma hâlindeki isimleri idare eden adlar)”.

Söz konusu terim altında yaklaşma grupları, anlam incelikleri de dikkate alınarak ayrıntılı bir biçimde sınıflandırılmıştır.

yurtgä sadaqat (yurda sadakat), *därdimgä çarä* (derdime çare)...

Bu tür gruplar, asıl unsur olan ikinci unsurun özel türüne göre “*at başqaruvi*” (isim idaresi), “*sıfat başqaruvi*” (sıfat idaresi), “*räviş başqaruvi*” (zarf idaresi) ve “*ündav başqaruvi*” (ünlem idaresi) gibi türlere ayrılır. Ancak hepsinin ortak kalıbı isim + yaklaşma hâli eki + isim şeklindedir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

- İki lehçede de grubun yapısı aynıdır. Türkiye Türkçesindeki “*kapıya yakın*” şekliyle Özbek Türkçesindeki “*eşikkä yaqın*” şekli arasında bir fark yoktur.
- İki lehçede de bu yapılar kelime grubu yani söz birikmesi olarak kabul edilir (Yaman, 2000: 168-169).

Metinlerimizde, bu grubun örneğine rastlanmamıştır.

1.15.4. Bulunma Grubu /Atli Söz Birikmäläri

Bulunma ekli bir isim unsuruyla yalın hâldeki ikinci isim unsurunun bir araya gelmesiyle oluşan gruplara *bulunma grubu* denir. Fiilimsilerin kısaltmış şekli olan bu grupta ikinci isim, genellikle bir vasıf ismidir. Grubun unsurları tek kelime olabileceği gibi, kelime grubundan da oluşabilir. Şu şekilde bulunma grubu oluşur:

Birinci isim + da, de - ikinci isim = bulunma grubu

Özbek Türkçesinde önemli bir yere sahip olan bulunma grubu, “*Atli Söz Birikmäläri*” içinde, “*başqaruvli birikmälär*” kapsamında yer alır. Bunun içinde de “*Orın-päyt kelişigi formasidägi sözlärni başqaruvçi atlär*” (Bulunma hâlindeki sözleri idare eden adlar) başlığı altında geçer.

Bunlar da “*at başqaruvi*” (isim idaresi), “*sifat başqaruvi*” (sifat idaresi), “*räviş başqaruvi*” (zarf idaresi), “*ündav başqaruvi*” (ünlem idaresi) şeklinde bölümlere ayrılır. Fakat hepsindeki yapı aynıdır.

İki lehçeyi bulunma grupları açısından şu şekilde özetleyebiliriz:

- İki lehçede de bulunma grubu, bir kelime grubu olarak kabul edilir.
- Yapı, iki lehçede de aynıdır. “*isim + bulunma hâli eki + isim*” yapısı ikisinde de değişmez (Yaman, 2000: 170-172).

Örnekler

Bir kişi âyâğidä çâruq ârqäsidä kulbâri birlä ekin suğârib yürübdür. (2/6)

1.15.5. Uzaklaşma Grubu /Atli Söz Birikmäläri

Çıkma hâli eki almış bir isimle yalın hâlde bulunan bir isimden meydana gelen dil birliğine *uzaklaşma grubu* (*çıkma grubu*) denir.

Bu grup da önceki gruplar gibi, “*Atli Söz Birikmäläri*” içerisinde yer alır. “*Başqaruvli birikmälär*” kapsamındaki bu grubun ikinci unsurunun özel türüne göre, “*at başqaruvi*” (isim idaresi), “*sifat başqaruvi*” (sifat idaresi), “*räviş başqaruvi*” (zarf idaresi), “*ündav başqaruvi*” (ünlem idaresi) şeklinde sınıflandırmalar yapılır. Yapı, yine aynıdır.

Özbek Türkçesinin bu grupla ilgili, Türkiye Türkçesinden farklı tarafları da vardır. Türkiye Türkçesindeki “*üçte bir*”, “*yüzde beş*” gibi ifadeler; Özbek Türkçesinde “*üçdän bir*”, “*yüzdän beş*” biçiminde görülür. Türkiye Türkçesinde, bulunma grubu yapısında olan bu ifadeler; Özbek Türkçesinde, ayrılma grubunun örnekleri olarak karşımıza çıkar.

İki lehçeyi ayrılma grubu açısından şu şekilde özetleyebiliriz:

- İki lehçede de ayrılma grubu, bir kelime grubu olarak yer bulur.
- İki lehçede de ayrılma grubunun yapısı aynıdır. “*isim + ayrılma hâli eki – isim*” kalıbı ikisinde de değişmez.

- Türkiye Türkçesinde bulunma grubunun içine giren “*üçte bir*” gibi yapılar, Özbek Türkçesinde “*-dän*” ekiyle oluşturulur ve ayrılma grubu içerisinde yer alır (Yaman, 2000: 173-174).

Örnekler

Künlärdän bir kün Äfändi bázârdä yürüb erdi. (3/1)

Neçük ädämdursänkim mening bağımğä mändin beruxsät kiribsän dedi. (15/2, 3)

Vä yänä quruqliq täräfdin ikki böläk bäquvvät yägâç birlän mähkäm tiräb qoydilärkim (88/3)

1.15.6. Vasıta Grubu

Birinci unsur vasıta ekli bir isim unsuruyla yalın hâldeki bir başka isim unsurunun birlikte oluşturduğu gruba, *vasıta grubu* denir. Bu grup, Özbek dil bilgisinde kelime grubu (söz birikmesi) kapsamında değildir.

Vasıta grubu şöyle oluşturulur:

Birinci isim + (-la, ile) – ikinci unsur = vasıta grubu

Özbek Türkçesinde, vasıta hâli “*bilän*” edatıyla yapılmaktadır. Nadiren “*ilä*” ve “*birlä*” ile yapılan şekillere de rastlanır.

Özbek Türkçesinde kelime grubu kapsamına alınmayan vasıta grubu bakımından iki lehçeyi şu şekilde özetleyebiliriz:

- İki lehçede de grubun yapısı aynıdır.
- Türkiye dil bilgisinde bir kelime grubu sayılan vasıta grubu; Özbek dil bilgisinde bir kelime grubu sayılmaz (Solmaz, 2005: 332).

Metinlerde grubun örneklerine rastlanmamıştır.

1.15.7. Eşitlik Grubu

Eski Türkçe’de *-ça*, *-çe* olan eşitlik hâl eki, Özbek Türkçesi’nde *-çä* şeklindedir (Coşkun, 2000, s.78). Eşitlik ve benzerlik hâli ekleri olan *-çä*, *-däy*, *-dek*

ekleri, eşitlik, benzerlik ve miktar fonksiyonlarıyla çokça kullanılmaktadır (Aktan, 2009: 83).

Qâr-dek (eri-), “kar gibi (eri-)”, ot-dek (yan-) “ateş gibi (yan-)”,

qalb-im-däy “kalbim gibi”, tâşlâridäy “taşları gibi”,

färsax-lär-çä “fersahlarca” vb.

Metinlerimizde ise bu eklerin örneklerine rastlanmakla beraber (*Men öz ıxtiyârimçä kirğân emäsdürmân. 15/3 Ey ähmaq, män öz ıxtiyârimçä olturğânim yoqtur. 83/5*) bunlar, grup oluşturacak nitelikte değildir. Çünkü eşitlik grubunun ikinci unsuru olarak isim türünden bir kelime gelmeli ve bu kelime yalın hâlde bulunmalıdır.

1.15.8. İlgi Grubu

Birinci unsuru ilgi hâli eki almış, ikinci unsurunda iyelik eki düşmüş iki isim unsurunun oluşturduğu gruba *ilgi grubu* denir. Bu grup, iyelik eki düşmüş bir isim tamlaması gibidir. Bu tür kısaltma grubunun örnekleri azdır. Kelime grupları içerisinde isim görevi yapar.

Bizim evi+miz: iyelik grubu

Bizim ev: ilgi grubu

Örnekler

Hämä ğavğâlär bizni cämü üçün ekänkim, cämäni âlib qaçğan hämân ğavğâ bäsildi. (36/5)

Bizlärni şähär âdämläri ärâbäni ğıldirägi qadär kättä ây bolsä häm qarämäslär. (29/3, 4)

Sizlär bizlärni âsmândä nä târıqa yulduzlär bolsä hämmäsin mănändi bul âsmânläringizdä bär ekän. (10/5, 6)

Mundin ziyädä hünär bolurmükin âsmânläringizni bizni şähär âsmânidin nüsxa âlib yäsäbsizlär. (10/5)

İKİNCİ BÖLÜM

YARGI GRUPLARI / CÜMLE / GÄP, CÜMLÄ

2.1. YARGI GRUPLARI / CÜMLE / GÄP, CÜMLÄ

Bir fikri, bir duyguyu ve düşüncüyü, bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm hâlinde anlatan kelime dizisine *cümle* adı verilir.

Türkçenin söz dizimine göre cümlelerde, kelimelerin bulunduğu yerler çok önemlidir. Bir kelime, başka bir kelimeden önce veya sonra kullanılırsa kelimenin değeri ona göre değişir. Bu yüzden kelimelerin görev ve değerleri, bulundukları yere göre belirlenmelidir (Yaman, 2000: 186).

Özbek dil bilgisinde cümle konusu, “*sintaksis*” kısmında ele alınır ve morfolojiyle birlikte dil bilgisinin iki ana konusundan birini teşkil eder.

Ğulamov ve Mazlume Äsqarova’nın hazırladığı “Hazirgi Özbek Ädäbiy Tili (Sintaksis)” adlı eserde şöyle deniliyor: “Sentaksta, kelime gruplarının (söz birikmäsi) ve cümlelerin (gäp) incelenmesi ve şekillenmesinde, söz diziminin (sintaksis) temelinde cümleyle ilgili bilgilerin yattığı dikkate alınır, dil sayesinde oluşan ilişkilerin, fikri beyan etmenin söz dizimiyle gerçekleştiği, bunun asıl formunun da cümle olduğu görülür. *Cümle* (gäp) duygu, düşünce ve isteği başkalarına bildirmek için kullanılan temel söz dizimi birliği olup düşüncüyü beyan etmenin en basit şeklidir...

Cümle (gäp), gramatik açıdan şekillenmiş, bünyesindeki unsurları bir bütün durumuna gelmiş, semantik ve entonasyon açısından bütünlüğe sahip olan sentaktik birliktir. O, düşüncüyü açıklama, haber verme görevini yerine getirir; ayrıca ruhsal durumları, duyguları ifade etmek için de kullanılır” (Yaman, 2000: 188).

Özbek Tili adındaki dil bilgisi kitabında, cümle kavramıyla ilgili şu bilgiler yer alır: “Bir vakıayı ona karşı söz konusu ilişkii ifade etmek için gramatik bakımdan biçimlenmiş, hem entonasyon hem de içerik açısından belirli bir bütünlüğe sahip olan, kelimeler bağlantısına veya tek bir kelimeye cümle gäp denir. Cümlelerin temel özellikleri şöyledir:

1. Cümle, dil kuralları çerçevesinde kelimelerden meydana gelir.
2. Cümle, diğer unsurlarla birlikte hüküm bildirir.
3. Cümle, bir entonasyon birliğine sahip olmalıdır.

Cümlelerin bir düşünceyi ifade etme açısından nisbî bir bütünlüğe sahip olması gerekir” (Yaman, 2000: 186-192).

Türkiye Türkçesinde dildeki tam yargılı en küçük birim olan cümlelerin yapı bakımından öncelikle basit ve birleşik olarak ikiye ayrılması konusuyla, sıralı, bağlı cümlelerin durumu konusunda ortak bir yaklaşım mevcut değildir.

Özbek Türkçesi dil bilgisinde aynen Türkiye Türkçesindeki gibi temel şart, yargı bildirmesidir. Türkiye dil bilgisinde fazla dikkate alınmayan entonasyon (tonlama) konusu, Özbek dil bilgisinde, cümlelerin ön şartlarından birisidir.

İki lehçeyi cümle bakımından şöyle özetleyebiliriz:

- Türkiye Türkçesinde cümle konusunda bir terim kargaşası mevcutken Özbek Türkçesinde böyle bir durum görülmez. Cümle için sadece “*gäp*”, cümle bilgisi içinse “*sintaksis*” terimi kullanılır.
- İki lehçede de “*yargı*” cümle için temel şarttır.
- Özbek dil bilgisinde cümlelerin oluşumu için temel şartlardan biri olan entonasyon (tonlama), Türkiye Türkçesinde pek dikkate alınmaz (Aktan, 2009: 86).

2.2. CÜMLENİN ÖZELLİKLERİ

1. Yargı, kelimeler ve kelime gruplarıyla sağlanabileceği gibi yargı bildiren çekimli tek fiil veya bildirme eki almış tek isimle de sağlanabilir.

Åldingiz! (5/12)

Kimsän? (44/3)

Tek kelimelik olan bu *åldingiz* çekimli fiili ile *kimsän* kelimeleri birer cümle değerindedir. Çünkü ikisi de birer yargı bildirmektedir. *Åldingiz* hareket kavramı dışında, kişi anlamı da taşıdığı için aynı zamanda özne anlamı da taşımaktadır. Aslında *Siz aldınız*, demek olan cümlelerin hareket kısmı *al-* fiili, özne kısmıysa “*siz*” kelimesidir. “*Siz*” öznesi, *-iz* kişi ekiyle ifade edilmiştir.

2. Cümlede yargıyı bildiren temel öge yüklemidir. İhtiyaç durumunda diğer ögelerle desteklenir. Geçişli fiil cümleleri özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf denilen ögelerle tamamlanır.

Dārḥāl (z) / Āfāndi (ö) / qol uzātib (z) / körüşmäkni (n) / taqāzā qıldı. (y) (3/2)

Nāğāh (z) / bāzār küni (z) / güzäri (ö) / bāzār içiğä (yt) / tüşti. (y) (13/2)

Āfāndi (ö) / bir küni (z) / suv yäqāsida (yt) / olturur erdi. (y) (21/1)

Hāvāni härärätidin (z) / täšnāligi (ö) / ğālib boldi. (y) (26/1)

Āfāndi (ö) / bir vaqtida (z) / bāzārdin (yt) / kelür erdi. (y) (50/1)

Bir cāmāā mullā bāççälärğa yoluqub (z) / älärğa (ö) / şorbā qilib bermāq vä'dä birlän (z) / üyiğa (yt) / täklif qıldı. (y) (50/2)

Mäni fälāniğa buğdāy dä'vām (ö) / bārdur. (y) (65/1)

Āfāndi (ö) / bir keçäsi (z) / ulāmālär mäclisida (yt) / olturub erdi. (y) (73/1)

Āfāndi (ö) / bāltäsin (bln) / keltürüb (z) / sänduq içiğa (yt) / sāldi. (y) (78/2)

Vaqtı häyätliğımdä (z) / uşbu māvzedän (yt) / ötär erdim. (y) (85/3) (ben – özne)

Mäni āngä bersäng (z) / āğir yük (bsn) / ārturlär. (y) (30/3) (sen-özne)

Çirāq (bsn) / yāndurğıl! (y) (36/1) (sen-özne)

3. Türkiye Türkçesinde, cümlelerin önem bakımından yüklemden sonraki ögesi öznedir. Özbek Türkçesinde ise cümlelerin asıl unsurları arasında yer alan yüklem, öznenin sonra ikinci sırada gelmektedir. Özne, bazı cümlelerde açıkça geçmese bile öznenin varlığı, tek kelimelik çekimli fiille isim, yüklem ismindeki ek fiile getirilen kişi ekinden anlaşılır.

Ey vālādzinā, bul tāriqa behüdä sözlämāgil! (58/2) (sözlämä-gil) (sen)

Ey birādär, bir tängälik yāğ berğıl! (59/2) (ber-ğıl) (sen)

Bazı geçişsiz-edilgen çatılı fiiller ile kurulan cümlelerde söz konusu olan ve belirsiz özne denilen özneler bilinmez.

Āfāndi qay üygä kirsä dästurxān yāzilğān, rāng - bārāng mevālär mūhāyyā vä qoylär soyilib hār tāriqa tāāmlär täyyārlāngandür. (6/3) (Sofra yapılmış, yemekler hazırlanmıştır; fakat “sofrayı yapan” ve “yemekleri hazırlayan”ın kim olduğu çekimli fiillerden anlaşılamamaktadır.)

4. Yükleme geçişli olan fiil cümlelerinde kurucu bir öge olarak nesne bulunur. İsim cümlelerinde ve geçişsiz fiil cümlelerinde nesne bulunmaz.

Ey Āfāndi, sizni qolungiz mübārākdür, / kindäkini (bln) / kesingiz! (57/1)

Yoldä (yt) / qārni açib (z) / ğāzni bir āyāğın (bln) / özi (ö) / yedi. (y) (61/2)

Āfāndiğä (yt) / şāhār hākimi (ö) / hāzil qilib (z) / qāzilik hūkmīn (bln) / berib erdi. (y) (63/1)

Māni imām bolmāğımni (bln) / ölükni özi (ö) / xāhlāmāydür. (y) (64/2)

Härzāmān (z) / oşāl hōküzni şāxığa minmāğni (bln) / ārzu qılür erdi. (y) (67/2)

5. Türkçenin söz diziminde kurallı cümle yapısı özne + yer tamlayıcısı + yüklem biçimindedir. Fakat bu durum bazen görülmeyebilir. Bundaki amaç, vurgulanmak istenen ögeye dikkat çekmektir. Bunun için vurgulanmak istenen öge, yüklem hemen önüne getirilir.

*Āfāndini oşlāb āndāğ urdilärkim, **bir ümrdä körmāğān tāmāşālärni** kördi. (4/8) (nesne vurgulanmış)*

*Āfāndining xātuni **bir vāqtdä** āydiki: (20/1) (zarf vurgulanmış)*

*Ey Āfāndim bul tāriqā yālgān sözlāmāğ **sizğä** münāsib emāstür. (31/2) (yer tamlayıcısı vurgulanmış)*

*Endi ölsām **ārmānim** yoqdur. (67/6) (özne vurgulanmış)*

*Āfāndidin bir kişi **ārğān** sorādi. (75/1) (nesne vurgulanmış)*

2.3. CÜMLENİN ÖGELERİ / Gāp Böläkläri

Cümlede iki temel ögenin bulunması gerekir. Bunların biri *özne*, diğeri *yüklem*dir. Tek kelimelik cümle bile olsa yüklem, muhakkak bulunur. İster isim soylu, ister fiil soylu bir kelimedenden kurulmuş olsun tek kelimelik cümlede özne, yükleme

getirilen kip ve çekim eklerinden anlaşılır. Cümlede yardımcı ögeler ise nesne, yer tamlayıcısı ve zarftır. Bu ögeleri şu şekilde tanımlamak mümkündür:

Yüklem: Oluş ve kılış yargısını üzerinde taşır.

Özne: Oluş ve kılışı gerçekleştirir ya da bu oluş ve kılıştan etkilenir.

Nesne: Öznenin yaptığı işten ya da belirttiği yargıdan etkilenen unsurdur.

Yer Tamlayıcısı: Oluş ve kılışın gerçekleştiği yeri gösteren ögedir.

Zarf: Cümlede zaman, yön, niteleme, ölçü, sebep, vasıta vb. yönlerden yüklemi tamamlayan unsurdur.

Bu ögelerin cümlede geçip geçmemesi bir yandan yüklemın isim ve fiil soylu olması, bir yandan fiil olması durumunda fiil çatılarıyla ilgilidir. Cümle içinde bir kelime veya kelime grubu olarak bulunmasa bile bu ögelerin varlığı bağlamdan anlaşılır. Söz gelişi “O baktı.” cümlesindeki fiil dağ, köy, çarşı gibi yer tamlayıcılarına ihtiyaç duyar (Ergin, 2005: 398).

2.3.1. Yüklem / Kesim

Cümlelerin en esaslı unsuru, cümlelerin direği sayılan *yüklem*, diğer bütün unsurların destekleyip tamamladığı ve etrafında toplandığı temel unsurdur (Yaman, 2000: 217). O hâlde, yüklem olmadan cümle kurulamaz. Yüklem, iş, hareket veya durumu ifade eder. Yüklem, zaman ve şahıs ekleri dışında teklik-çokluk, olumluluk-olumsuzluk, soru ve tarz ifadelerini taşır.

“*Kesim*” terimiyle ifade edilen yüklem, Özbek dil bilgisinde cümle unsurları (gäp böläkläri) içerisinde özneye birlikte “*baş böläk*” yani asıl unsurlar olarak değerlendirilir. Yüklem kavramının en belirgin özelliği Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bir “*predikat*” (yargı) bildirmesidir. *Kesim* (yüklem), öznenin ifade ettiği şahıs, varlık, olay ve hareketin durumunu genellikle *tasdıq* (olumluluk) ya da *inkâr* (olumsuzluk) yoluyla anlatan unsurdur. *Kesim* (yüklem), öznenin sonra ikinci önemli unsur kabul edilir. Özbek dil bilgisinde yüklem, fiil ya da isim soylu olmasına göre ikiye ayrılır. Fakat fiil yüklem, öncelikli sıradadır; çünkü isim soyluların bu görevi, ikincil bir durumdur (Yaman, 218: 222).

a. Fe'l Kesim (Fiilden Yükleme)

deb mäscidğa bārib keçä birlän täng ätqunçä yığlädilär. (1/4)

Künlärdän bir kün Äfändi bāzārdä yürüb erdi. (3/1)

Bilib nä qulürsän, cāyingdä yätgöl! (36/2)

b. At Kesim (İsimden Yükleme)

Äfändi bir küni hämmāmğa tüşüb erdikim hämmām içidä özidin özğa kişi yoqdur. (11/1)

Välekin xoküzni aqli bārābārindä häm āqling yoq ekändür. (17/2, 3) (Fakat öküzün aklı kadar da aklınız yokmuş.)

Äfändining xâtini üydä yoq erdi. (33/1) (Efendi'nin hanımı evde yoktu.)

Ey Äfändim yılñi içidä yılān bārdır, välekin äcdār demāqingiz xatādur. (47/2, 3) (Efendim, yıllar içinde yılan vardır, fakat ejderha demeniz hatadır.)

Özbek Türkçesinde yükleme, basit veya birleşik olmasına göre de ikiye ayrılır:

a. Sostavli Fe'l Kesim (Fiil + fiil kalıbındaki birleşik fiilli yükleme):

İt häm kältäkning zärbığa tāqat qılālmāy Äfändiğa hämlä qılā bāşlädi. (28/3) (Köpek, dayağa takat getiremeyip Efendi'ye hamle etmeye başladı.)

Şul äsnādä aç bōrilär kelib eşäkni ārāğa ālib yemāqğa bāşlädi. (32/5) (Bu esnada aç kurtlar gelerek eşeği aralarına alıp yemeye başladı.)

U kitabni oqıb boldi. (O, kitabı bitirdi.)

b. Sostavli At Kesim (İsim + fiil kalıbındaki birleşik fiilli yükleme):

tāki bā'zi mäclislärdä men kāmınä zä'ifä yaxşı libāslär birlän ārālānub sävdāğärlärni xātunläriğa sārdār bolur erdim. (20/3) (Bazı meclislerde ben, güzel elbiselerle süslenip tüccarların hanımlarına lider olurdum.)

Hävāni hārārätidin täşnāligi gālīb boldi. (26/1) (Havanın sıcaklığından susuzluğu galip geldi.)

İki lehçe arasında yüklemenin şekli, kullanılışı ve türleri bakımından ortaya çıkan benzerlik ve farklılıkları şöyle maddeleştirebiliriz:

- İki lehçede de yüklem yargı bildirmesi temel şarttır.
- Yüklem iki lehçede de asıl unsur olarak görülüyorsa da Türkiye Türkçesinde birincil unsurken Özbek Türkçesinde birincil unsur özne, ikincil unsur yüklem kabul edilir.
- Yüklem fiil ya da isim soylu olması iki lehçede de önemlidir. Fakat Türkiye Türkçesinde yüklem türüne göre cümle sınıflandırılması yapılırken; Özbek Türkçesinde bu durum, yüklem kendisiyle sınırlıdır. Türkiye Türkçesinde yalnızca, “i-“ fiiliyle isim cümlesi yapıldığı düşünülürken; Özbek Türkçesinde “bol- qıl-“ gibi yardımcı fiiller de isim soylu kelimeleri yüklem görevine sokan yardımcı unsurlardan sayılmaktadır.

Yüklem yapısı, fiil ya da isimden yapılması, ismin cümlede yüklem hâline dönüştürülmesi, yüklem cümledeki yeri her iki lehçede de aynıdır (Karahana, 1995: 49).

Özellikleri

1. Yüklem ek ile veya eksiz olarak yargı yüklenmiş bir fiil ve isimdir. Fiil yüklem bildirme ve tasarlama kiplerinden biriyle çekime girmesi; yüklem ad soylu bir kelime veya kelime grubu olması durumunda ise ek fiilin bulunması gerekir.

Nä sözüng bär? (2/3)

Kaşki hämmâm içidä âdâmlär bolsälär bul qâidâlik maqâmimni ängläb ruhlânib bâhrä âlur erdi. (11/3)

Äfândining köp vaqtdin buyân târbiyât birlân bâqıb yürğân semiz qoyi bär erdi. (27/1)

Män ây âlib sâtgânim yoq! (23/3)

Äfândining xâtini üydä yoq erdi. (33/1)

Nâgâh qolidin it kelib göştin âlib qâçti. (35/1)

Köp sözlämä, häzil qılğânim yoq! (35/4)

2. Yüklem, genellikle sonda bulunur. Ancak bir anlamı öne çıkarma, vurgulama ihtiyacı vb. gerekçelerle devrik cümle kullanılmıştır.

Keltür libâsim, âlgül egäring! (7/5)

*Qänçağa berürsiz **dedi** kişi. (12/3)*

*Mängä **nä hâcätdürki** xalq hisâbidin rozä tutmaq! (18/1, 2)*

*Mundä göşt **bârmu erdi** nâdân? (50/7)*

*Ey xâtun, **öldüm** pânçşämbäni zulmidin. (80/5)*

3. Bazı yarım kalmış, kesik cümlelerde yüklem bulunmaz. Bu tür cümlelerin yüklemine ne olabileceği önceki cümleden anlaşılır.

Mänä cävâbi. (30/4)

Bizlärğa göşti ğanimät. (43/5)

4. Yükleme geçişsiz olan cümlede, nesne bulunmaz.

Künlärdän bir kün / Äfändi / bâzârdä / yürüb erdi. (3/1)

Äfändi / bir küni / eşäkin minib / bârur erdi. (7/1)

Äfändi / bir şähärğa / bârıb erdi. (10/1)

Äfändi / bir küni / suv yâqâsidä / oturur erdi. (21/1)

Här nä bolsä Hüdâni xâhläğäni bolur ekânkim, oğlimni ätâsi / öldi! (25/3)

Vähälänki bizlärni şähär ädämläri / äräbäni ğıldirägi qadär kättä äy bolsä häm / qarämäslär. (29/3)

Äfändini mehmân xânäsiğä / bir keçä / mehmân / kelib erdi. (46/1)

Äfändi bir keçä bârur erdi, yol üstidä / bir kişi / mästliğ birlä yıqilib / yätubdur. (87/1)

5. Yükleme, tek kelime olabileceği gibi isim veya fiil grubu da olabilir.

*Ey lâdân, bağım **närdbân bâzâri emäs!** (24/6)*

***Tävbä qıldim.** (28/4)*

*Özüm bolğänimdä **hülâk bolur edim.** (37/6)*

*Äfändi däryä içidä **ğusül qılur erdi.** (40/1)*

***Quyân keltürğän birädäringizni hämsâyäsimiz.** (44/6)*

*Bir äyväğ birlän oqulğan nämâz **neçük nämâzdur?** (45/3)*

*Cämââ mullâ bāççälärğa yoluqub älärğa şorbâ qilib bermâq vä'dä birlän üyığa **täklif qıldı.** (50/1, 2)*

*Änâng märhumä väfât qılğändä sän **beçärä yâş bāççä erding.** (54/4)*

*İkkimizğä bir üy **kifâyä qılır.** (55/11)*

*Bir vaqtidä hävâni härâratidin Cämâd terläğan bolsä, **äni bädänidin säçräğändür.** (60/5)*

*Äğär qabul qılsä, **imâm bolurmän.** (64/4)*

*Sizlär **müning songimdüürsizlär.** (70/4)*

6. Art arda sıralanmış cümlelerde, yüklem ve yüklemün bir parçası ortak olabilir.

*Qaräsäm boyingiz boyim birlän **bürâbär (ekän), libâsingiz libâsimğä mânänd ekän.** (3/5)*

*Äfändi qay üygä kirsä дәsturxân **yâzilğan (dür), räng - bäräng mevälär mühäyyä vä qoylär soyilib här tärıqa täämlär täyyärlänğändür.** (6/3)*

*Bâşidä sällä vä egnidä cämäsi **yoğdur!** (87/3)*

7. Cümlede, diğər unsurlar birden fazla olabildiği hâlde, yüklem tektir. Cümlelerin sayısı, (ortak ögeler dışında) yüklemün sayısı kadardır. Kaç yüklem varsa o kadar cümle vardır.

*Nä tärıqa ölükdüürsäñkim **yürürsän vä sözlärsän?** (14/7) (İki cümle var.)*

*Xäyr emdi, **yesün, içsün, toymäsün!** (33/13) (Üç cümle var.)*

*Ey Äfändim **hâzil qılmäng, göştin täşläb keting!** (35/3) (İki cümle var.)*

***Kelsün,** biz birlän şähärdin täşqari çıqıb ât çäpub **tämâşälär äyläsün!** (62/1, 2) (İki cümle var.)*

*Älhämdülillâh här nä **mehnät qıldım,** äyni cäyığa **ornätđim.** (66/6) (İki cümle var.)*

8. Anlamı gücləndirmək, pekişdirmək üçün yükləmə təkrarlanabilir.

*Emdi ənər **tüməm boldi** cävâb hām **tüməm boldi**.* (2/16)

*Nä xurus **bâr** və nä pul **bâr** və nä xaridâr **bârdur**.* (12/4)

9. “etmaq, äylämaq, bolmaq” (etmək, eylemək, olmaq) gibi yardımcı fiiller genellikle bir isimle bir araya gelip yardımcı fiil göreviyle bileşik fiil kurarlar ise de bazen yardımcı fiil olmayıp doğrudan doğruya bir fiil olarak kullanılır.

*Äfändini bir mıqdâr puli **bolur erdikim*** (1/1)

*Här dâim tāmâq yemâqdin özgä işläringiz **bolmäs ekän**.* (6/7)

*Ey birâdâr nāmâzi peşin vaqti **bolubtur**.* (7/1)

*Vaqtiki rāmâzânni yigirmä biri **bolub erdi**.* (18/4)

*Mundin ziyâdä hünär **bolurmükin*** (10/4)

*Rāmâzân iftâriğa âltmiş beş **bolubdur**.* (18/13)

*Ertä qıyâmât **bolur emiş**.* (27/1)

*Mägär sigirlärni oğrisin qânâti **bolur ekänkim*** (33/12)

Örnekler

İsim Soylu Yüklemler

*Nä sözüng **bâr**?* (2/3)

*Qaräsäm boyingiz boyim birlän **bürâbâr (ekän)**, libâsingiz libâsimğâ **mânänd ekän**.* (3/5)

*Mäni libâsim **köhnädür**, säni câmäng **yängi**.* (5/18)

*Nä xurus **bâr** və nä pul **bâr** və nä xaridâr **bârdur**.* (12/4)

*Ey birâdâr säni mән desäm, saqâling **käm**, özümni sән desäm boynimdä nâsqabâğım **yoq**!* (12/4)

*Mängä **nä hâcätdürki** xalq hisâbidin rozä tutmâq!* (18/1, 2)

*Mән ây âlib sâtğanim **yoq**!* (23/3)

*Ey lādân, bāğım **närdbân bâzâri emäs**!* (24/6)

*Āfändining köp vaqtdin buyân târbiyât birlân bâqıb yürğân semiz qoyi **bâr erdi.** (27/1)*

*Āfändining xâtini üydä **yoq erdi.** (33/1)*

*Köp sözlämä, hâzil qılğânim **yoq!** (35/4)*

*Bir äyâğ birlân oqulğân nāmâz **neçük nāmâzdur?** (45/3)*

*Mundä göşt **bârmu erdi** nâdân? (50/7)*

*Ānâng mârhumä väfât qılğândä sän **beçârä yâş bûççä erding.** (54/4)*

*Bir vaqtidä hävâni härârätidin Cämâd terlâğân bolsä, **äni bädänidin sâçrağândür.** (60/5)*

*Sizlär **mäning songimdädürsizlär.** (70/4)*

*Bâşidä sällä vä egnidä câmäsi **yoqdur!** (87/3)*

Fiil Soylu Yüklemler

*Āfändini bir mıqdâr puli **bolur erdikim** (1/1)*

*Emdi ânâr **tümâm boldi** cävâb hām **tümâm boldi.** (2/16)*

*Künlärdän bir kün Āfândi bâzârdä **yürüb erdi.** (3/1)*

*Āfândi qay üygä kirsä dâsturxân **yâzilğân (dür),** räng – bäräng mevälär mühäyyâ vä qoylär soyilib här târıqa täâmlär **täyyârlänğândür.** (6/3)*

*Här dâim tāmâq yemâqdin özgä işlâringiz **bolmäs ekân.** (6/7)*

*Āfândi bir küni eşâkin minib **bârur erdi.** (7/1)*

*Ey birâdâr nāmâzi peşin vaqti **bolubtur.** (7/1)*

***Keltür** libâsim, **âlğıl** egäring! (7/5)*

*Āfândi bir şähärğa **bârib erdi.** (10/1)*

*Mundin ziyâdä hünär **bolurmükün** (10/4)*

*Kâşki hämmâm içidä âdâmlär bolsälär bul qâidâlik maqâmimni ängläb ruhlânib bâhrä **âlur erdi.** (11/3)*

*Qânçağa berürsiz **dedi** kişi. (12/3)*

Nä tərīqa ölükdürsänkim yürürsän və sözlärsän? (14/7)

*Vaqtiki rāmāzānni yigirmä biri **bolub erdi.*** (18/4)

*Rāmāzān iftāriğa ältmiş beş **bolubdur.*** (18/13)

*Äfändi bir küni suv yäqāsida **olturur erdi.*** (21/1)

*Här nä bolsä Hüdāni xāhlāğāni bolur ekānkim, oğlimni ätāsi **öldi!*** (25/3)

Tävbä qıldim. (28/4)

*Vähälänki bizläрни şähär ädāmläri ärābāni ğıldirägi qadär kättä äy bolsä häm **qarämäslär.*** (29/3)

*Mägär sigirlärni oğrisin qänāti **bolur ekānkim*** (33/12)

*Xäyr emdi, **yesün, içsün, toymäsün!*** (33/13)

*Nāğāh qolidin it kelib göştin **ālib qāçti.*** (35/1)

*Ey Äfändim **hüzil qılmäng,** göştin täşläb **keting!*** (35/3)

*Özüm bolğānimdä **hülāk bolur edim.*** (37/6)

*Äfändi däryä içidä **ğusül qılur erdi.*** (40/1)

*Äfändini mehmānxānäsığä bir keçä mehmān **kelib erdi.*** (46/1)

*Cāmāā mullā bāççälärğa yoluqub älärğa şorbā qilib bermāq vä'dä birlän üyığä **täklif qıldı.*** (50/1, 2)

*İkkimizğä bir üy **kifâyü qılur.*** (55/11)

Kelsün,** biz birlän şähärdin taşqari çıqıb ät çāpub **tämāşälär äyläsün! (62/1, 2)

*Älhämdülillāh här nä **mehnät qıldim,** äyni cāyığa **ornätdim.*** (66/6)

*Äğär qabul qılsä, **imām bolurmän.*** (64/4)

*Ey xātun, **öldüm** pāncşāmbāni zulmidin.* (80/5)

*Äfändi bir keçä bārur erdi, yol üstidä bir kişi mästliğ birlä **yıqilib yātubdur.*** (87/1)

2.3.2. Özne / Egä

Cümlede yapanı veya olanı karşılayan unsur, *öznedir*. Özne, yüklem gösterdiği işi, hareketi, oluşu, durumu üzerine alır (Yaman, 2000: 225). Soyut bir kavram, bir şahıs ya da nesne, özneyi oluşturabilir. Cümlede özneyi karşılamak için şahıs ya da nesnenin kendisi, bunları temsil eden zamir ya da kelime grubu olabilir. Özne, yalın hâlde bulunur.

Özbek dil bilgisinde temel yaklaşım olan “*tâbi olan-tâbi olunan*” ilişkisinin cümle için de geçerli olduğunu görüyoruz. Özne *tâbi olunan* (hâkim), yüklemse *tâbi olandır*. Çünkü yüklem kendisini özneye göre biçimlendirir.

Özne (egä), cümlede fikir ya da yargının kendisine yöneltildiği unsurdur. *Özne* (egä), hareketi yapan ya da hareketten etkilenen (kabul eden) şahıs ya da varlıktır. İsim görevindeki her türden kelime, özne olabilir. Etken cümlelerde özne *yapanı*; edilgen cümlelerde ise *olanı* ifade eder.

Öznenin cümlede açıkça gösterilmesi gerekmez. Yüklemdeki çeşitli işaretlerden de özne anlaşılabilir. *Özne* (egä), hangi kelimedenden olursa olsun, neyi anlatırsa anlatsın mutlaka *yalın hâlde* (baş kelişik) bulunur. Özneye yüklem birbirine uygun olması gerekir.

Özbek dil bilgisinde özne kavramı için “*egä*” terimi genel kabul görmüştür. Dilciler arasında terim farklılıklarına rastlanmaz. Özne olan unsur, kelimenin türüne göre “*at egä*” (addan özne) “*san egä*” (sayıdan özne) gibi bölümlere ayrılmıştır (Yaman, 2000: 225-228).

İki lehçeyi özne açısından karşılaştıracak olursak şöyle maddeleştirebiliriz:

- Öznenin kullanımı ve çeşitleri iki lehçede de aynıdır.
- İki lehçede de özne, yalın hâldedir. Hem Özbek hem Türkiye Türkçesinde özne olan kelimeler, sadece çokluk ve iyelik eklerini alabilir.
- Özne, iki lehçede de hem tek kelime hem de kelime grupları hâlinde olabilir.
- Öznenin yeri, iki lehçede de cümlenin türüne bağlı olarak aynıdır.
- İki lehçede de meçhul çatılı ve gereklilik kipiyle kurulu cümlelerde özne bulunmaz (Yaman, 2000: 225)

Özellikleri

1. Özne, yüklemi isim olan cümleler ile edilgen çatılı ve oluş bildiren fiil cümlelerinde “olan”, diğer fiil cümlelerindeyse “yapan (kılan)” dır:

Xâtun keltürüb berdi. (37/2)

Äfändining üyiğa bir keçä **oğri** kirdi. (38/1)

Äfändi qabul qilib, libâslârin kiyib çıqıb ketti. (39/3)

Älär âşni hämmâsin iştâhâyı tāmām birlän yeb tāmām qıldilär. (42/3)

Äfändi bir vaqtdä sävdâgärlär birlän hämrâh bolub âtlıg säfärğa çıqıb erdi.
(43/1)

Endi ölsäm **ärmânım** yoqdur! (67/6)

Äfändidän **bir kişi** ğarbâl soräb keldi. (68/1)

2. Özne çok zaman eksiz, yalın hâlde (baş kelişik) bulunur; çokluk, iyelik ve aitlik ekleri dışında bir ek almaz.

Şähär xalqı Äfändini kelğânın ängläb här qayuläri üyläriğa tākliif qıldilär.
(6/1)

Äfändi xurusingiz köp yaxşı ekän. (12/2)

Oğlimni ânäsi qaysi birmizni xâhläsä äni âlsun. (13/9)

Äfändini qızı xaltädägi tâşni körüb, âtäm nä üçün tâş sâlib qoyubdur deb qızı
häm bir mıqdârdä tâş keltirüb xaltä içigä sâlib qoydi. (18/4, 5)

Teväni aqlsiz qılmâqni tärıqasi bâşini tândin cüdâ qılmâqmü? (19/1)

Äfändining xâtuni bir vaqtdä äydiki: (20/1)

Mundä **höküzing** yoqdur! (22/4)

Äfändining köp vaqtdin buyân tärbiyät birlän bâqıb yürgân semiz qoyi bär
erdi. (27/1)

Äfändiğa **bir kişi** kelib dediki: (65/1)

3. Bir cümlede birden fazla özne bulunabilir.

*Ey nâqus-ul âql, **noş vâ neş** bolmäs râhât bemehnât bolmäs! (20/12, 13)*

*Bäs râhi âmni nâ **ul**, nâ **bul** tâzâ qılür. (48/7)*

*Xâh **ürfâ**, xâh **buğdây** bolsun. (65/7)*

4. Cümlede özne, açıklayıcı bir başka özneye sahip olabilir.

*Ey qâzim, **bizlär ikkimiz** hämsâyä bolurmiz. (48/2)*

5. Cümlede isim işlevinde olan kelime grubu özne olabilir.

*Mängä nâ hâcätdürki **xalq hisâbidin rozâ tutmaq!** (18/1)*

***On üdül kör kişi** bir birini etäkläb kelib uşbu änhärni köprügi qâydağur, deb sävâl qıldı. (21/1, 2)*

*Mundin bir häftä ötkândin song **tört - beş âdämlär** kelib mehmân bolmaqni xâhlädi. (44/5)*

*İkkimizgä **bir üy** kifâyä qılür. (55/11)*

***Körgän kişilär** sävâl qıldilärkim: (60/2)*

***Mäni fülânıgä buğdây dä'vâm** bårdur. (65/1)*

***Ul âdäm** äydi: (68/2)*

*Äfândini üyidä **bir tof örük dăräxti** bâr erdikim (71/1)*

6. Bazı cümlelerde özne, bir kelime veya kelime grubu olarak yer almaz. Cümlelerin öznesi yüklem taşıdığı iyelik ve kişi ekinden anlaşılır; özne için bu ekler yeterlidir. Kişiler, özellikle vurgulanmak istenince cümlede ayrı bir şekilde, kişi zamiri de bulunur.

***Män** uşbu mäsârni ölükläridänmän! (14/5)*

***Men** xatâ qilibdürmän. (14/8)*

*Mening aqlim yetmägän nimärsäni **sän** neçük bilürsän? (15/7)*

***Sizlär** nâ tärıqa päsftiträt âdämdürsizlärkim, eski orâqdin hām māhin āyni mänzuri nāzār qılürsizlär. (29/2)*

*Dostum, **sen** h m r st  yt rs n, **men** h m r st  yt rm n.* (47/3)

   r h m q bul qilib  f ndi bil n b rm q bolub yol a t     r. (50/2)

***Sizl r** bir n f s mund  t vaqquf qil rsizl rkim* (50/3)

***Siz** ne  k il c qildingiz?* (69/10)

*Zer kim, **sizl r** m ning songimd d rsizl r.* (79/4)

*U  bu d r ht  sti a he  kim   q  m di, m   r **siz**   qarm siz?* (84/3)

7. Edilgen  atılı fiil ile kurulan c mlede  zne bulunmaz. Aslında nesne olan  ge,  zne gibi g r n r. Ancak bu  zne, asıl  zne de ildir; “*kim*” ve “*ne*” sorularına cevap verdi i i in  zne g r n m ndedir. Bundan dolayı bu  zneye, *s zde  zne* denir. S zde  zne, i i yapan de il, yapılan i ten etkilenen  gedir.

* f ndi qay  yg  kirs  **d sturx n** y zil  n, r ng - b r ng mev  l r m h yy  v  qoyl r soyilib **h r t r q  t   ml r** t yy rl ng nd r.* (6/2, 3)

* f ndining qul    a bir ke  si ** av  ** e itildi.* (36/1)

*H m   av    l r bizni c m      n ek nkim, c m ni  lib q    an h m n ** av  ** b sildi.* (36/5)

***Yax i - yax i kit  bl r** oquldi.* (55/3)

8. Y kleme bile ik fiil olan bazı c mlelerde  zne, y klemin i inde yer alır.  zneli y klemler, y klem ve  znenin kayna ıp deyimle mesiyle meydana gelmi tir.

Yol bolsun? (2/9)

* f ndi bir vaqtd  Quniy  deg n   h rg  b rib t m    qilib y r b erdi n     bir d  k n a **k  i t   ti.*** (16/1)

9. Art arda sıralanmı  ba ımlı sıralı c mlelerde, ortak  zne bulunur.

Ey  f ndim h zil qilm ng, g   tin t    b ket ng! (35/3)

 lh md lill h h r n  mehn t qildim,  yni c y  a orn tdim. (66/6)

Bul t r q  k zz  likni m n  a qilding, ikinci  z   ki    a qılma  l! (69/19)

*E  kin x hla an bols ng, **kel**, s vd sin qıl.* (72/3)

Tu    n  a in nurs n,     n  a ne  k in nm  ss n? (74/11)

Şāgirdlāri piyādā erdilār, dedilārki: (79/2)

10. Gereklilik kipinin teklik 3. şahsının bazı kullanılışlarında ve aynı işlevdeki *-mak lazım / gerek* kalıplı cümlelerde özne bulunmaz.

Nārdbānni bāzārdā sātmaq lâzim. (24/7)

Suvdin çıqārib ornıǵa qoymaq kerāk. (66/2)

11. Öznenen sonra gelen “*da, de*” (häm, dä) bağlacı özneye dâhil edilir. Bağlaç, anlamı pekiştirdiği için böyle özneye, *pekiştirmeli özne* de denir.

Māni özüm häm qāzi bolur, deb gümān qılır erdim. (7/8)

İkkimiz häm bārurmiz. (13/8)

Ālār häm bildilärkim (14/2, 3)

Āfāndi häm ālārǵa qoşulub fāryād qıldı. (21/7)

İt häm kältäkning zārbiǵa tāqat qılālmāy Āfāndıǵa hämlä qılā başlādi. (28/3)

Dostum, sen häm rāst äytürsän, men häm rāst äytürmān. (47/3)

Ālār häm qābul qilib Āfāndi bilān bārmāq bolub yolǵa tüştilār. (50/2)

Sizlār häm içär erdingizlār, biz häm içär erdük. (50/10)

Āfāndim, sizǵa Āllā tāālā yāngi mehmān ātā qıldı, sevinçisin bering deb, ul häm bir nimä aldı. (73/5)

Şul mäslähätni Āfāndi häm qabul qıldı. (80/3)

2.3.2.1. Özne Türleri

Özbek dil bilgisinde, özne olan unsur, kelimenin özel türüne göre de “*at egä*” (isimden özne), “*san egä*” (sayıdan özne) şeklinde alt gruplara ayrılmıştır. Ayrıca “*saddä egä*” (basit özne) ve “*müräkkäb egä*” (özne grubu) olarak yapıcı da sınıflandırılmıştır (Karahana, 1995: 52).

Anlam ve görevler göz önüne alındığında, farklı özne türlerinden bahsedilmekle birlikte en fazla kullanılan özne türlerini, şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Gerçek Özne: Yükleme etken çatılı bir fiil veya bir isim olan cümlelerin açıkça görünen öznesidir.

*Āfāndining üyiğa bir keçä **oğri** kirdi. (38/1)*

*Āfāndining **xātuni** bir küni xātunlärning mäclisiğa bārüb erdi. (55/1)*

2. Açıklayıcı Özne: Bir cümlelerin öznesini daha belirgin duruma getirmek, pekiştirmek, nitelendirmek için kullanılan kendisi de özne olan kelime veya kelime gruplarıdır.

*Ey qāzim, **bizlär** / **ikkimiz** hämsâyä bolurmiz. (48/2)*

3. Gizli Özne: Oluş ya da kılışın gerçek sahibinin cümlede açıkça yer almadığı, yüklemdeki şahıs ekinden çıkarabildiğimiz öznedir.

Açıkça bulunmayan “ben, sen, o” (men, sen, u) gibi şahıs zamirleri birer gizli öznedir.

*(**Sen**) / Rāst äytärsän! (7/8)*

*(**O**) / Bir cāyğa oturub xāniş qıldı. (11/1)*

*(**Sen**) Eşäkin xāhlağan bolsäng, kel, sävdäsin qıl. (72/3)*

4. Sözde Özne: Edilgen fiillerle kurulmuş cümlede cümlelerin öznesi görünen, aslında nesne olan kelime veya kelime grubudur.

*Āfāndining qulāğığa bir keçäsi **ğavğâ** eşitildi. (36/1)*

*Hämä **ğavğâlär** bizni cāmä üçün ekänkim, cāmäni ālib qaçğan hämân **ğavğâ** bäsildi. (36/5)*

***Yaxşi** - yaxşi kitāblär oquldi. (55/3)*

5. Pekiştirmeli Özne: Dönüşlülük zamiri ile güçlendirilmiş olan öznedir. Dönüşlülük zamiri Özbek Türkçesi’nde “öz” kelimesidir.

***Mäni özüm** häm qāzi bolur, deb gümân qılür erdim. (7/8)*

***Sän özing** kimsän? (24/3)*

6. Ortak Özne: Birleşik cümleyi oluşturan esas ve yardımcı cümleler ile bağımlı sıralı cümlelerde aynı olan öznedir.

Ey Äfändim häzil qılmäng, göştin täşläb keting! (35/3) (Siz)

Välekin özi aç erdi, älärdin qâlğân sârqutni yemäk ümididä bir göşädä olturub erdi. (42/2) (Özi)

Şägirdläri piyädä erdilär, dedilärki: (79/2) (Şägirdläri)

2.3.3. Nesne / Väsitäsiz Toldiruvçi

Cümlede yüklem bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen ögeye *nesne* denir. Geçişli fiiller nesne alır, geçişsiz fiiller almaz. Geçişli fiillerin gösterdiği hareketin gerçekleşmesi, sadece cümlede nesnenin bulunmasıyla gerçekleştiğinden nesne, geçişli fiillerin zorunlu ögesidir. Geçişsiz fiillerdeyse oluş ve kılış özne üzerinde bulunduğu için bu şekildeki fiiller nesne almaz. Nesneler, geçişli fiillerle, dolayısıyla da yüklemle bağlantılı unsurlardır. Nesne ve yüklem arasındaki bu ilişki, yükleme hâli eki ile sağlanır. Eğer nesne yükleme hâli eki almışsa *belirtili nesne*; yükleme hâli eki almamışsa *belirtisiz nesne* olarak isimlendirilir. *Belirtili nesneler* belirli, açık, bilinen bir varlığı işaret ederken *belirtisiz nesneler* genel nesne ve kavramları karşılar. *Belirtili nesneler*, cümlelerin gelişine göre farklı yerlerde bulunabilirken *belirtisiz nesneler*, her zaman yüklem önünde yer alır. Bir cümlede birden fazla nesne bulunabilir; fakat bu nesnelerin hepsi ya belirtili ya da belirtisiz nesne olmalıdır. Belirtili ve belirtisiz nesneler aynı cümle içinde bulunamaz (Yaman, 2000:231).

Özbek dil bilgisinde nesne kavramı, Türkiye dil bilgisine göre daha geniş bir terim altında incelenir. “*Toldiruvçi*” terimi, yüklem bildirdiği hareketi üzerine alan ya da bu harekete herhangi bir şekilde bağlanan unsurları ifade ederken; nesne kavramını da karşılayan bir terimdir. *Toldiruvçi* terimi, “*kesim*” (yüklem) görevindeki kelimeye isim hâl eklerinden *yükleme* (tüşüm), *yönelme* (cönäliş), *bulunma* (orın-päyt) ve *ayrılma* (çıqış) ekleriyle ya da edatlar yardımıyla bağlanır. Anlaşıldığı üzere *toldiruvçi* terimi, Türkiye Türkçesindeki nesneyi ve yer tamlayıcısını birlikte ifade etmektedir. *Toldiruvçi* terimi, “*vasitâli toldiruvçi*” ve “*vasitäsiz toldiruvçi*” şeklinde ikiye ayrılır (Yaman, 2000: 232-235).

Vasitäsiz Toldiruvçi (Nesne)

Yüklem bildirdiği hareketi doğrudan doğruya üzerine alan unsurdur. Vasitäsiz toldiruvçi, mutlaka yükleme hâlinde (tüşüm kelişigi) bulunur. Fakat bu ekin

kullanılmadığı durumlar da görülür. Bu eki alıp almamasına göre *vasitäsiz toldiruvçi*, ikiye ayrılır:

Belgili Vasitäsiz Toldiruvçi (Belirtili Nesne): Yükleme hâli eki almıştır. Bunlar bilinen unsurlar için kullanılır. Cümlelerin her yerinde bulunabilir.

Belgisiz Vasitäsiz Toldiruvçi (Belirtisiz Nesne): Yükleme hâli eki almamıştır. Bunlar, genel anlamlı ifadeler için kullanılır. Yüklemin hemen önünde bulunur.

“**Vasitäsiz Toldiruvçi**”ler sadece geçişli fiillerle kurulmuş cümlelerde yer alır ve aynen Türkiye Türkçesindeki gibi, aynı cümle içinde birden çok nesne olduğunda ya hepsi belirtme hâli ekini alır ya da hiçbiri bu eki almaz.

İki lehçeyi, nesne bakımından şöyle özetleyebiliriz:

- Türkiye dil bilgisinde nesne, başlı başına bir cümle unsuru sayılırken; Özbek dil bilgisinde nesne, yer tamlayıcısını da içine alan *toldiruvçi* terimiyle ifade edilir.
- İki lehçede de aynı cümle içindeki nesnelerin hepsi ya belirtili ya da belirtisiz olmalıdır.
- İki lehçede de nesne olan kelimeler, yüklemden etkilenen unsurlar olup yükleme hâli ekiyle kullanılır (Karahana, 1995: 55).

Özellikleri

1. Belirtili nesnede, Özbek Türkçesinde “*tüşüm kelişigi*” denilen yükleme (belirtme) hâli eki bulunur. Bu ek Özbek Türkçesinde, “-ni” biçimindedir.

Mening pulumni oğrığa äldurubsän. (1/3)

Emdiki ümrinni uşbu şähärdä ötkäräyin. (6/5)

Bu dükändä hälvägär här türdägi hälvälärni pişiribdür. (16/2)

Cumä keçäsi bolsä düstäringizni devärdägi qäzuqğa qoyärmän! (80/3)

2. Belirtisiz nesne, (belgisiz vasitäsiz toldiruvçi) cümlede ek almadan bulunur.

Çirâq yândurğıl! (36/1)

Äfändidän bir kişi kelib eşäk sorädi. (30/1)

*Uzâqdâ bâlıq tutquvçılâr dâryâğa **tor** tâşlâdılâr. (40/1)*

*Âfândigâ sâhrâ âdâmlâridin bir kişi **quyân** keltürdi. (44/1)*

*Âfândi bir küni sârtârâşğa bârib sâçin âldurib erdi, bâşin âksâr câyin kesib, **pâhtâ** yâpuştirdi. (86/1)*

3. Biçim yönüyle belirtisiz olan bazı nesneler, anlam açısından belirli bir varlığı işaret ettiği için belirtili sayılır. Bu duruma en fazla iç içe birleşik cümledeki iç cümle ve özel isimlerin nesne olarak kullanılmasında rastlanır.

Qançâğa berürsiz dedi kişi. (12/3)

Ey Âfândim turğul, oğri yürübdür dedi. (38/1)

Âning üçün yığlârmân, dedi. (54/4)

Kitâb sözni eşitib keldim, dedi. (55/3)

Bul kişi mäning qulâğım din târtib âzâr berdi, dedi. (63/2)

4. Belirtili nesne (belgili vasitäsiz toldiruvçi) bilinen bir varlığı işaret eder. Belirtili nesnenin cümlelerin diziminde belli bir yeri yoktur. Ancak vurgulanmak istendiğinde yüklem hemen önünde yer alır.

Bul zâlimni aqlsiz qilib minmäsäm, yänâ bir yıqıtsâ meni hâlâk qılür! (19/10)

Bul hâlğa Âfândini ğayrât tāmürlâri cünbüşğa kelib täyâq birlân itni uräberdi. (28/2)

Nâçâr qolığa bir kättâ täyâq âlib bârib ğazâb birlân sigirni uräberdi. (49/2)

Âfândigâ şâhâr hâkimi hâzil qilib qâzilik hükmin berib erdi. (63/1)

Ul kişi bir - ikki häftâ ötkândin song nâçâr özi bârib qazânin tälâb qıldı. (74/7)

Eşâgi taşnâlikdin kättâ ânhârğa birdân özin tâşlâdi. (81/1)

5. Belirtisiz nesne, her zaman yüklem önünde yer alır. Yüklem ile arasına pekiştirme görevli “häm, dâ” (de, da) girebilir.

Âfândigâ sâhrâ âdâmlâridin bir kişi **quyân** keltürdi. (44/1)

Âfândim, sizğa Allâ täälâ yängi mehmân âtâ qıldı, sevinçisin bering deb, ul häm bir nimâ âldi. (73/4, 5)

Äfändidin bir kişi ürqân sorädi. (75/1)

Şul câyğa bir hämmâm sâlib bul âvâzi nâmärğubdin mâni qutqârib özi hüm qutulsä (11/9)

Äni hüm xursänd qilib yibârdi. (73/3)

6. Bir cümlede birden fazla nesne olabilir. Yalnız bu nesnelerin hepsi ya belirtili ya da belirtisiz nesne olmalıdır.

Şul äsnädä bir oğri kelib cämäyu düstârin âlib ketti. (7/3)

Ävväl källä - pâçälärin pişürüb berâyin. (27/6)

Ey xâtun, mäning oq - yâyimni keltürüb berğil dedi. (37/2)

7. Bazı bağımlı sıralı cümlelerde, nesne ortak olabilir.

Bul tärıqa kâzzâblıkni mângä qılding, ikkinçi özgä kışığa qılmäğül! (69/19, 20)

8. İsim cinsinden kelime grupları da cümlede nesne olabilir.

Bu dükândä hâlvâgär hâr türdägi hâlvälärni pişiribdür. (16/2)

Mäni ängä bersäng ağır yük ârturlär. (30/3)

Ersä, bir - ikki häftädin song yänä on - on beş âdäm kelib Äfändi hâvlisığa mehmân bolmâq istädi. (44/8)

Härzämân oşäl höküzni şähığa minmâqni ârzu qılür erdi. (67/2)

Mening aqlim yetmägän nimärsäni sän neçük bilürsän? (15/7)

9. Bazı nesneler, birleşik cümlede geçen iç cümle kuruluşundadır.

Pulni köp bersängiz sätürmân dedi. (12/3)

Äfändi köprük yoq, dedi. (21/2)

Ey Äfändi kimingiz vâfât boldi, bul tärıqa tä'ziyät libâsini kiyibsiz dedi. (25/2)

Qâzi Äfändiğä bâqib bulärni hükmi neçük bolur, dedi. (48/5)

Därveş Äfändiğä: Mundä tüşüng dedi. (52/2)

10. Cümlede nesneyi bulmak için geçişli fiil olan yüklemə “*ne, neyi, ne*” soruları sorulur.

*Ey ähmâq, bir tängälik göştüni älib ketgän it, **on tängälik bältäni** qoyärmu?*
(78/3)

*Äfändini oşläb ändäğ urdilärkim, **bir ümrdä körmäğän tämäşälärni** kördi.*
(4/8)

***Şul mäslähätüni** Äfändi häm qabul qıldı.* (80/3)

*Därhâl **Äfändini** mähkäm tutub räisni huzuriğa keltürdi.* (87/6)

Örnekler

Belirtili Nesneler / Belgili Vasiäsiz Toldiruvçı

***Mening pulumni** oğrığa äldurubsän.* (1/3)
*Äfändini oşläb ändäğ urdilärkim, **bir ümrdä körmäğän tämäşälärni** kördi.*
(4/8)

***Emdiki ümrümi** uşbu şähärdä ötkäräyin.* (6/5)

*Şul äsnädä bir oğrı kelib **cämäyu düstärin** älib ketti.* (7/3)

*Oğlimni änäsi qaysi birmizni xähläsä **ünü** älsun.* (13/9)

***Mening aqlim yetmägän nimärsäni** sän neçük bilürsän?* (15/7)

*Bu dükändä hälvägär **här türdägi hälvälärni** pişiribdür.* (16/2)

*Bul zälimni aqlsiz qilib minmäsam, yänä bir yıqıtsä **meni** häläk qılür!* (19/10)

*Ävväl **källä - pächälärin** pişürib beräyin.* (27/6)

*Bul hâlğa Äfändini ğayrät tämürläri cünbüşğa kelib täyâq birlän **itni** uräberdi.*
(28/2)

*Ey xätun, **mäning oq - yäyimni** keltürüb berğıl dedi.* (37/2)

*Naçâr qolğa bir kättä täyâq älib bärüb ğazäb birlän **sigirni** uräberdi.* (49/2)

*Ey Äfändi, **muni** negä urärsän?* (49/3)

*Ey Äfändi, sizni qolungiz mübäräkdür, **kindäkini** kesingiz.* (57/1)

Yoldä qârni açib ğâzni bir âyâğın özi yedi. (61/2)

Āfândiğä şähâr hâkimi hâzil qilib qâzilik hûkmin berib erdi. (63/1)

Mâni imâm bolmâğımni ölüknî özi xâhlämäydür. (64/2)

Härzämân oşâl höküznî şâxığa minmâqni ârzu qılür erdi. (67/2)

Bul târıqa kâzzâblikni mângä qılding, ikinci özgä kişığa qılmäğül! (69/19, 20)

Ey ähmâq, bir tängälik göştñi âlib ketgän it, on tängälik bältäni qoyärmü?
(78/3)

Ul kişi bir - ikki häftä ötkändin song nâçâr özi bârib qazânin tälâb qıldı. (74/7)

Şul mäslähätñi Āfândi hâm qabul qıldı. (80/3)

Eşägi täşnâlikdin kättä änhârğa birdän özin täşlädi. (81/1)

Därhâl Āfândini mähkâm tutub räisni huzuriğa keltürdi. (87/6)

Belirtisiz Nesneler / Belgisiz Vasitäsiz Toldiruvçi

Āfândidän bir kişi kelib eşäk sorädi. (30/1)

Mâni ängä bersäng âğır yük ârturlär. (30/3)

Çirâq yândurğıl! (36/1)

Uzâqdä bâlıq tutquvçilär dâryâğa tor täşlädilär. (40/1)

Āfândiğä sâhrâ âdâmläridin bir kişi quyân keltürdi. (44/1)

Ersä, bir - ikki häftädin song yänä on - on beş âdâm kelib Āfândi hâvlişığa mehmân bolmâq istädi. (44/8)

Ey birädär, bir tängälik yağ berğıl! (59/2)

Āfândim, sizğa Āllâ täälâ yängi mehmân ätâ qıldı, sevinçisin bering deb, ul hâm bir nimä âldi. (73/4, 5)

Āfândidin bir kişi ârqân sorädi. (75/1)

Āfândi bir küni särtärâşğa bârib saçın âldurib erdi, başın äksär câyin kesib, pühtü yâpuştirdi. (86/1)

2.3.4. Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümleç) / Väsitali Toldiruvçi

Cümlede yüklemi yaklaşma, bulunma ve uzaklaşma yönünden tamamlayan ögelere *yer tamlayıcısı* denir. Diğer bir söyleyişle *yer tamlayıcısı*, yüklem bildirdiği iş, oluş ya da yer ve yönünü gösteren ögedir. İsim veya isim görevindeki kelime grupları, yönelme, bulunma ve uzaklaşma bildirerek yer tamlayıcısı olur (Yaman, 2000: 237-239).

Türkiye dil bilgisinde nesne ve yer tamlayıcısı kavramları, Özbek dil bilgisinde *toldiruvçi* başlığı altında toplanmıştır. Bu başlık da kendi içinde “*vasitâli toldiruvçi*” ve “*vasitäsiz toldiruvçi*” şeklinde ikiye ayrılmıştır. *Vasitäsiz toldiruvçi* nesneyi; *vasitâli toldiruvçi* ise yer tamlayıcısını karşılar.

Vasitâli toldiruvçi, yüklem bildirdiği işi yer, yön bakımından bildiren unsurdur. Genellikle *yaklaşma* (cönaliş), *bulunma* (orin-payt) ve *uzaklaşma* (çiqış) hâllerinden birinde yer alır. Fakat Özbek Türkçesinde bu eklerin biçimleri daha azdır. Yaklaşma “-kă, -gă, -qa”; bulunma “-dă”; uzaklaşma “-dăn” şeklindedir.

Yer tamlayıcısı bakımından iki lehçeyi şöyle özetleyebiliriz:

- İki lehçedeki yer tamlayıcısı kavramları, tam bir denklik göstermez. Özbek Türkçesindeki “*vasitâli toldiruvçi*” Türkiye Türkçesindeki yer tamlayıcısından daha geniş kapsamlıdır.
- İki lehçedeki yaklaşma, bulunma ve ayrılma eklerini alan yer tamlayıcılarının yapı ve kullanımları aynıdır. Özbek Türkçesindeki bu hâl ekleri, bazen Türkiye Türkçesindekinden farklı olsa da bu durum, söz dizimini etkilemez.
- Yer tamlayıcısının cümledeki yeri her iki lehçede de aynıdır. Yer tamlayıcısının yeri, cümle türüne göre paralellik gösterir (Karahana, 1995: 58).

Özellikleri

1. Yer tamlayıcısı cümlede yönelme hâli (cönaliş kelişigi) “-gă, -kă, -qa”, bulunma hâli (orin-păyt kelişigi) “-dă”, çıkma hâli (çiqış kelişigi) “-dăn” eklerinden birini taşır.

Āfândi bir kûni suv yăqâsidâ olturur erdi. (21/1)

Āfândining üyığa bir keçä oğri kirdi. (38/1)

*Köp vaqtdin buyân **bäluq bolmaqqa** sälâhiyâtim bolurmu ekân der erdim.*
(40/5)

*Äfândi bir vaqtidä **bâzârdin** kelür erdi.* (50/1)

*Bir cämâä mullâ bächçälärğa yoluqub älärğa şorbâ qilib bermâq vä'dä birlän **üyiğa** tәklif qıldı.* (50/2)

Ğarbâl içidä suv neçük turur? (68/3)

Pâdşâh kördikim Äfândining libâsidä yämğurni äsâri yoqtur. (69/7)

Äfândini üyidä bir tof örük dәрäxti bär erdikim (71/1)

*Bacânidil berür erdim, välekin özgä nimärsä yoq üçün xâtunim **ärqânğa** un sâlib qoyubdur!* (76/1)

*Äfândi bältäsin keltürüb **sänduq içiğa** sâldi.* (78/2)

2. Bir cümlede birden fazla yer tamlayıcısı bulunabilir.

*Böri **äni ävâzidin** horkub **tâğ üstiğa** qaräb qâçti.* (70/2)

Fät nus içidä / hәр täräfiğa yumäländi. (71/3)

Bul suvni ul täräfiğa / qaydin ötädurmän? (85/2)

*Bäs, ändäk müddätin song **dârülfünâdin** / **dârül baqâğa** rihlät qıldilär.* (88/7, 8)

3. Art arda sıralanmış bağımlı sıralı cümlelerde ortak yer tamlayıcısı bulunabilir.

*Uşbu **däräht üstiğa** heç kim çıqâlmädi, / mägär siz çıqarmüsiz?* (84/3)

4. İsim görevi üstlenen pek çok kelime grubu yer tamlayıcısı olabilir.

Uşbulärni içidä bir xayr sähâvätli kişi yoqmuki (11/8)

*Nâgâh bâzâr küni güzäri **bâzâr içiğa** tüşti.* (13/2)

*Män hәм uşbu işğä häyränmänkim **qâf içiğa sâlgânimğä** nimä cävâb äytsäm deb* (15/8)

Äfândining üyiğa bir keçä oğri kirdi. (38/1)

Āfändining xâtuni bir küni xâtunlärning mäclisığa bårub erdi. (55/1)

Bir kün Āfändini libâslarığa siyâh tökülmiş ekân. (60/2)

Bäs yâlgân bolğandin song ürfü birlü buğdâyda nimä fârq bårdur? (65/6)

Āncirni mülâyimlığığa şükür qılürmân! (71/16)

Āfändi hâtuni birlän här cumä keçäsi yâqınlıq qılmâqğa ittifâq qıldilär. (80/1)

Āfändi bir küni kättä suv yaqâsidä qol - äyâğın uzâtib ölük surätidä bolub uyquğa bårub erdi. (85/1)

5. Yönelme, bulunma ve çıkma durum eki aldığı hâlde yüklemi şekil, sebep, zaman yönüyle niteleyen kelime ve kelime grupları yer tamlayıcısı değildir, bunlar zarftır.

Özingni yämânliğıngdin teşigingğa yağâç tıqmış ekânlar. (26/4)

Āfändi bir vaqtdä göşt âlib bårur erdi. (35/1)

Özüm bolğanimdä hâlâk bolur edim. (37/6)

Āfändi bir vaqtdä sävdâğärlär birlän hämrâh bolub âtilğ säfärğa çıqub erdi. (43/1)

Naçâr suvğa tüşğân kâbutâr kâbi hämmä libâsläri höl bolub, bâzor mäşaqqatlär birlän keçä qarâñğusidä kelib ördasığa kirdi. (69/17, 18)

Şul üsnädü bir kişi kelib âvâz qilib erdi. (70/1)

Râst ekänkim, bäläsi ikki ädädlik säbübdin tuğâlmäyin öldi. (74/8)

Uşbu minvâl birlän beş on kündä beçärä Āfändi quvvätin ketib dediki: (80/4)

Āfändi yâz mävsümidä eşäk minib uzâq säfärğa bårur erdi. (81/1)

Eşägi täşnâlikdin kättä änhârğa birdän özin täşlädi. (81/2)

6. Yükleme sorulan “kime, kimde, kimden; neye, nede, neden; nereye, neredede, nereden” soruları yer tamlayıcısının bulunmasını sağlar.

Ey Āfändim bul târiqâ yâlgân sözlâmâq sizğä münâsib emästür. (31/2)

Āfändi bir keçäsi ulämâlär mäclisidä olturub erdi. (73/1)

Äfändim, sizğa Allâ täälâ yängi mehmân ätä qıldı. (73/4)

Ey Äfändi, qazânimni qârnidä toqquz âylik Häsân - Hüsân bälâsi bârdur. (74/4)

Qaçânkim cumâ keçäsi bolsä, дәstâringizni devârdägi qâzuqğa qoyärmän! (80/3)

Äfändi yâz mävsümidä eşäk minib uzâq säfârğa bârur erdi. (81/1)

Yâş bächçälär düraxt tegidä oynäb yürürlär. (84/1)

Vaqtı häyâtlıgımdä uşbu mävzedän ötär erdim. (85/3)

Emdi qâlgâniğä özüm ziğir ekurmän. (86/3)

2.3.5. Zarf / Hal, räviş

Yön, tarz, sebep, miktar, vasıta, şart bildirerek yüklemi tamamlayan cümle unsuruna *zarf* adı verilir. Yön, zaman, tarz, sebep, miktar, vasıta ve şart bildiren bütün kelime grupları, cümlede zarf görevindedir (Yaman, 2000: 242-244).

Cümle içinde zarf görevini üstlenen kelimeler, isim soylu olabileceği gibi isim işlevindeki bir isim grubu da olabilir. Bunlar, ya eksiz olarak ya da ya da yön, vasıta, eşitlik ve diğer bazı hâl ekleriyle, son çekim edatlarıyla bulunur. Fiillerse zarf-fiil eki alarak zarf görevini üstlenir.

Zarf kavramının Özbek dil bilgisindeki karşılığı “*hal*” terimidir. “Hal” (zarf) hareketin gerçekleştirilmesini şart, sebep, maksat, zaman (päyt), yer (orın) ve miktar bildirerek anlatır.

Özbek dil bilgisinde, “*hal*” (zarf) ile “*toldiruvçi*” (yer tamlayıcısı) şeklen karışabilmektedir. Bu durumda, söz konusu unsurun işlevine ve hangi soruya cevap verdiği bakılır.

Özbek dil bilgisinde, “*hal*” (zarf) olan unsurlar, işlevlerine göre bazı gruplara ayrılır: *Räviş hali* (tarz zarfı), *orın hali* (yer zarfı), *päyt hali* (zaman zarfı), *säbâb hali* (sebeup zarfı), *maqşad hali* (maksat zarfı), *mıqdar-däräcä hali* (miktar zarfı), *şärt vä tosıqsızlık hali* (şart ve engelsizlik zarfı). Türkiye Türkçesinde ise kelime türü olan zarf için buna benzer bir sınıflandırma yapılır.

Burada belirtmek gerekir ki *orin hali* (yer zarfı) ifadesi, Türkiye dil bilgisindeki yer tamlayıcısını akla getirmektedir. Ayrıca Özbek dil bilgisinde *orin hali* (yer zarfı) sınıflandırmasına örnek olabilecek cümleler “toldiruvçi” bahsinde de geçmektedir. Yani bu konuda Özbek dil bilgisi kendi içinde bir çelişki hâlinindedir.

İki lehçeyi, zarfların kullanımı ve dil bilgisi anlayışı açısından şöyle özetleyebiliriz:

- Özbek dil bilgisindeki “*hal*” terimi Türkiye dil bilgisindeki zarf teriminden daha geniş kapsamlı olsa da iki lehçe dil bilgisi anlayışları olarak birbirine yakındır.
- Zarfların kullanımı, yapısı, işlevi açısından iki lehçe de benzerlik gösterir.
- İki lehçede de zarfların cümledeki yeri esneklik gösterir. Zarflar, iki lehçede de cümlelerin çeşitli yerlerinde yer alabilir ve önem derecesine göre yükleme yaklaştırılabilir (Yaman, 2000: 244).

Özellikleri

1. Cümlede zarf olan kelime ve kelime grubunun işlevi; yüklem anlamını zaman, tarz, sebep, nitelik yön, şart, vasıta vb. bakımdan tamamlamaktır.

Tartilib naçâr körüşti. (3/2)

Nağah kördikim, qâbrlârdân bir qâbrning üsti açiq ekân. (4/1, 2)

Äfândi qâbrdin çiqqân hãmân âlärni âtu tüyäläri hürküb kettilär. (4/8)

Naçâr ertäsiğä Äfândini qâziğä yürüng, deb täklif qıldı. (5/14)

Bir câyğa oturub xâniş qıldı. (11/2)

Pulni köp bersängiz sätürmân! (12/2)

Şul üsnâdü bir kişini kördikim, göşt âlib kelür. (35/2)

Özüm bolğanimdü hâlâk bolur edim. (37/6)

Uşbu sözüngni yuqârığa çiqarmäsdin desüng bolmäs erdimü? (52/5)

Sädaqa sorämäğingni püstğä tüşürmäsdin soräsüng bolmäs erdimü? (52/5)

Oşal ğâzlârga hävâlâ qulingân tâyâqni sizlârga robäro qulsü cân vähmidin tört üyâğlik bolub qaçärsiz dedi. (61/7)

*At üstığa taşlāb özāsığa özi minib **āhistā - āhistā** şahār sārī rāvānā boldi.*
(69/6)

***Şul āsnādū** bir kişi kelib āvāz qilib erdi. (70/1)*

*Ul ādām **āncir birlū** başığa urāberdi. (71/12)*

***İkki kün ilgāri** bir nāv' dūriüst erdi. (76/2)*

*Āfāndi **bāltāsin keltürüb** sānduq içığa sāldi. (78/2)*

*Ey āhmāq, **mān öz ıxtiyārimçā** olturğānim yoqtur. (83/5)*

*Qulāğing bolsā eşitğulkim **hānüz** siyib bolğānim yoqtur, dedi. (83/6)*

2. Adlar eksiz veya yön, eşitlik, vasıta vb. hâl ekleri; fiillerse zarf-fiil ekleri hatta bazıları kalıplaşmış daha başka ekler alarak zarf görevi yapar.

*Ātrāf cāvānibdā heç kim **bir nimū deb** cāvāb berğān emās erdi. (2/1)*

*Āfāndi hār kün üyidā **nālāyi zārī birlān** der erdikim: (5/1)*

***Hāmmāmni sūdāsi birlān** öz āvāzi hoş kelib yığlāb dediki: (11/2)*

*Sākkiz tāngā berāyin deb, uşbu münāqaşā birlān **toqquz tūngügū çıqqandū** Āfāndi yoq deb uyğānib qāldi. (12/3)*

***Körgān kişi bolsā sāvāblığ üçün mā'lum qılsūn deb qıçqurib** yürüb erdi.*
(13/5)

*Ey cānābi Āfāndim āy **yāngı bolğāndū** eski āyni nā qılūrlār? (17/1)*

*Āfāndi **Rāmāzān bolğāndū** könglidā āndişā qıldikim (18/1)*

*Bās emdi **hār tāriqā qilib mingānimdā** yiqitmāqqā āqli yetmās! (19/12)*

*Nāğāh **suv tolqını birlān** kötārib ketti. (21/5)*

*Āfāndi **tāmāşā qilib** yürür erdi. (23/1)*

***Bermāslikğa bāhānū qilingāndū** ārqañ içidā un turğān kābi, ġarbāl içidā suv tursā ācāb ermās. (68/3)*

*Bulārni tānhā qılmāsām, **bir - birlāri birlān** oynār ekānlār. (71/4)*

*Āfāndi bāltāsin **keltürüb** sānduq içığa sāldi. (78/2)*

Āfāndi hātuni birlān hār cumā keçāsi yāqınlıq qılmāqğa ittifāq qıldılār. (80/1)

Ey āhmāq, mān öz ıxtiyārimçā olturğānim yoqtur. (83/5)

3. Bir cümlede birden çok zarf bulunabilir. Zarflar, aynı ya da farklı türde olabilir. Farklı türden zarfların bir arada bulunduğu cümlede zaman zarfı diğer zarfların önünde, miktar zarflarıysa yüklem hemen önünde yer alır.

Songrā oşāl pullikim Āfāndigū nāzr deb çıqārğān erdi. (1/7)

Āfāndi hār kūn üyidā nālāyi zārī birlān der erdikim (5/1)

Āfāndi bir kūni / eşākin minib bārur erdi. (7/1)

Āfāndi bir kūni / vā'z āytmāq bolub / minbārğā çıqıb: - Ey xalāyıqlār, mān sizlārğā nimā dermān bilürsizlārmü dedi. (8/1)

Ālārni oğri gümān qilib / vāhm birlān / māni oğurlāb ketmāsün deb bir qabrni içigā kirib yāşirindi. (14/2)

Mānā körünlār deb, / ölük tevāni üstiğā minib körsätti. (19/12)

Şul āsnādā aç bōrilār kelib eşākni ürāğā ālib yemāqğa başlādi. (32/5)

Münkārü Nākir kelib sorālğān / mürdā ekān deb māngā tāşviş bermāsā dedi. (34/3,4)

Ul kişi bir - ikki hāftā ötkāndin song / nāçār / özi bārīb qazānin tālāb qıldı. (74/7)

Āfāndi yāz māvsümidā / eşāk minib uzāq sāfārğā bārur erdi. (81/1)

4. Yönelme (-gā, -kā, -qa), bulunma (-dā) ve çıkma eki (-dān) almış olan kelime grupları yer, yön, sebep, miktar vb. bildiriyorsa zarf olur.

Āfāndi bir vaqtdā Quniyā degān şāhārgā bārīb tāmāşā qilib yürüb erdi. (16/1)

Bās emdi hār tāriqā qilib mingünimdā yiqitmāqqā āqli yetmās! (19/12)

Bulār hāmrahin biridin ācrāğānığā fāryād qılırlār. (21/9)

Āfāndi yāz fūslidā piyādā sāfārdin kelür erdi. (26/1)

Özingni yāmānliğingdin teşigingğā yağāç tıqmiş ekānlār. (26/4)

Rāst ekānkim, bālāsi ikki ādādlik sūbūbdin tuğālmāyin öldi. (74/8)

Āfāndi yāz māvsumidä eşäk minib uzāq sāfārğa bārur erdi. (81/1)

Eşägi tüşnālikdin kättä ānhārğa birdān özin tāşlādi. (81/1)

5. Zaman, sebep, vasıta, nitelik yön ve şart bildiren kelime grupları cümlede zarf olur.

Bir keçü mäscidğä kelib yiğläğānim birlän oğurlätğān pulumni insāf qilib qäytib berdi. (1/10)

Künlärdän bir kün Āfāndi bāzārdä yürüb erdi. (3/1)

Āfāndi bir kün eşägin yoqātib sorāğläb yürär erdi. (7/6)

Āfāndi bir küni hāmmāmğa tüşüb erdikim hāmmām içidä özidin özğa kişi yoqdur. (11/1)

Uşbu munāqāşā birlän toqquz tängügä çiqqändä, Āfāndi yoq deb (12/4)

Nāğāh bāzār küni güzäri bāzār içiğä tüşti. (13/1)

Āfāndining xātuni bir vāqtdä äydiki: (20/1)

Āhtimāldürkim Münkärü Näkir kelib sorāğān mürdä ekān deb māngä täşviş bermäsä, dedi. (34/4)

Bir nāfäs säbr qılsāng uşbu pärrändülärni oynāmāq üçün aqli bolsä özi çıqar. (53/5)

Āfāndining xātuni bir küni xātunlärning mäclisigä bārub erdi. (55/1)

Āfāndi zığır yağı ālmāq üçün kāsä kötārib yağfuruşğa bārdi. (59/1)

Āfāndini üyidä bir tof örük dārāxti bār erdikim, hāmmādin ilgäri pişār erdi. (71/1)

Āfāndi eşägin sātmaq üçün bāzārğa ālib bārüb erdi. (72/2)

Āfāndi här küni göşt keltürsä xātuni pişürüb yeb Āfāndığa it ālib ketti, deb cāvāb äytur erdi. (78/1)

6. Cümlede zarfı bulmak için yükleme “ne zaman, ne ile, kiminle, hangi şartlarda, kim tarafından, ne kadar, niçin, kim tarafından, hangi yöne” gibi sorular sorulur.

*Ey bår hüdâyâ sening muhtâclığıng bolur erdimükim mening pulumni oğriğa âldurubsân deb mâscidğâ bårib **keçü birlân / tâng âtqunçâ** yiğlädilär. (1/4)*

*Mullâ mundin behäbär bir näfäs turub **ândişâ birlân** könglidä äydi. (2/5)*

*Äfândi här kün üyidä **nälâyî zâri birlân** der erdikim: (5/1)*

***Ertü** qıyâmât bolur emiş. (27/2)*

***Câmâni âlib qaçğan / hāmân** ğavğâ bāsildi. (36/5)*

*Nâçâr suvğa tüşğân kâbutär kâbi hāmmâ libâsläri höl bolub, bāzor mâşaqqatlär birlân **keçü qarângusidä** kelib ördäsiğa kirdi. (69/17, 18)*

***Keltirğân nimärsäsi birlân** başığâ urğulkim (71/9)*

*Qarângu yerdä yätgän ükäläringiz **çirâğni şu'läsin tämäşâ qılmâq üçün / tâng âtqunçâ** çıqırlär. (73/7)*

*Uşbu minvâl birlân **beş on kündä** beçärä Äfândi quvvätidin ketib dediki: (80/4)*

***Uzâqlığımgâ qoymağân erim, yâqnılığımgâ toymağân erim deb, yiğläğın!** (82/2)*

***Därhâl** Äfândini **mähkäm tutub** räisni huzuriğa keltürdi. (87/7)*

***Ölgänimdin song** cäsädim täşnä bolsä däryâni rutubätidin serâb, bolur. (88/7)*

2.3.6. Änıqlavçi (Belirleyici)

Türkiye Türkçesinde, cümle unsurları içinde bulunmayan äñıqlavçi, Özbek dil bilgisinde ğäp böläkläri (cümle unsurları) arasında yer alır. Äñıqlavçının Türkiye Türkçesinde üç ayrı karşılığı bulunur: niteleyen, tamlayan, açıklayıcı özne ya da açıklayıcı kelime. Äñıqlavçi, bir varlığın niteliğini, özelliğini, miktarını, bağılılığını vb. yönlerini ifade eden kelime şeklinde tanımlanır (Yaman, 2000: 244-246). Äñıqlavçi (belirleyici), işlevlerine göre üçe ayrılır:

1. Sıfatlavçi (niteleyen) : Sıfat görevindeki bütün kelimeler. **Appaq qar** (bembeyaz kar), **beş oğulli çal** (beş çocuklu ihtiyar)

2. Qarätuvçi (tamlayan) : Belirtili ad tamlamalarında, ilgi hâli eki almış olan, yardımcı unsur (tâbi) durumundaki ilk kelimedir.

İşning plani (işin planı), *örیکنing güli* (kayısının çiçeği)

3. İzahlavçi (açıklayıcı) : Açıklayıcı özne veya açıklayıcı kelime.

Väli, ükäm, kinoga ketdi. (Veli, kardeşim, sinemaya gitti.)

Bu tür kelimeler, Türkiye Türkçesinde, tek başına cümle unsuru olarak değerlendirilmez. Burada asıl yaklaşım farkı; Türkiye Türkçesinde, unsurların, yükleme bağlı olarak tespit edilmesi; Özbek Türkçesinde, özneye bağlı olarak tespit edilmesidir (Özkan, Sevinçli, 2008: 124).

2.4. CÜMLE DIŞI UNSURLAR

Cümlelerin içinde bulunmasına rağmen, cümlelerin kuruluşuna katılamayan; şekil olarak yükleme bağlanmayan, dolaylı olarak cümlelerin anlamına yardımcı olan unsurlara *cümle dışı unsurlar* denir (Yaman, 2000: 247-248). Bunlar; özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf gibi yüklem tamamlayıcısı değildir. Bundan dolayı cümle dışı unsur adını alır.

Özbek dil bilgisinde, cümle dışı unsur kavramı, cümle unsurlarında değil, cümlelerin sınıflandırılmasında incelenir. Bu türden kullanımlar, Özbek Türkçesinde ündälmäli gäplär (cümle dışı unsurlu cümleler) başlığı altında incelenir. Yani Özbek dil bilgisinde bu tür yapıları barındıran unsurlar, başlı başına birer cümle türü olarak görülür.

Cümle unsurları açısından iki lehçeyi şöyle özetleyebiliriz:

- Türkiye dil bilgisinde yükleme özne asıl unsur olmak üzere: nesne, yer tamlayıcısı, zarf gibi yardımcı unsurlar ve cümle dışı unsurlar, cümle konusunun kapsamı içerisindedir.
- Türkiye dil bilgisindeki cümle dışı unsurlar, Özbek dil bilgisinde, cümle unsurları (gäp böläkläri) içerisinde sayılmazken; Özbek dil bilgisinde “anıqlavçi” (belirleyici) ise Türkiye dil bilgisinde başlı başına bir cümle unsuru sayılmaz.
- Türkiye dil bilgisindeki nesne kavramı, Özbek dil bilgisinde *toldiruvçi* başlığı altında toplanmış; daha sonra *toldiruvçi*, *väsitäsiz toldiruvçi* (nesne), *väsitäli toldiruvçi* (yer tamlayıcısı) şeklinde ikiye ayrılmıştır.

- Türkiye dil bilgisinde cümle unsurları, başlı başına bir bölüm teşkil ederken; Özbek dil bilgisinde gäp böläkläri (cümle unsurları) “saddä gäp” (basit cümle) başlığı altında ele alınmıştır.
- Cümle unsurlarının kullanılışı, yapısı, cümledeki yeri vb. bakımlardan iki lehçe arasında hiçbir fark yoktur. İki lehçede de yüklem sabit kalıp diğer unsurlar yükleme bağlı olarak yer değiştirebilir (Karahana, 1995: 44).

Özellikleri

1. Bazı bağlaçlar, ünlemler, ünlem grupları, hitap sözleri, ara sözler, açıklama cümleleri cümle dışı unsurlardır. Açıklama cümlelerinin önüne ve sonuna iki çizgi işareti ya da virgül konabilir.

*Emdi änâr tāmām boldi cāvāb **hām** tāmām boldi, dedi.* (2/16)

Bildiki tüş ekän. (12/5)

Āfāndi bir nāfāsdin song bildikim nāsqabāq boynidä yoqdur. (13/3)

***Hä** - **hü**, **kel** dostim, ikkimiz hām bārurmiz.* (13/8)

***Bülki** bul keçä şiddätliġ şāmāl bolub meni bul yerġa uçurub ālib keldi.* (15/3)

***Hüy**, ändāġ bolsä bul üzümlärni kim üzdi?* (15/5)

Ālhāmdülillāh sālāhiyätim bār erkän. (40/6)

*Kättä köçä rāhi āmdur, bāb rāhi āmni **nä** ul, **nä** bul tāzä qılür.* (48/5)

***Ey ütā**, mundä nä qılürsiz?* (51/2)

*Ānāngni hizmätidin qutulmāġānim üçün nāçār goşānişinlikni **tāki** ändāq kuvvātlänsäm, dedi.* (51/4)

***Ey cānim**, mäclisdä körġān vä eşitġānläringizdin sözläng?* (55/2)

***Ey änā**, oġlumni sözni rād qılmä, aqli räsādür.* (58/3)

***Ey yüzi qarā** bir tāngaġa keltürġān yāġıng uşbumudur?* (59/5)

***Ey Āfūndi**, āt çāpişürmiz deb erdim, nä üçün höküz minib keldingiz?* (62/3)

***Ey birādär**, köp qıçqırmaġılkim toq böri rāncimäsün!* (70/3)

***Vülekin** pādşāh āncirni āslā xāhlämäs erdi.* (71/9)

Älhämdülillâ emdi ölür deb köz tutub turubmân! (76/2)

Ägür sizlär ilgäri yürsängiz, ârqläring mängä bolurkim, beädäblik qılğānläring bolur! (79/4)

Mundä yâ pāncşānbä tursun, yâ men turäyin! (80/7)

Ey ähmaq, män öz ixtiyârimçä olturğānim yoqtur. (83/4)

Zerâki ölükdürmân. (85/4)

2. Cümle dışı unsurun belli bir yeri yoktur. Cümlelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir.

Häyhât ne äcâb yâxşı kişilär ekānsizlärkim (8/10)

Äfāndim, älbättä qılür dedi. (9/6)

Men sizlärni heç nimä gümān qılmās erdim vâ lekin xıylä hünärmānd ekānsizlär! (10/3)

Büräkällä, âfārin sizlärni dānişlāringizğa. (10/7)

Şul cāyğa bir hämmām sālīb bul âvāzi nāmārğubdin māni qutqārib özi hām qutulsä deb, cönāb ketti. (11/9)

Hâl közin yumub toqqız tängä bolsä hām berğil deb qol uzätti. (12/5)

Kör beçäre suvğa bātīb suvğa bātīb gāh kötārulub färyād-fığān birlän āqıb ketti. (21/5)

Deb göşt birlän yāğni qāfğa sālīb üytğa keltürüb qoyub (27/9)

Ägär oğri özüm bolsām tāpib ālurmān, çünkim körüb tururmān, deb. (33/3)

Män tårtmādim, bälki öz qulāğın özi tårtti. (63/3)

Māni imām bolmāğımni ölükni özi xāhlāmāydür, neçükkim ikkimizni xusumätimiz bār erdi. (64/3)

Uşbu dārāht üstığa heç kim çıqālmādi, mägür siz çıqarmūsiz? (84/3)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CÜMLE ÇEŞİTLERİ

3.1. CÜMLE

Bir duyguyu, bir düşünceyi, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime ya da kelime dizisine *cümle* denir (Karaörs, 1993: 36). Cümle, bir hüküm bildirmek için kullanılan en geniş ve en büyük kelime grubudur (Ergin, 2005: 398).

Muharrem Ergin'in cümle tanımı şöyledir: "Bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime grubudur. Cümle, bir hüküm grubudur" (Şimşek, 1987: 16). Rasim Şimşek (Hatipoğlu, 1982: 99) ve Vecihe Hatipoğlu (Yaman, 2000: 185) ise cümle yerine tümce terimini kullanırlar.

Özbek Türkçesinin en kapsamlı dil bilgisi olan "*Özbek Tili Grammatikası*"nda cümleyle ilgili şu bilgiler verilir: "Cümle (gäp), belli bir fikri ifade ederek konuşmanın bir kısmını oluşturur. İnsanlar dil ve konuşma sayesinde kendi fikirlerini maksatlarını, duygu ve heyecanlarını ifade eder. Bundan dolayı dil, *uygulamalı hayatî şuur* sayılır.

Fikirler değişik yollarla ifade edilir. Fikri basit ya da birleşik kelime yoluyla; bildirme, soru, emir, ünlem cümleleriyle; iki ya da tek unsurlu cümleler yoluyla; tam ve eksilteli cümlelerle ifade etmek mümkündür..." (Yaman, 2000: 186)

Özbek Tilining Ämaliy Grammatikası adlı eserde şöyle denilir: "Cümle, düşünceyi açıklama, haber verme rolü üstlenen, çeşitli duygu ve hayalleri ifade eden bir söz veya birden çok sözlerin toplamıdır. Konuşmanın gramatik açıdan şekillenmiş, belirli oranda entonasyon bütünlüğüne sahip olan birliğidir" (Yaman, 2000: 188).

"*Lingvistik Terminlärning İzahlı Luğatı*" adlı eserde cümle şöyle tanımlanır: "Cümle (gäp) 1. Dil kuralları çerçevesinde gramatik bakımdan ve entonasyon bakımından şekillenmiş, düşünceyi ifade etmeye yarayan sözler birliği. Cümlelerin gramatik temelini hüküm (zaman, şahıs, modallik ve bildirme entonasyonu) oluşturur. Cümleler, dizilişine iletişim fonksiyonuna vb. yönlerine göre gruplara ayrılır. 2. Birleşik cümlelerin yargılı birliklere denk unsuru, meselâ bağlı cümle (ergäş gäp)" (Yaman, 2000: 191-192)

Türkiye dil bilgisi cümle kavramı için "*cümle*", "*tümce*", cümleyi konu alan saha için "*cümle bilgisi*", "*söz dizimi*", "*sentaks*", "*tümcebilim*", "*dizimbilim*" şeklinde kullanımlarla görülen terim kargaşası Özbek dil bilgisi için söz konusu

değildir. Özbek dil bilgisinde cümle için sadece “*gäp*”, cümle bilgisi içinse “*sintaksis*” terimi kullanılır. Cümlelerin oluşabilmesi için gereken temel şart -Türkiye dil bilgisinde olduğu gibi- yargı bildirmesidir. Türkiye dil bilgisinde fazla dikkate alınmayan entonasyon (tonlama) konusu, Özbek dil bilgisinde cümlelerin oluşabilmesi için gereken ön şartlardan birisidir.

İki lehçe arasındaki durumu, şöyle maddeleştirebiliriz:

- Türkiye dil bilgisinde cümleyle ilgili bir terim kargaşası mevcutken; Özbek dil bilgisinde aynı terim kullanılır.
- İki lehçede de cümle için temel şart, yargı bildirmektir.
- Özbek dil bilgisinde cümlelerin oluşabilmesi için gereken şartlardan biri olan entonasyon Türkiye dil bilgisinde pek dikkate alınmamaktadır (Yaman, 2000: 201-202).

Cümle ile ilgili tasnifler, Özbek dil bilgisinde birbirine son derece yakınlık arz etmektedir. Bu sınıflandırmalar arasında, kısa ve özlü bir şekilde yapılmış olan, *Özbek Tili Mä'lumatnaməsi* adlı kitapçıkta yer alan sınıflandırma şöyledir (Yaman, 2000: 203-211):

Cümleler ifade maksadına göre üçe ayrılır:

1. Däräk gäplär (Bildirme Cümleleri)
2. Soraq gäplär (Soru Cümleleri)
3. Buyruq gäplär (Emir Cümleleri)

Cümleler hisleri ifade etme bakımından ikiye ayrılır:

1. Vaqei gäplär (Olgu Cümleleri): Bildirme, soru ve emir cümleleri.
2. His-häyăcan gäplär-ündav gäplär (His-heyecan-ünlem cümleleri)

Cümleler olaylarla ilişkileri bakımından ikiye ayrılır:

1. Bolişli gäplär / tasdiq gäplär (Olumlu Cümleler)
2. Bolişsiz gäplär / inkâr gäplär (Olumsuz Cümleler)

Cümleler tam ve kesik olmalarına göre de sınıflandırılır:

1. Toliq gäplär (Tam Cümleler)
2. Toliqsız gäplär (Eksilteli Cümleler)

Cümleler ifade esasına göre de ikiye ayrılır:

1. İkki qutbli gäplär (Özneli, Yüklemlı Cümleler)
2. Bir qutbli gäplär (Öznesiz, Yüklemsiz Cümleler)

Yapı Bakımından Cümle Türleri:

1. Saddä gäplär (Basit Cümleler)
2. Müräkkäbläşgän gäplär (Girişik Cümleler)
3. Qoşmä gäplär (Birleşik Cümleler)
4. Köçirmä qurilmäli gäplär (İç İçe Birleşik Cümleler)
5. Uyur gäplär / şerik gäplär (Diyalog Cümleleri)

Bu sınıflandırmanın dışında bazı dil bilgisi kitaplarındaysa strukturasigä körä gäplär (yapısına göre cümleler) Saddä gäplär (Basit Cümleler), Qoşmä gäplär (Birleşik Cümleler), Müräkkäb gäplär (Girişik Cümleler) diye sınıflandırılarak bunlar da kendi içerisinde alt başlıklara ayrılır:

A. Saddä Gäplär (Basit Cümleler)

İçinde tek yüklem bulunan, belli bir düşüncüyü ifade eden gramatik ve entonasyon bakımından biçimlenmiş sentaktik birlikler *saddä gäplär* (basit cümleler) diye adlandırılır. Özbek dil bilgisinde cümleler farklı açılardan *saddä gäplär* başlığı altında değişik biçimlerde sınıflandırılmıştır:

1. İfade Maqsadı Nuqtä-i Nüzäridän Gäplär (İfade Maksadı Bakımından Cümle Türleri)
 - a. Däräk gäplär (Bildirme cümleleri)
 - b. Soraq gäplär (Soru cümleleri)
 - c. Buyruq gäplär (Emir cümleleri)
 - d. Ündav gäplär (Ünlem cümleleri)

2. Emotsionallikkä Körä Gäplär (His-Heyecana Göre Cümle Türleri)

a. Emotsional gäp (Ünlem cümlesi)

b. Emotsional bolmägän gäp (His-heyecansız cümle)

3. Gäplärning Modallikkä Körä Türläri (Anlamlarına Göre Cümleler)

a. Tasdıq gäp (Olumlu cümle)

b. İnkär gäp (Olumsuz cümle)

4. Tolıq vä Tolıqsız Gäplär (Tam ve Eksilteli Cümleler)

a. Tolıq gäplär (Tam cümleler)

b. Tolıqsız gäplär (Eksilteli cümleler)

5. Bir vä İkki Sostavli Gäplär (Bir ve İki Ana Unsurlu Cümleler)

a. Bir sostavli gäplär (Bir unsurlu cümleler)

b. İkki sostavli gäplär (İki unsurlu cümleler)

6. Böläklärgä Äcrätılmägän Gäplär (Tek Unsurlu Cümleler)

Tek unsurludur ve cümle unsurlarına ayrılmaz.

7. Uyuşıq Böläkli Gäplär (Ortak Unsurlu Cümleler)

Bu tür cümlelerde, cümlenin herhangi bir unsuru ortak olabilir.

8. Äcrätılğan Böläkli Gäplär (Ayrılan Unsurlu Cümleler)

Cümlenin yardımcı unsurları, eğer iki ya da daha çok kelimeden oluşmuş kelime grubu ise bu tür gruplar tek kelimeye kadar indirilebileceği için bunlara ayrılan unsurlu cümleler adı verilir. Bu konu Türkiye dil bilgisinde kelime grubu içerisinde değerlendirilir.

9. Ündälmäli Gäplär (Cümle Dışı Unsurlu Cümleler)

Türkiye dil bilgisinde, cümle dışı unsur sayılan, hitap unsuru veya ünlemlerden oluşan bu türden cümlelere *ündälmäli gäplär* denir.

10. Kiriş vä Kiritmä Konstruktsiyali Gäplär (Ara sözlü ve Ara Cümleli Cümleler)

Cümle içinde güçlendirici veya açıklayıcı olarak görev yapan tek kelimelik veya bir cümle yapısındaki şekillerden oluşan cümlelerdir. Tek kelimelik unsurlara *kiriş* (ara söz), cümle yapısındakilere ise *kiritmä konstruksiya* (ara cümle) denir.

B. Qoşmä Gäplär (Birleşik Cümleler)

İki veya daha fazla yargılı birliğin entonasyon ve içerik bakımından bir bütünlük oluşturmaya ortaya çıkan yeni cümlelere *qoşmä gäp* (birleşik cümle) denir. *Qoşmä gäplär* (birleşik cümleler) şu bölümlere ayrılır:

1. Bağlängän Qoşmä Gäplär (Bağlı Cümleler)

Bağlaçlar yardımıyla birbirine bağlanan birleşik cümlelerdir.

2. Ergäşgän Qoşmä Gäplär (Tâbili Birleşik Cümleler)

Bağlaçlar yardımıyla değil zarf-fiil ekleri, sıfat-fiil ekleri yardımıyla birbirine bağlanan cümlelerdir.

3. Bağlavçi Väsitäsiz Birikkän Qoşmä Gäplär (Sıralı Cümleler)

Herhangi bir ek, bağlaç ya da cümle bağlayıcısı olmadan sadece iki nokta, noktalı virgül yahut virgülle birbirine bağlanmış birleşik cümlelerdir.

4. Köp Kompenantli Qoşmä Gäplär (Karmaşık Cümleler)

Üç ya da daha çok cümlelerin bir araya gelmesiyle oluşan cümlelerdir.

5. Özgä Gäp (Alıntı Cümle)

Cümle içinde kullanılan alıntı cümlelere “*özgä gäp*” (alıntı cümlesi) denir. Bu cümle konuşanın kendisine aitse “*avtor gäpi*” (yazarın cümlesi), başka birine aitse “*özgäning gäpi*” adı verilir.

C. Müräkkäb Gäplär (Girişik Cümleler)

Daha önce Saddä Gäp (Basit Cümle) başlığı altında verilen Uyuşıq Böläklı Gäplär (Ortak Unsurlu Cümleler), Äcrätılğän Böläklı Gäplär (Ayrılan Unsurlu Cümleler) Ündälmäli Gäplär (Cümle Dışı Unsurlu Cümleler) Kiriş vâ Kiritmä Konstruksiyalı Gäplär (Ara sözlü ve Ara Cümleli Cümleler) in bir araya gelmesiyle oluşturulan cümlelerdir.

Cümle konusunda buraya kadar verilen bilgiler için çeşitli dil bilgisi kitaplarından faydalanılmışsa da asıl kaynak Özbekistan Bilimler Akademisi A. S. Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından hazırlanmış olan “*Özbek Tili Grammatikası I-II*” (Taşkent 1975-1976) adlı eserlerle A. Ğulamov ve M. Äsqarova tarafından hazırlanan “*Hazirgi Özbek Ädäbiy Tili*” (Taşkent, 1987) adlı eserlerdir. (Yaman, 2000: 211-212).

Her iki dil bilgisi anlayışını, cümleyle ilgili terim, yaklaşım ve metotlar bakımından şu şekilde karşılaştırmak mümkündür:

- Türkiye dil bilgisinde, söz diziminin en temel konusu olan “*basit*” ve “*birleşik*” cümle kavramları hâlâ tartışma konusuyken, böyle bir duruma Özbek dil bilgisinde rastlanmaz.
- Türkiye dil bilgisinde, “*basit*” ve “*birleşik*” dışında “*bağlı*” ve “*sıralı*” gibi daha değişik türler bulunurken, Özbek dil bilgisinde cümle, temelde “*saddä*” (basit) “*qoşmä*” (birleşik) olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Bağlı ve sıralı cümleler, *qoşmä gäp* içinde değerlendirilir.
- Türkiye dil bilgisinde cümle unsurları, başlı başına bir konu olarak ele alınırken, Özbek dil bilgisinde *gäp böläkläri* (cümlelerin unsurları) konusu *saddä gäp* (basit cümle) başlığı altında incelenir.
- Özbek dil bilgisinde cümleler, “*his-heyecan*” bildirmesine göre de sınıflandırılırken, Türkiye dil bilgisinde böyle bir sınıflandırma görülmez.
- Türkiye dil bilgisinde yüklem türüne göre yapılan cümle tasnifi, Özbek dil bilgisinde yoktur.

Özbek dil bilgisinde cümleler, *tolıq vä tolıqsız gäplär* (tam ve eksiltili cümleler), *bir vä ikki sostavli gäplär* (tek ve çok unsurlu cümleler), *saddä gäplär* (basit cümleler) başlığı altında *böläklärgä äcrätilmägän vä äcrätilgän böläkli gäplär* (unsurlara ayrılabilen ve ayrılamayan cümleler) gibi tasniflere tâbi tutulurken, Türkiye dil bilgisinde bunlar pek yaygın değildir. Ancak Hatipoğlu, Dizdaroğlu, Ediskun “eksiltili” (kesik) cümleyi ayırırlar; Bilgegil ve Gencan ise eksiltili cümleden bahsederler.

- Özbek dil bilgisinde *saddä gäplär* (basit cümleler) başlığı altında yer alan “*ündälmäli gäplär*” (cümle dışı unsurlu cümleler) ve “*kiriş vä kiritmä kontruktiviyali gäplär*” (ara sözlü ve ara cümleli cümleler) şeklindeki cümle tasnifleri, Türkiye dil bilgisinde herkesçe benimsenmemiştir. Bu tür yapılardan ikincisi için Hatipoğlu “aratümce”, Dizdaroğlu “ayraç tümcesi”, Ediskun “arasözler” terimlerini kullanmışlardır.
- Özbek dil bilgisinde *qoşmä gäplär* (birleşik cümleler) başlığı altında yer alan “*özgä gäp*” (alıntı cümle) “*köçirmä gäp*” (aktarma cümle) ve “*özläştirmä gäp*” (uyarlanmış cümle) *tasnifi*, Türkiye dil bilgisinde kısmen “*iç içe birleşik cümle*” başlığı altında görülür (Coşkun, 2000: 80-84).

3.2. YÜKLEMİN TÜRÜNE GÖRE CÜMLELER

3.2.1. İsim Cümlesi / Ât Kesimli Gâp

İsim cümlesi, yüklemi isim ya da isim soylu bir kelime olan ek fiil ekleriyle bir yargıya bağlanan cümle çeşididir. İsimler, sıfatlar, zamirler, edatlar, zarflar ile isim hükmündeki kelime grupları yüklem olabilir. İsim cümlelerindeki yargı, ek fiille sağlanır. İsimler ve isim grubundaki kelime grupları, *i-mek* ek fiili ile görülen ve öğrenilen geçmiş zaman kipinde çekime girerek yüklem oluşturur. İsim kipinde kip eki taşımayan yüklem, geniş zaman kipindedir. Bu kipte anlamı pekiştirmek için ya da yükleme ihtimal anlamı katmak için “-*dır*” eki de kullanılır.

İsimleri yüklem yapmak için kullanılan *i-mek* ek fiilinin Özbek Türkçesinde “e-“ biçiminde olduğunu, zaman zaman “er-“ olarak kullanıldığını; *i-mek* ek fiilinin olumsuz olan “*değil*” kelimesininse “*emäs*” olarak kullanıldığını görüyoruz. Duyulan geçmiş zaman teşkili ise “*ekän*” ya da “*e-miş*” biçiminde olur (Yaman, 2000: 279-281).

Özbek dil bilgisinde cümleler, yüklem türüne göre gruplandırılmaz. Fakat “*gäp böläkläri*” (cümle unsurları) konusunda yüklem, isim ya da fiil olmasına göre ikiye ayrılır. Bu sınıflandırma her ne kadar yüklemle ilgili görünüyorsa da bu şekilde cümle de sınıflandırılmış olmaktadır. Türkiye Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde isim cümleleriyle fiil cümlelerinin kullanımı aynıdır. Cümleyle ilgili bir sınıflandırılma yapılmamış olsa da iki lehçede de birbirinin aynısı pek çok örnek cümle bulunabilir.

Ancak “-dır” bildirme eki almadan oluşan yapılar, Özbek Türkçesinde daha yaygındır (Aktan, 2009: 118).

Yüklemin tek isim veya kelime grubundan oluşması açısından iki türlü isim cümlesinden söz edilebilir:

a) Yüklemler İsim+Ek Fiil Şeklinde Olan Cümleler

Ul ādām begānā erdi. (3/2)

Ul dūnyādā kārvānlārni, ātu eşāklārni hūrūtüb, kāltāk yeb bāzor qāçub qutulmāqdin özgā heç nimā yoq ekān! (4/16)

Āfāndini bir cuhud hāmsāyāsi bār erdi. (5/2)

Şāhār ādāmlāridin biri Āfāndığa muxlis erdi. (10/1)

Āfāndi bir kūn tūş körsā tūşidā bir yaxşı kulāngir xurusi bār emiş. (12/1)

Māngā nā hācātdürki xalq hisābidin rozā tutmāq! (18/1)

Āndin song nārdbānni ālib bağni içığa qoyub tūşüb mevālārdin ālmāqni fikridü erdi. (24/2)

Āfāndining köp vaqtdin buyān tārbiyāt birlān bağıb yūrğān semiz qoyi bār erdi. (27/1)

Āfāndining xātini üydā yoq erdi. (33/1)

Āfāndini üydā bir tof örük dāraxti bār erdikim (71/1)

İkki kūn ilgāri bir nāv’ dürüst erdi. (76/3)

Şāgirdlāri piyādā erdilār. (79/2)

Bās, āndāğ bolsā uşbu tārıqa minğānim āvlādur. (79/5)

Zerāki ölükdürmān. (85/3)

b) Yüklemler Kelime Grubu+Ek fiil Şeklinde Olan Cümleler

Āfāndi çıqıb kördikim cuhud hāmsāyāsıdır. (5/10)

Fāryādimni bāisi suvğa āqıb ölgān kördin ālādurgān bir tūngā üçündür! (21/11)

Ey lādān, bağim nārdbān bāzāri emäs! (24/6)

Quyān keltürğān dostingizmān Āfāndim. (44/3)

Oşāl dostimiz keltürğān quyānni şorbāsini - şorbāsini şorbāsüdür! (44/13)

Bir äyāğidä tähārāti yoq kişini nāmāzudur. (45/4)

Xıylä hüşyār böri ekänsizlärkim (32/6)

Nä äcâyib yaxşı kitāb ekän. (55/6)

Heç bir nimärsä intizārlikdin yümān emäsdür. (56/3)

Bir vaqtidä hävāni härārätidin Cämād terläğān bolsä, äni bādānidin säçrügāndur. (60/5)

c) Ek Fiil Kullanılmadan, “Var, Yok” Kelimeleriyle Kurulan İsim Cümleleri

Bu tür cümlelerde her ne kadar ek fiil kullanılmamışsa da ek fiilin varlığı, cümlenin anlamından sezilir. Böyle cümlelerde en çok “var” ve “yok” kelimeleri yüklem olarak kullanılır.

Özimni sän desām boynimdä nāsqabāğim yoq! (13/7)

Män äy ālib sātğānim yoq! (23/3)

Köp sözlämä häzil qılğānim yoq! (35/4)

Nä sözüng bār? (52/3)

Yüzi qarā sändürsän, mänä kāsāni içidä hām bār. (59/6)

Qazānimni içidä Xäsān - Hüsān bālāsi bār. (74/8)

İsim cümleleri, özne ve yüklem olmak üzere genellikle iki ögeden oluşur. Cümlenin öteki ögeleriye az bulunur.

Ey cānim Āfāndim ul tārıqa (ö) / emäsdür! (6/11)

Bilmağān kişilärğä vā’z äytmāqning hācāti (ö) / yoqtur. (8/2)

Tevāni aqlsiz qılmāqni tārıqasi (ö) / başini (bn) / tändin (yt) / cüdä qılmāqmi?
(19/ 10)

Färyâdimni bâisi (ö) / suvğa aqıb ölgân kördin âlädurğan bir tängä üçündür!
(21/11)

Män (ö) / bâğni egäsidürmän. (24/4)

Män (ö) / närdbânni egäsidürmän. (24/4, 5)

Ey Äfändim bul तरीقا yalğan sözlämäq (ö) / sizğa (yt) / münâsib emästür.
(31/2)

Äfändining xâtini (ö) / üydä (yt) / yoq erdi. (33/1)

Er kişini dâimâ üydä olturmâğı (ö) / dürüst emäsdür. (39/1)

Mäni fälânığa buğdây dä'vâm (ö) / bârdur. (65/1)

Äning devâri ârqaşidä (yt) / şäldiräb âqadurğan suv (ö) / bâr erdi. (83/2)

3.2.2. Fiil Cümlesi / Fe'l Kesimli Găp

Yüklemi çekimli bir fiil olan cümle çeşidine *fiil cümlesi* denir. Kip ve şahıs bildiren bütün fiiller, bir yargı taşır. Yargı, emir kipinin 2. şahsı dışında daima ekle yapılır. Bütün oluşlar ve kılışlar fiil cümleleriyle ifade edilir. Fiil cümlesinin yüklemi, bildirme kipi ile veya şart kipi haricindeki tasarlama (dilek) kipleriyle oluşturulur. Bildirme kiplerindeki fiiller, belli bir zaman içinde ortaya çıkmış olan oluş ve kılışları anlatır. Tasarlama kiplerindeki fiil cümleleriye bir duyguyu, isteği, gerekliliği ifade eder. Şart kipi ise cümleye şart anlamı katar, yargıyı bir şarta bağlar.

Fiil cümlelerinde yüklem yapı olarak basit, birleşik ve çatı (etken, edilgen, ettirgen, dönüşlü, işteş) eklerinden birini almış fiillerin çekimli şekilleri olabilir. Geçişsiz fiillerle kurulmuş cümlelerde nesne bulunmaz iken, geçişli fiillerle kurulmuş cümlelerde cümlelerin bütün öğeleri (özne, nesne, zarf, yer tamlayıcısı) bulunabilir.

Özbek dil bilgisinde cümlelerin, yüklem türüne göre gruplandırılmadığı, yüklem, “*găp böläkləri*” (cümle unsurları) konusunda isim ya da fiil olmasına göre ikiye ayrıldığı isim cümlesi bahsinde belirtilmişti. Yüklem olan fiilleri, basit veya birleşik zamanlı olmasına göre iki grupta incelemelidir:

a) Yüklemi Basit (Yalın) Kipli Fiil Cümleleri

Bir düşünce veya yargıyı tek çekimli fiille anlatan cümlelerdir. Bildirme kipleri ve tasarlama kiplerindeki bütün çekimli fiiller, cümlede yüklem olabilir. Bildirme kipleriyle oluşturulan cümlelerde kılış ve oluşlar belli bir zaman anlamı, tasarlama kipleriyle oluşturulan cümlelerdeyse, yalnızca tasarlanan bir hareket anlatılır.

*Pulni köp bersängiz **sâtürmân!*** (12/2)

*Nâgâh bâzâr küni güzäri bâzâr içığa **tüşti.*** (13/2)

*Surätingizğa bâqsäm âdämğa **oxşärsiz.*** (17/2)

*Äfändi bir küni qarâ libâs kiyib bâzârğa **çıqdi.*** (25/1)

*Äfändidän bir kişi kelib eşäk **sorädi.*** (30/1)

*Mäni ängä bersäng ağır yük **ärturlär** vä yänä qulâğımğa **urärlär** vä säni xâtuningni **sökärlär.*** (30/3)

*Hämmä ä'zäsidadı issıǵı tāmām yoq bolub, qol vä äyâqläri vä özgä bädänläri **sovuq bolur.*** (32/2, 3)

*Ul yerdin âlib yänä bir yerğa **kömdi.*** (33/4)

*Äfändining qulâğığa bir keçäsi ğavğâ **eşitildi.*** (36/1)

*Äfändining üyiğa bir keçä oğri **kirdi.*** (38/1)

*Äfändiğa sährâ âdämläridin bir kişi quyân **keltürdi.*** (44/1)

*Ey qâzim, bizlär ikkimiz **hämsâyä bolurmiz.*** (48/2)

*Äfändini xâtuni väz'hämällik vaqtidä tezlik birlän tuğälmäsdin köp ränc **tärtti.*** (53/1)

*Äfändi zıǵır yâğı âlmâq üçün käsä kötärib yâğfuruşğa **bardı.*** (59/1)

*Äfändi hâtuni birlän här cumä keçäsi yâqınlıq qılmâqğa **ittifâq qıldilär.*** (80/1)

b) Yüklemi Birleşik Kipli Fiil Cümleleri

Bildirme ve tasarlama kipleriyle anlatılan kılış ya da oluşun hikâye veya rivayet edildiğini ifade etmek için *i-mek* (e-, er-) ek-fiilinin yardımıyla kurulur.

*Künlärdän bir kün Äfändi bâzârdä **yürüb erdi.*** (3/1)

*Āfāndi bir küni eşākin minib **bārur erdi.** (7/1)*

*Āfāndi bir şāhārğa **bārib erdi.** (10/1)*

*Men sizlärni heç nimä gümān **qılmäs erdim.** (10/3)*

*Ölökkä yürmaq vä sözlämäk **bilmäs erdi.** (14/7)*

*Bir yüz āltmış beşni üstığa säkkizni zām qilib kördikim bir yüz yetmiş üç **bolur ekän.** (18/8)*

*Āfāndi bir küni suv yaqāsida **olturur erdi.** (21/1)*

*Āfāndi tāmāşā qilib **yürür erdi.** (23/1)*

*Āfāndi yāz fāslida piyādä säfārdin **kelür erdi.** (26/1)*

*Özingni yāmānliğıngdin teşigingğa yağaç **tuqmış ekänlär.** (26/4)*

*Āfāndi bir vaqtdä göşt ālib **bārur erdi.** (35/1)*

*Āfāndi dāryā içidä ğusül **qılır erdi.** (40/1)*

*Mān terskāri mingānim yoqdur bālki āt özi terskāri **turğān ekän.** (43/8)*

*Şām' yāqıb **olturub erdilär.** (46/1)*

*Sādaqa sorāmāğıngni pāstğa tüşürmäsdin soräsāng **bolmäs erdimü?** (52/6)*

*Ālārdin conātib bir xılvāt yerdä öz qulāğın özi çözüb **bāqmāqdü erdi.** (63/4)*

*Eşāgingizni **ālur erdim,** välekin dumi yoq ekän. (72/2, 3)*

*Āfāndi bir küni särtārāşğa bārib sāçin **āldurib erdi.** (86/1)*

*Bul keçäsi fālān māvzedä bir kişi mästü müdhüş bolub yıqılıb **yātqān ekän.** (87/8)*

3.3. ANLAMLARINA GÖRE CÜMLELER

Bütün cümleler, yapısında bulunan kelime ve eklerin yönlendirdiği *soru*, *bildirme*, *istek*, *ünlem*, *emir* gibi anlam özelliklerinden birine sahiptir. Bir cümle, hangi anlam özelliğine sahip olursa olsun, muhakkak olumlu ya da olumsuz anlam taşır. Bundan dolayı cümlelerin en temel özelliği, olumluluk veya olumsuzluktur. Olumlu

veya olumsuz cümleler de *soru, emir, ünlem, istek* anlamı gibi anlamlar taşıyabilir (Yaman, 2000: 291).

Anlamlarına göre cümleler, Özbek dil bilgisinde Türkiye dil bilgisine göre daha geniş bir biçimde ve iki başlık altında incelenmiştir. Cümleler sınıflandırılırken dikkate alınan husus, “modallik”tir. Bu bakımdan cümleler, “*gäplärning modallikkä köra türleri*” (cümlelerin anlamlarına göre türleri) başlığı altında ikiye ayrılır (Yaman, 2000: 293):

1. Täsdiq Gäplär (Bolişli Gäplär / Olumlu Cümleler)

Yüklemi olumlu olan cümlelerdir.

*Äfändining şähridä bir vaqti qımmâtçilik bolub bir özge şähärğa **çıqıb bardı.***
(6/1)

*Sizlär bizlärni äsmändä nä tärıqa yulduzlär bolsä hämmäsin mănändi bul äsmänläringizdä **bâr ekän.*** (10/5, 6)

2. İnkâr Gäplär (Bolişsiz Gäplär / Olumsuz Cümleler)

Yüklemi (kesimi) olumsuz olan cümlelerdir. Bu olumsuzluk şekilce ya da anlamca olabilir. Olumsuz cümle kurmak için belli başlı olumsuzluk ekleri ve kelimeler şöyledir: *-mä, yoq, emäs, nä... nä...* Cümlelerin entonasyonu da bu konuda önemlidir.

*Nä xurus bâr vä **nü** pul bâr vä **nü** xaridâr bårdur.* (12/5)

*Xayr emdi, **yesün içsün toymäsün!*** (33/12)

Özbek dil bilgisinde “*gäplärning modallikkä köra türleri*” başlığı altında yer alan “*täsdiq gäplär ve inkar gäplär*” Türkiye dil bilgisindeki anlamlarına göre cümleler tasnifinin sadece bir kısmının karşılığıdır. Yine Özbek dil bilgisinde ikinci bir sınıflama olan “*gäplärning funksiyasigä köra türleri*” (cümlelerin fonksiyonlarına göre türleri), Türkiye dil bilgisindeki anlamına göre cümleler konusunun ikinci bir karşılığı sayılır.

Özbek dil bilgisinde, cümleler amaçlarına göre amacın istikameti de dikkate alınarak dört türe ayrılır: (Yaman, 2000, s.295)

a. Däräk Gäplär (Bildirme Cümleleri)

Haber verme ve bildirme maksadı güden cümlelerdir.

Bir mullâni neçänd mäsäläyi sävâli bolur erdi. (2/1)

Bir âdâm Äfândıǵâ muqâbil kelib qâldi. (3/1)

b. Soraq Gäplär (Soru Cümleleri)

Soru sorma amacı güden cümlelerdir.

Bir nimä berürmisän? (2/11)

*Ey Äfândi **kimingiz** vâfât boldi? (25/1, 2)*

c. Buyruq Gäplär (Emir Cümleleri)

Yüklemi emir bildiren cümlelerdir.

*Höküzimni çıqârib **berǵul!** (22/4)*

***Kelsün**, biz birlän şähärdin taşqari çıqıb ât çâpub **tämâşâlär äyläsün!** (62/1)*

d. Ündav Gäplär (Ünlem Cümleleri)

Yüklemi ünlem olan ya da herhangi bir duygusal durumu ifade eden cümlelerdir.

***Hä - hä** / kel dostim, ikkimiz häm bârurmiz, oǵlimni ânâsi qaysi birmizni xâhläsä âni âlsun dedi. (13/8)*

İki lehçe arasındaki durumu şöyle özetleyebiliriz:

- Türkiye dil bilgisinde anlamına göre cümleler konusu, değişik dilcilerce farklı yaklaşım ve sınıflandırmalarla incelenmiştir. Bu konuda en ayrıntılı sınıflandırma, Tahsin Banguoğlu'na aittir.
- Anlamına göre cümleler, Özbek dil bilgisinde, iki ayrı sınıflandırma konusu olmuştur.
- İki lehçedeki bu türden cümleler, yapı olarak birbirinin aynıdır.
- Soru cümlelerindeki soru edatlarının kullanımı açısından farklılıklar görülür.

Türkiye dil bilgisinde ünlü uyumuna göre, *-mı, -mi, -mu, -mü* biçiminde dört şekli olan soru edatları; Özbek dil bilgisinde, sadece “*-mi*” şeklinde görülür ve kelimeye bitişik yazılır. Diğer farksa Türkiye dil bilgisinde cümlelerin hemen her yerinde ve her kelimenin önünde yer alabilen soru edatının Özbek Türkçesinde -bazı kalıplaşmış

ifadeler dışında- cümlelerin sonunda bulunmasıdır (Aktan, 2009: 121). Metinlerimizde -mi şeklinde olan soru edatının -mü olduğu durumlar da görülür.

Tevâni aqlsiz qılmâqni tärîqasi başını tândin cüdâ qılmâqmü? (19/11)

Bir kām mingni bergān Hudâ birni bermäsmü? (5/6)

Anlamalarına göre cümleleri şöyle sınıflandırabiliriz:

3.3.1. Olumlu Cümle / Tasdıq Gâp

a) Olumlu İsim Cümlesi

Yüklemi isim veya isim kökenli bir kelime ya da kelime grubundan oluşan ve olumlu yargı bildiren cümlelere *olumlu isim cümlesi* denir.

Mān ölükdürmān! (4/9)

Bir hāmyān içidā bir nimā bārdur. (5/4)

Āfāndining köp vaqtdin buyān tärbiyāt birlān bāqıb yürğān semiz qoyi bār erdi. (27/1)

Bir āyāğüdā tühārāti yoq kişini nāmāzudur. (45/4)

Ey Āfāndim ong tärāfingizdā şām' bār erdi. (46/2)

Sāngā hām bir üy sālşāk mümkündür. (55/9)

Ey Āfāndi, sizni qolungiz mübārākdür. (57/1)

Māni fālānığa buğdāy dā'vām bārdur. (65/1)

Muni dā'vāsi ālbättā yālğāndur! (65/5)

Ey Āfāndi, qazānimni qārnidā toqquz āyli Xāsān-Hüsān bālāsi bārdur. (74/4)

Şāgirdlāri piyādā erdilār. (79/2)

Zerākim sizlār māning songimdādürsizlār. (79/4)

Zerāki ölükdürmān. (85/4)

Nā ācāyib hünärmānd särtürāş ekānsānkim (86/2)

Rāisni sällä vā çäpāni uşbu ādāmdādur. (87/6)

Yapısında olumsuzluk unsuru bulunan bazı cümleler, soru yoluyla olumlu bir anlam kazanır. Bu tür cümleler, gerçek soru anlamı taşımadığı için cevap beklenmez:

*Mundä göşt **bârmu** erdi nâdân?*(50/6)

b) Olumlu Fiil Cümlesi

Yüklemi olumlu bir fiil olan, bir oluş, kılış ve hareketin yapıldığını veya yapılacağını bildiren cümlelerdir.

*Eşagingiz fâlân şähärdä qâzi bolub **olturur**.* (7/7)

*Äfändi bir şähärğa **bârib erdi**.* (10/1)

*Äfändi bir küni qarâ libâs kiyib bâzârğa **çıqtı**.* (25/1)

*Äfändining köylägin xâtuni yuvub yâyib **qoyğân edi**.* (37/1)

*Äfändi bälâxânäsidadä **olturub erdi**.* (52/1)

*Äfändini râncitmâq üçün xâtuni ıssıq şorbâni keltürüb âldığa **qoydı**.* (54/1)

*Äfändi zıgır yâğı âlmâq üçün kâsâ kötârib yâğfuruşğa **bârdi**.* (59/1)

*Härzämân oşâl höküzni şähğa minmâqni **ârzu qılür erdi**.* (67/2)

*Äfändi här küni göşt keltürsä xâtuni pişürüb yeb Äfändığa it âlib ketti, deb **cävâb äytür erdi**.* (78/1)

*Äfändi hâtuni birlân här cumä keçäsi yâqınlıq qılmâqğâ **ittifâq qıldilär**.* (80/1)

*Äfändi yâz mävsümidä eşäk minib uzâq sâfärğa **bârur erdi**.* (81/1)

*Bâräkällä köl quşläri **qılğân hizmätläringni icrâsi bolsun!*** (81/3)

*Uzâqlıgımğa qoymâğân erim, yâqınlıgımğa toymâğân erim, deb **yığlağın**.* (82/3)

*Äfändi bir küni **bârur erdi**.* (84/1)

*Yâş bächçälär dâraxt tegidä **oynüb yürürlär**.* (84/1)

Bazı cümleler ise “mi” soru edatı ile olumsuzken olumlu anlam kazanabilir. Şu örneklerdeki gibi:

*Bir kâm mingni bergän Hudâ birni **bermäsmü?*** (5/6)

*Ellik yıldın buyân hər neçük yılân bolsä häm äcdär **bolmäsmu?*** (47/5)

*Uşbu sözüngni yuqârığa çıqarmäsdin desäng **bolmäş erdimü?*** (52/5)

3.3.2. Olumsuz Cümle / İnkâr Gâp

Yargıyı olumsuz olarak ortaya koyan cümlelerdir. Olumsuzluk, fiil cümlelerinde “-mä” eki, isim cümlelerindeyse “emäs” (değil) ve “yok” kelimeleriyle yapılır. Olumsuz cümleler, olumsuz isim cümlesi ve olumsuz fiil cümlesi olarak ikiye ayrılır.

a) Olumsuz İsim Cümlesi

Bir niteliğin, bir nesnenin bulunmadığını, olmadığını anlatan cümlelerdir. “Değil” (emäs) edatı, “yok” (yoq) ismi, “ne... ne” (nä... nä) bağlacı isim cümlesinin anlamını olumsuz yapan unsurlardır.

*Ey cānim Äfāndim ul tārıqā **emäsdür!*** (6/11)

*Nä xurus bār vä **nä** pul bār vä **nä** xaridār bārdur.* (12/5)

*Män ây âlib sâtgānim **yoq.*** (23/2)

*Bäs, källä tāmām pişgāndin song älär kelib kördilärkim, göşt **yoqdur!*** (27/12)

*Eşāgimni köngli **yoqtur.*** (30/2)

*Ey Äfāndim bul tārıqā yālğān sözlāmāq sizğa münāsib **emästür.*** (31/3)

*Äfāndining xâtini üydä **yoq erdi.*** (33/1)

*Köp sözlämä, hāzil qılğānim **yoq.*** (35/4)

*Ey Äfāndim, er kişini dāimā üydä olturmağı dürüst **emäsdür.*** (39/1, 2)

*Heç bir nimärsä intizārlikdin yāmān **emäsdür.*** (56/4)

*Endi ölsäm ärmānim **yoqdur!*** (67/10)

*Bolmäsä rāzi **emäsmän!*** (77/6)

*Bul cāy bir sizning üçün **emäsdür.*** (83/4)

*Ey ähmāq, män öz ıxtiyārimçä olturğānim **yoqtur,** qulāğing bolsä eşitğilkim hānüz siyib bolğānim **yoqtur.*** (83/5)

Häy-häy Äfändim, ul kişi mæn emäs, sällä-çäpân mæniki emäsdür! (87/11)

b) Olumsuz Fiil Cümlesi

Yüklemi fiil olan bir cümlede fiilin “-mä” (-ma) olumsuzluk eki alarak çekime girmesiyle bir oluş veya kılışın olmadığını, olmayacağını bildiren cümledir. “Ne... ne” bağlacıyla da olumsuz fiil cümlesi oluşturulabilir (Yaman, 2000: 285).

Ätrâf cävânibdä heç kim bir nimä deb cävâb berğân emäs erdi. (2/2)

Här dâim Allâ tââlâğa şükr äytmaqdin ğâfil bolmänglär, tüyağa qanât bermäbdür. (9/2)

Bäb râhi âmnî nû ul, nû bul tâzä qılır. (48/6)

Äfändi âni cänâzäsığa imâmâtlikni qabul qılmädi. (64/2)

Ey birädär, köp qıçqırmağilkim toq böri rāncimäsün! (70/3)

Välekin pādşāh āncirni āslā xāhlāmäs erdi. (71/8)

Ey Äfändi, qazân hām ölürmü, bul tārıqa yālğân sözni sözlämä! (74/10)

Äzbäräyi ehtiyât āldimkim, dāraxt üstidin üyimğa ketmoqni xāhläsäm käfşim yerdä qālmäsün. (84/8)

Bazı cümleler ise, şekil olarak olumlu görünse de “mi” soru edatının etkisiyle olumsuz anlam kazanabilir.

Här bändäyi mö'min murâdığa yetib ölsä, yänä ärmân bolurmu? (67/7)

Ey Äfändi, qazân hām ölürmü? (74/10)

Bir tängälik göştüni ālib ketgän it, on tängälik bältäni qoyärmu? (78/3)

3.3.3. Soru Cümlesi / Sorâq Gâp

Herhangi bir ögesinde soru kavramı bulunan cümleye *soru cümlesi* denir. Soru cümlesi, olumlu veya olumsuz olabilir. Soru anlamı, mi soru ekiyle veya sıfat, zamir, zarf, edat türünden kelimelerle sağlanır. Yüklemi isim olan cümlelerde olumsuz soru anlamını vermek için “yok” ve “değil” fiil cümlelerindeyse “-ma” olumsuzluk eki kullanılır.

Soru cümlelerinin kuruluş biçimleri:

a) Soru Ekinin Kullanıldığı Cümleler

*Bir nimä **berürmisän**? (2/11)*

*Bir kām mingni bergän Hudā birni **bermäsmü**? (5/6)*

*Eşāk yoqattim, **körmädingizmi**? (7/7)*

*Ey xalâyıqlär, män sizlärğa nimä dermän **bilürsizlärmü**? (8/2)*

*Ey ähmâq, uşbu âql birlän özüngni âdām şaklığa âlib câmäyi dästâr qilib **yürübdürmisän**? (9/4, 5)*

*Äfändi xurusingiz köp yaxşı ekän, **sâtürmüsiz**? (12/2)*

*Teväni aqlsiz qılmâqni târîqasi başını tändin **cüdâ qılmâqmi**? (19/11)*

*Hänüz fähmläğäning **yoqmu**? (21/10)*

*Ey Äfändim bu kün âyni **üçümü** yâ **törtümü**? (23/2)*

*Mäni üyümğa bārib xātunimdän sorğul, uşbu yürğänim **kifâyü qılürmü** yāniki yänä **yüräyinmü**? (39/6)*

*Ellik yildin buyân hār neçük yilân bolsä hām äcdār **bolmäsmu**? (47/5)*

*Ey ähmâq, bir tängälik göştini âlib ketgän it, on tängälik bältäni **qoyärmu**? (78/3)*

*Uşbu dāräht üstigä heç kim çıqalmädi, mägär siz **çıqarmüsiz**? (84/3)*

b) Soru Sıfatıyla Kurulan Soru Cümleleri

*Ul dünyädä **nimä** sir, **neçük** vâqeä bār ekän? (4/15)*

***Neçük** âdämdürsäñkim, mening bağımğa mändin beruxsät kiribsän. (15/2)*

*Ey xātun ölgän kişining ölgänliğin **neçük** nişânä birlän bilsä bolur? (32/1)*

***Neçük** gavğâ ekän? (36/5)*

*Äfändim, bu **neçük** täämdur? (44/12)*

*Ey Äfändim, bir äyâği birlän oqulğän nāmāz **neçük** nāmāzdur? (45/3)*

***Nü** sözüng bār? (52/2)*

*Sängä **neçük** hâdisä boldikim yıglärsän? (54/3)*

*Bäs yälğän bolğandin song ärfä birlä buğdâyda **nimä** färq bårdur?* (65/6)

*Siz **neçük** ilâc qildingiz?* (69/10)

***Qayu** cäydin ötsä bolur!* (85/3)

*Bul **neçük** sirdür?* (88/6)

c) Soru Zarfıyla Kurulan Soru Cümleleri

*Bir keçä mäscidğa kelib yiğlağanım birlän oğurlätğän pulumni insâf qilib qaytib berdi, bermäsä **neçük** qılür erdim?* (1/10)

*Mening kimligimni bilmäsängiz **neçük** körüştängiz?* (3/4)

*Mening aqlım yetmägän nimärsäni sän **neçük** bilürsän?* (15/7)

***Nä üçün** ältmiş beş dersiz?* (18/14)

*Ey Äfändim, **nä üçün** bul tärıqa iş qildingiz?* (19/9)

*Bulär hämrähin biridin äcräğanığa färyäd qılürlär vä siz **nimä üçün** färyäd qılürsiz?* (21/9)

*Uşbu äq saqâlim birlän mäning sözümgä **neçük** bovâr qılmäsmüsän?* (31/3)

*Bul yığâçni başığa ädäm çıqâlmäs deb gümân qılsäm, sigir **neçük** çıqıbdür?* (33/11)

*Ey birädär devänä boldingmükim qaränğu keçädä ong täräfimni **neçük** bilürmän?* (46/3)

*Qâzi Äfändiğa bāqib bulärni hükmi **neçük** bolur?* (48/5)

*Ey Äfändi, muni **negä** urärsän?* (49/2, 3)

*Käsä toldi, qâlgânin **neçük** qılürmiz?* (59/2, 3)

*Bul kişini dä`vâsi buğdây erdi, siz **neçük** ärfä deb güvâhlik berürsiz?* (65/4)

***Neçük** boş emäs?* (68/2)

*Ğarbâl içidä suv **neçük** turur?* (68/3)

*Tuğğanığa inänürsän, ölganığa **neçük** inänmäsän?* (74/11)

***Nä üçün** kündüz küni közgä körünib turğän qafäs yolın bilmäsizlär?* (77/5)

*Ey xârun, män vâfât bolsäm, **nimä** deb yıǵlärsän?* (82/1)

ç) Soru Zamiriyle Kurulan Soru Cümleleri

*Siz **kim** boläsiz?* (3/3)

*Ölük bolsäng, bul yerdä **nimä** qılürsän?* (4/10)

*Ey Äfändi **qayândä** erdingiz?* (4/13)

*Äfändi tääccüb qılâ durġân hünärimiz **nimä** ekän?* (10/4)

*Bu keçä bizni hävlimizġa **qaysimiz** bårurmiz?* (13/7)

*Sän **kimsän**?* (14/4)

*Mäni kimligimni soräb **neçük** qılürsän?* (14/4)

*Häy, ändäġ bolsä bul üzümlärni **kim** üzdi?* (15/5)

*Ey cänäbi Äfändim äy yängı bolġândä eski äyni **nä** qılürlär?* (17/2)

*Zärär bolmäsä, fäydä **qaydädür**?* (20/13)

*Närdbänni egäsi bolsäng, bağımdä **nimä** qılürsän?* (24/5)

*Bul tärıqa demäqingizdin bäs **nädür**?* (34/2)

*Xârun: - Bilib **nä** qılürsän, cäyingdä yâtġıl dedi.* (36/2)

*Yilingiz **nimä**, yäşingiz **neçaġa** bardı?* (47/1)

*Ey ätä mundä **nä** qılürsiz?* (51/2)

*Ey Äfändim, cämängizġa **nimä** boldi.* (60/3)

*Ey Äfändim **qayân** bårursiz?* (71/6)

*Münäsib nämünäsibini soräb **nä** qılürsän, bår ket dedi.* (75/5)

*Bul suvni ul täräfiġa **qaydin** ötädurmän?* (85/2)

*Çäpänni **qaydin** älding?* (87/7)

d) Soru Edatıyla Kurulan Soru Cümleleri

Bazı durumlarda tek başına, bazı durumlarda da diğər soru unsurlarına katkılar yaparak yer alan edatlarla da soru cümlesi kurulur. Şu örnekte olduğu gibi:

*Ey Äfändi, keltürğän tuhfängni bir äyâğı **qani?** (61/2)*

3.3.4. Emir Cümlesi / Buyruq Gäp

Yüklemi emir kipi ile kurulmuş olan cümleye, *emir cümlesi* denir. Emir cümleleri de olumlu ya da olumsuz olabilir.

*Oşäl tillâmni çıqârib **bering!** (5/12)*

***Keltür** libâsim **âlğul** egäring! (7/5)*

*On ikki tängä **berğul!** (12/3)*

*Xayr ändäğ bolsä, hämyânimni **berğul**kim bâzârğa bârub sän särdâr bolğuluq iş **qılâyin.** (20/4)*

*Höküzimni çıqârib **berğul!** (22/4)*

*Mehnät birlän bâqıb semirturğän qoyungiz bekârğa qâlub **ketmäsün!** (27/3)*

*Ävväl källä- pâçälärin pişürüb **berâyin!** (27/6)*

*Ey Äfändim källä pişgünçä bizlär ätrâfni säyr qilib **keläylük!** (27/8)*

*Göşt birlän yâğni ähli äyâlimğa eltüb berdim, tâki ertä qıyâmât küni Ällâ täâlâ nâzridä äsiylär qatâridä **bolmäyin!** (27/14)*

***Qoyung** Äfändim, **hâzil qılmäng!** (27/17)*

*Emdi bir ilâc **qılâyinkim** oğri uyân tursun, özüüm häm **âlâlmäyin.** (33/5)*

*Xayr emdi, **yesün içsün toymäsün!** (33/12)*

*Ey Äfändim häzil **qılmäng**, göştin täşläb **keting!** (35/2)*

*Çirâq **yândurğul!** (36/1)*

*Bilib nä qılırsän, câyingdä **yâtğul!** (36/2)*

*Ey xâtun, mäning oq-yâyimni keltürüb **berğul!** (37/2)*

*Ey vâlädzinâ, bul târıqa behüdä **sözlämägil!** (58/2)*

***Kelsün**, biz birlän şähärdin tâşqari çıqıb ât çâpub **tämâşälär äyläsün!** (62/1)*

*Bul târıqa kâzzâblikni mängä **qılding**, ikkinçi özgä kişığa **qılmağul!** (69/19)*

Ey birådär, köp qıçqırmağılkim toq bõri rāncimāsün! (70/3)

Bul tārıqa yālgān sözni sözlāmā! (74/10)

*Tez bol, qazānimni **ber!*** (74/10)

*Mundā yā pāncşānbā **tursun,** yā men **turāyin!*** (80/7)

3.3.5. Ünlem Cümlesi / Ündav Gāp

İnsanların çeşitli duygularını, coşkunluk ve hayretlerini anlatan cümlelere *ünlem cümlesi* denir. Her çeşit isim ve fiil yüklemiyle ünlem cümlesi oluşturulabilir. Bununla beraber ünlem cümlelerinin büyük bölümü emir kipindeki fiil yüklemeleri ile meydana getirilir. Özellikle seslenmeler, ünlemler, yakarışlar, ilenmeler ve dilekler; emir kipine dayalı ünlem cümleleriyle ifade edilir. Ünlem olan kelime, cümlelerin her yerinde bulunabilir.

Ey cānim Āfāndim ul tārıqa emāsdür! (6/11)

Ey xalāyıqlār, mān sizlārğa nimā dermān bilürsizlārmü dedi. (8/1)

***Bürākāllā, āfārin** sizlārni dānişlāringizğa!* (10/7)

***Hā-hā,** kel dostim, ikkimiz hām bārurmiz, oğlimni ānāsi qaysi birmizni xāhlāsā āni ālsun dedi.*(13/8)

***Bürākāllā,** rāst äytürsān!* (14/8)

Ey Āfāndim nā tārıqa sāvdağārlik qıldingiz? (20/9)

***Hāyhāt** şorlik başım mān sāni fāydā qılıb kelürsān, özümni sārđari māclis qılürmān deb gümān qılsām, sān zārār qılıb kelibsān.* (20/12, 13)

Ey beādāb āhmāq! (26/4)

Ey Āfāndim, turğul, oğri yürübdür! (38/1)

Ey nādān āvāzingni çıqārmāğılki eşitib qāçmāsun! (38/2)

Ey nādān köp besābrlik qılmağıl! (41/3)

Ey Āfāndim, heç bir duā bilmāsmüsizki oqısāngiz? (53/2)

Ey vālādzinā, bul tārıqa behüdā sözlāmāgil! (58/2)

Bår ket! (68/5)

Dåd pāncşānbāning dāstidān! (80/7)

Hāy-hāy Āfāndim, ul kişi mān emās, sāllā-çāpān māniki emāsdür! (87/11)

3.4. YÜKLEMİN YERİNE GÖRE CÜMLELER

Türk yazı dilinde yüklem, genellikle sonda bulunur. Fakat diğer cümle ögelerinde olduğu gibi yüklem de çeşitli sebeplerle yeri değişebilir. Yüklemi sonda olan cümleye *kurallı (düz)*, yüklemi sonda bulunmayan cümleye ise *devrik cümle* denir. Bütün yargının üzerinde toplandığı yüklem yeri, düşüncenin akışı bakımından son derece önemlidir.

Özbek dil bilgisinde cümleler, kurallı ve devrik cümle diye sınıflandırılmaz. Şiir ve konuşma dilinde doğal olarak rastlanılan devrik cümleler, az sayıda da olsa düz yazılarda da bulunur. Kurallı cümlelerin örnekleri ise çoktur (Yaman, 2000: 256).

3.4.1. Kurallı Cümle

Yüklemi sonda olan cümleye *kurallı cümle* denir. Yüklem Türk cümle yapısının ana ögesidir ve genellikle sonda bulunur. Yüklemi tamamlayan ögeler, yüklemden önce gelir.

Bir cāyğā olturub xāniş qıldı. (11/2)

Nāgāh bāzār kūni gūzāri bāzār içiğā tūştı. (13/2)

Āfāndini tevāsi bolur erdi. (19/1)

Bās, xātun xuşnud bolub hāmyānin çıqārib berdi. (20/5)

Āfāndi bir kūni suv yaqāsıdā olturur erdi. (21/1)

Āfāndi köprük yoq, dedi. (21/2)

Āfāndi tāmāşā qilib yürür erdi. (23/1)

Mān bağni egüsidürmān! (24/4)

Āfāndi bir kūni qarā libās kiyib bāzārgā çıqtı. (25/1)

Āfāndi yāz fāslidā piyādā sāfārdin kelür erdi. (26/1)

Hävâni härârätidin täşnâligi ğâlib boldi. (26/1)

Äfândining köp vaqtdin buyân târbiyât birlân bâqıb yürġân semiz qoyi bâr erdi. (27/1)

Äfândining xâtini üydä yoq erdi. (33/1)

Äfândining üyiġä bir keçä oġri kirdi. (38/1)

Därhâl suvning içidân şunġub bârib özini älärni toriġa sâldi. (40/2)

Bir kün Äfândini libâslarıġa siyâh tökülmüş ekân. (60/2)

3.4.2. Devrik Cümle / İnversiyali gäp

Yüklemi sonda bulunmayan cümleye *devrik cümle* denir. Türkçenin çok eski dönemlerinden beri yazılı metinlerde devrik cümle kullanılmış olmasına rağmen daha çok bilinen kural, yüklem sonda bulunmasıdır. Devrik cümle kullanmanın en mühim sebebi, anlatıma duygu değeri kazandırarak ifadeyi daha etkili hâle getirmektir. Düzyazılarda, şiir ve konuşma dilinde devrik cümlelere rastlanır.

Välekin bilmäs erdikim iydi Qurbân ekânin. (6/5)

Keltür libâsim, âlgıl egäring! (7/5)

Bäräkällä, âfürin sizläрни dânişläringizġa! (10/7)

Qänçaġa berürsiz dedi kişi. (12/3)

Mängä nü hâcätdürki xalq hisâbidin rozä tutmâq! (18/1, 2)

Bäle, eşütmügândürmüsiz, här nimäni âqli başidä bolur degän sözni. (19/11)

Mehnätlärimiz zâye boldi, xayr, ändâġ bolsä. (27/15)

Quyân keltürġân dostingizmân Äfândim. (44/4)

Mundä göşt bârmu erdi nâdân? (50/7)

Kitâb sözi neçük bolur ekân sözlängiz, män häm eşittür erdim. (55/3, 4)

Ey xâtun, öldüm pänçşämbäni zulmidin. (80/5)

3.5. YAPILARINA GÖRE CÜMLELER

3.5.1. Basit Cümle / Sâddä gäp

Yapısında isim ya da fiil cinsinden sadece bir yükleme kurulmuş olan, dolayısıyla kendisinde sadece bir yargı bulunan cümleye *basit (yalın) cümle* denir. Basit cümlelerin özelliği, tek yükleme sahip olmasıdır. Cümlede ya çekimli bir fiil ya da ek fiil “er-“ (*i-mek*) almış bir isim, isim soylu bir kelime veya isim gibi kullanılan bir kelime grubu olabilir. Ek fiilin cümle sonunda kullanılmadığı da olabilir.

Zarf-fiil, isim-fiil ve sıfat-fiillerle kurulan cümleler konusunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu tür cümleler, Muharrem Ergin, Metin Karaörs, Leyla Karahan, Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli gibi bazı dilcilerce basit cümle kabul edilirken; Haydar Ediskun, Hikmet Dizdaroğlu, Vecihe Hatipoğlu gibi dilcilerce birleşik cümlelerin bir alt türü sayılarak “*girişik cümle*” diye adlandırılmıştır (Yaman, 2000: 253-255). Basit cümle sayanlara göre, çekimsiz fiiller (zarf-fiil, isim-fiil, sıfat-fiil) kip eki taşımadığı için yargı bildirmez; bu yüzden çekimsiz fiillerle kurulmuş cümleler, basit cümlelerdir.

Özbek Türkçesinde, basit cümlelerin karşılığı olarak “*saddä gäp*” terimi kullanılır. Cümleyle ilgili bütün sınıflandırmalar, hatta cümlelerin öğeleri, *saddä gäp* ve *qoşmä gäp* (birleşik cümle) şeklinde iki başlık altında değerlendirilir. Bu durumda Özbek Türkçesindeki *saddä gäp* ve *qoşmä gäp* terimleri, Türkiye Türkçesindeki *basit cümle* ve *birleşik cümle* terimlerinden daha kapsamlıdır.

Saddä gäp özne ve yüklem cümlede bulunup bulunmamasına göre, “*bir sostavli gäplär*” (tek ana unsurlu cümleler), “*ikki sostavli gäplär*” (iki ana unsurlu cümleler) olarak ikiye ayrılır. Yine *saddä gäp* başlığı altında “*determinantlar*” (cümle başındaki zarflar ve yer tamlayıcıları), “*ündälmäli gäplär*” (cümle dışı unsurlu cümleler) “*kiriş vä kiritmä konstruktiviyali gäplär*” (ara söz ve ara cümleli cümleler) ele alınmaktadır. Zarf-fiil, sıfat-fiil ve isim-fiille kurulan cümleler, Özbek dil bilgisinde birleşik cümle kabul edilir.

Basit cümle açısından iki lehçeyi karşılaştıracak olursak:

- İki lehçede de basit cümle anlayışı mevcut olmakla birlikte Özbek dil bilgisindeki “*saddä gäp*” terimi, Türkiye Türkçesindeki *basit cümle* teriminden daha geniş kapsamlıdır.
- İki lehçede de basit cümle yapısı aynıdır.

Türkiye Türkçesinde, bazı araştırmacılara göre *basit*, bazı araştırmacılara göre *birleşik cümle* olan sıfat-fiil, zarf-fiil, isim-fiillerle kurulmuş cümleler; Özbek Türkçesinde, *birleşik cümle* kabul edilir (Yavuz, Yetiş, 1997: 155).

Ul ädäm begänü erdi. (3/2)

Ey Äfändim bilmüsmiz. (8/2)

Bu dükändä hälvägär här türdägi hälvälärni pişiribdür. (16/2)

Mundä höküzing yoqdur. (22/4)

Eşäğimni köngli yoqdur. (30/2)

Äfändining xâtini üydä yoq erdi. (33/1)

Bul vâqeädin Äfändini hämsâyäsi häbürdâr erdi. (33/8)

Äfändining üyiğa bir keçä oğri kirdi. (38/1)

Äfändining xâtuni äydi. (39/1)

Bir qurbaqa duçar keldi. (41/1)

Älärni oq birlän âtürmän! (43/5)

Äfändiğa sährâ ädämläridin bir kişi quyân keltürdi. (44/1)

Ey qâzim, bizlär ikkimiz hämsâyä bolurmiz. (48/2)

Äfändi zıgır yağı âlmâq üçün kâsâ kötärib yağfuruşğa bârdi. (59/1)

Äfändidä ders oquğuvçi şägirdläridin biri qarâ bädänlik erdi. (60/1)

Muni dä'vâsi älbättä yâlgândur! (65/5)

3.5.2. Birleşik Cümle / Qoşmä gäp

Asıl bir cümle ile onun anlamını tamamlayan bir ya da birden fazla yardımcı cümleden oluşmuş cümleye *birleşik cümle* denir (Yaman, 2000: 257). Birleşik cümle, biri temel, diğeri (diğerleri) yardımcı olmak üzere en az iki cümleden oluşur.

Temel Cümle

Birleşik cümlede, asıl yargıyı üzerinde bulunduran cümleye, *temel cümle* denir. Yardımcı cümlelerin bildirdiği yargı, bu cümleye bağlıdır. Genellikle sonda bulunur.

Yan Cümle

Temel cümlelerin ifade ettiği yargıyı bir sebebe, şarta, dileğe bağlayan ve çekimli fiille kurulan cümleye, *yan cümle* denir. Yan cümle, kuruluş bakımından başlı başına bir cümledir. Ancak, temel cümleye yardım etmesi açısından, yardımcı cümle adını alır. Yan cümlelerin asıl vazifesi, temel cümleyi anlam açısından tamamlamak, açıklamak, güçlendirmektir.

Bu açıklamaların ışığında birleşik cümleyi; *şartlı birleşik*, *iç içe birleşik* ve *ki'li birleşik* olarak üçe ayırabiliriz.

Birleşik cümle kavramının karşılığı, Özbek Türkçesinde, “*qoşmä gäp*”tır. Özbek dil bilgisinde *qoşmä gäp* başlığı altında şu cümle türleri yer almaktadır:

1. Bağlängän Qoşmä Gäplär (Bağlı Cümleler): İki veya daha çok cümlelerin bağlaçlar yardımıyla birbirine bağlanması ile oluşur.

2. Ergäşgän Qoşmä Gäplär (Birleşik Cümleler): Bu grupta, *ki'li cümleler*, *iç içe birleşik cümleler*, *şartlı birleşik cümleler* ve *sıfat-fiil*, *zarf-fiil*, *isim-fiillerle kurulmuş cümleler* bulunmaktadır.

3. Bağlavçi Vasitäsiz Birikkän Qoşmä Gäplär (Sıralı Cümleler): Herhangi bir bağlaç olmadan birbirine bağlanan cümlelerdir. Asıl cümle ile yardımcı cümle arasındaki ilişki, entonasyonla sağlanır ya da araya virgül konur.

4. Köp Komponentli Qoşmä Gäplär (Birden Fazla Yardımcı Cümleli Birleşik Cümleler): Birden fazla yardımcı cümlesi olan birleşik cümlelerdir. Türkiye Türkçesinde bu açıdan bir sınıflandırma yapılmamıştır.

5. Özgä Găp (Alıntı Cümle): Bir başkasının ya da yazarın cümlesinin yazıda kullanılmasıdır. Cümle aynen kullanılırsa “*köçirmä gäp*” (aktarma cümle), kendi ifadesiyle kullanılırsa “*özläştirmä gäp*” (uyarlanmış cümle) denir. Türkiye Türkçesinde, bu açıdan da bir sınıflandırma bulunmaz (Yaman, 2000: 257-258).

Birleşik cümlelerin sınıflandırılması konusunda, daha çözüme kavuşturulmamış sorunlar vardır. R. Seyfullaeva'nın haklı itirafına göre, Özbek dil bilgisinde birleşik cümlelerin, “*birleşik bağlam cümlesi*”, “*bağımlı birleşik cümle*” ve “*bağlaçsız birleşik cümle*” olarak üçe ayrılıp incelenmesi tartışma konusu olmakta, böyle bir sınıflandırmanın hangi prensibe, neye göre yapıldığı bilinmemektedir. Öte yandan, parçalar, kendi arasında birleşme yöntemine göre sınıflandırılmış gibidir. Çünkü birleşik bağlam cümlesi derken, basit cümlelerin sıralama bağlaçları, bağımlı birleşik cümle derken de basit cümlelerin anlamca birleşmesine dayanan cümleler, bağlaçsız birleşik cümle derken de basit cümlelerin hiçbir bağlam edatına ihtiyaç duymadan bir araya gelmesi anlaşılır.

Dil biliminde, birleşik cümle ve çeşitlerinin araştırılması üzerinde çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, bilim adamlarının dikkati dışında kalmış bazı sorunların olduğu bir gerçektir. Burada birleşik cümle çeşitleri, bağlam araçlarının görev kapsamının belirlenmesi, belli bir cümle çeşidi içerisinde yer alan cümlelerin tasnif edilmesi, benzer sorunların giderilmesi gerekmektedir. Dil biliminde bugüne kadar, bağımlı birleşik cümlelerin, birleşik bağlam cümleleri ve bağlaçsız birleşik cümlelere göre daha detaylı incelendiği bilinmektedir. Bu durum, Özbek dil bilimi için de geçerlidir (Raupova, 2010: 217-221).

a) Şartlı Bileşik Cümle / Şart Ergäş Găpli Qoşmä Găp

Şartlı birleşik cümle, yüklemi şart ekiyle kurulan ve esas cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan birleşik cümle türüdür. Böyle bir cümlede yan cümle, temel cümledeki oluş ya da kılışı şarta bağlar. Şart kipi, -sa ekiyle kurulur. Şart cümlesi, temel cümleden önce gelir. Şart ifadesi, bitmiş bir oluş, hareket, kılış göstermediği için tek başına cümle kuramaz. Fakat temel cümleden önce gelerek özne, nesne, yer tamlayıcısı çok defa da zarf işleviyle temel cümleye bağlanır.

Şartlı birleşik cümlelerin Özbek Türkçesindeki karşılığı, “*şart ergäş gäpli qoşmä gäplär*” (şart tamamlayıcılı birleşik cümleler) terimidir. Ancak bu terim, Türkiye

Türkçesindeki *şartlı birleşik cümle* teriminden daha geniş kapsamlıdır. Özbek dil bilgisinde, şart anlamı veren *-sā* ekinin haricinde, *-gāndā* (edi), *-r (ār) ekān, -māy* ve *-mi* gibi yapılarla kurulmuş olan cümleler de “*şārt ergāş gāpli qoşmā gāplār*” kabul edilir.

Şartlı birleşik cümleler açısından iki lehçeyi şu şekilde özetleyebiliriz:

- İki lehçede de şartlı birleşik cümle yapısı aynıdır. Türkiye Türkçesinde sadece *-se / -sa* eki almış cümleler, şartlı birleşik cümle sayılırken; Özbek Türkçesinde, işlevden ve anlamdan hareketle kapsam daha geniştir.
- Özbek dil bilgisinde, *-sā* eki doğrudan kelimeye eklenerek hem şart hem de dilek ifadesi bildirirken; Türkiye dil bilgisinde, *-se / -sa* ekleri, genellikle dilek bildirir. Şart ifadesi içinse *-sa* ekinden önce bir kip eki gelir (Yaman, 2000, s.260,262).

İttifāqā bir kūn hācātmānd bolub qoygān yerin qarāsā uğurlāb ketibdūrlār.

(1/2)

Mening kimligimni bilmāsāngiz neçūk körüştingiz? (3/4)

Āfāndi qay üygū kirsā dāsturxān yāzilgān, rāng - bārāng mevālār mūhāyyā vā qoylār soyilib hār tāriqa tāāmlār tāyyārlāngāndūr. (6/2)

Āgūr tüyağa qanāt bergān bolsā erdi, bul tāriqa fārāgbāl bāzār qilib yūrmāq yoq erdi. (9/3)

Pulni köp bersāngiz sātürmān! (12/2)

Hāl közin yumub toqqız tāngū bolsā hām bergıl deb qol uzätti. (12/6)

Ey birādārlār, kāminā Hocā Nāsriddin yoqāldim, körgān kişi bolsā sāvāblıg üçün mā'lum qılsün. (13/4, 5)

Ölūk bolsāng nimā qilib yūrübdürsān? (14/6)

Hāy āndāğ bolsā bul üzümlārni kim üzdi? (15/4, 5)

Bās bir xaltā qilib āning içiğa hār kūni bir bōlāk tās tūşlāb yūrsām, vaqtiki oşāl tās ottiz ādādğa yetgāndā öz hisābim bilā hāyit qılürmān. (18/2)

Āgūr sözümgā bāvār qılmāsāng, terisin ālib çıqıb şārmāndā qılürmān. (22/5)

Alib bārib çähārbāğlärdä soyub göştin pişürüb yesäk sizğa sävāb hāsil bolub, tüşäyi läğärt bolur erdi. (27/4)

Ey nādānlār, ertü qıyāmāt bolsä, sizlärgä libās nä hācätdür! (27/18)

Ägür oğri özüm bolsäm tåpib ålürmän, çünkim körüb tururmän. (33/3)

Ey nuri diydäm, vaqtiki män ölsäm, eski nimärsädin käfän qilib eski gorni tåpib qoyğaysızlār! (34/1, 2)

Ärqān üzüb qāçmāqni bul tä’lim bermāğān bolsä, yāş buzāq neçük bilür erdi? (49/4)

Ägür göştüm bolsä erdi uşbu qāzānni toldurib şorbā qılür erdük. (50/10)

Uşbu sözüngni yuqārığa çıqarmäsdin desäng bolmäs erdimü? (52/5)

Sādaqa sorümāğingni pāstğa tüşürmäsdin soräsäng bolmäs erdimü? (52/6)

Oşäl ğāzlārğa hävālū qilingān tåyāqni sizlärgä robāro qılsä cān vāhmidin tört äyāğlik bolub qāçārsız! (61/7, 8)

Ägür bovār qılmäsäng, başimni yarığın kör! (63/8)

Ägür oşäl kişi siz bolsängiz, sällä çāpān siznikidür! (87/9)

b) İç İç Birleşik Cümle

Bir cümleinin başka bir cümle içine girmesiyle oluşan cümledir. Burada, hem sıra açısından hem de asıl cümleinin bir unsuru olması açısından yardımcı cümle önde gelir. Temel cümleye *dış cümle*, yardımcı cümleye *iç cümle* denir. Temel cümlede yüklem genellikle çekimli bir fiil olur. İç cümledeyse çekimli bir fiil olabileceği gibi ek fiil almış bir isim de bulunabilir. Temel cümleinin yüklemi çok zaman, “*bilmek, görmek, görünmek, saymak, sayılmak, sanmak, zannetmek, hissetmek, farz etmek, duymak, demek*” gibi fiillerden meydana gelir. Bu türden cümleler, en fazla alıntı ve aktarmalarda kullanılır.

İç içe birleşik cümleinin, Özbek dil bilgisinde terim olarak bir karşılığı yoktur. Fakat yapı olarak “*özgä gäp*” iç içe birleşik cümleye benzer.

İki lehçeyi iç içe birleşik cümle bakımından şu şekilde özetleyebiliriz:

- Bu türden cümleler, her iki lehçede de mevcut olmasına rağmen farklı kategorilerde değerlendirilmiştir.
- Türkiye Türkçesinde, böyle cümlelerin yapısı, “özne + iç cümle + yüklem” biçimindeyken; Özbek Türkçesinde, hem “egä + özgä gäp + kesim” hem de “özgä gäp + kesim + egä” biçiminde görülür.
- Yapı ve işlev açısından iç içe birleşik cümleler, her iki lehçede de aynıdır (Yaman,2000, s.263,265).

Ul dünyädü kärvânlärni, âtu eşäklärni hürkütüb kältäk yeb bazor qaçub qutulmaqdin özgä heç nimä yoq ekän dedi. (4/17)

Äfändi: qâzihânä uzâq, piyädü barmäsmän, dedi. (5/16)

Ey Äfändim bə'zimiz bilürmiz və bəzilərimiz bilmäsmiz, dedilər. (8/9)

Pulni köp bersängiz sätürmän, dedi. (12/3)

Qançäğa berürsiz dedi kişi. (12/3)

On ädäl kör kişi bir birini etäkläb kelib uşbu änhârni köprügi qaydädür, deb sävâl qıldı. (21/1, 2)

Äfändi köprük yoq, dedi. (21/2)

Bundän egäsi häbär tåpib Äfändini eşigin qaçıb: - Höküzimni çıqarıb berğul, dedi. (22/3, 4)

Män ây âlib sätgänim yoq dedi. (23/2)

Xalq Äfändini körüb: - Ey Äfändi kimingiz vâfât boldi, bul tårıqa tå'ziyät libäsini kiyibsiz? dedi. (25/1, 2)

Ey nâdânlär, ertä qıyâmät bolsä, sizlärgä libäs nä hücätdür dedi. (27/18)

Äfändi eşäk üyimdä emäs deb cävâb berib erdi. (31/1)

Äfändi başın kötårib: - Xıylü huşyâr bõri ekänsizlürkim, egäsi ölgän eşäkni bilib yer ekänsizlär, dedi. (32/6)

Xåtun: - Bilib nä qılürsän, cåyingdä yâtğul! dedi. (36/2)

Xåtuni ängläb: Ey Äfändim, turğul, oğri yürübdür, dedi. (38/1)

Hämmäläri qah - qahä urub: Ey Äfändim, suvni içidä nimä qilib yürürsizkim, bizläрни xämtämä quldingiz, dedilär. (40/3, 4)

Äfändi çıqıb: Kimsün, dedi. (44/3)

Qäzi Äfändigä bāqib bulärni hūkmi neçük bolur, dedi. (48/5)

Därveş Äfändigä: Mundä tüşüng, dedi. (52/2)

Räis bul sällä-çäpänni qaydin älding, mäningkidür deb erdi. (87/7)

Bä'zi ädämlär Äfändidin: - Bul neçük sirdür? - deb sävâl qıldilär. (88/5, 6)

c) Ki' li Birleşik Cümle / ki bağlavçisili qoşmä gäp

Bağlaç olan ki ile kurulan cümleye, *ki'li birleşik cümle* denir. Türkçenin eski dönemlerinde *ki*'nin yanı sıra *kim* de kullanılmıştır. “*Ki*” bağlacı Farsça olduğu hâlde, *kim* kelimesi Türkçedir. “*Ki*”, bir cümleyi bir cümleye veya cümle topluluğuna bağlar ve bunlar arasında *açıklama, sıralama, karşılaştırma, sebep, sonuç, amaç* gibi ilgiler kurar.

Ki'li birleşik cümlelerde, yardımcı cümle doğrudan temel cümlemin yüklemine bağlı yüklem tamamlayıcı bir ögesi (özne, nesne, zarf, yer tamlayıcısı, yüklem ismi) olabildiği gibi; temel cümlemin öğelerinden birine bağlı onu niteleyen, belirten bir unsur da olabilir. Bu durumda, temel cümle, yardımcı cümleden önce gelmektedir. Ancak temel cümlemin başta, yardımcı cümlemin sonda bulunması; yardımcı unsurun başta, temel unsurun sonda bulunduğu Türk dilinin cümle yapısına aykırıdır. “*Ki*” bağlacı, iki cümle arasına girebildiği gibi, temel ve yardımcı cümlemin herhangi bir unsurundan sonra da gelebilir.

Bağlaç olan *ki* ile kurulan, *ki'li* birleşik cümleler, Özbek Türkçesinde, *ergäşgän qoşmä gäplär* kapsamı içerisine girer. Bu kapsam içerisinde ise “*bağlavçi arqali birikiş*” (bağlaçlar yoluyla bağlama) başlığı altında incelenir. Bu yolla kurulan cümlelere ise daha çok “*kesim ergäş gäpli qoşmä gäplär*” (yüklemce bağlı birleşik cümleler) denir. Böyle cümlelerde başta bulunan *baş gäp* (ana cümle), yardımcı cümleyle açıklanır. Özbek Türkçesinde de ana cümle başta, yardımcı cümle sonda olduğundan böyle yapılar, genel cümle sistemine aykırıdır.

İki lehçe arasında *ki*'li cümlelerin oluşumu ve kullanımı açısından bir fark yoktur. Sadece, Özbek Türkçesinde *ki* bağlacının yanında “*kim*” şekli de kullanılır; kelimeye veya cümleye bitişik yazılır (Yaman, 2000: 267-268).

Hudâğa şükürkim, bir keçä mäscidğa kelib yiğlağanım birlän oğurlätğan pulumni insâf qilib qaytib berdi. (1/9, 10) (Bir gece ağlamamla, çaldırdığı paramı geri döndürdüğü için Allah’ a şükürler olsun.)

Sizlärning şähärläringiz köb yâxşı behiş misâllik mämläkät ekänkim, här dâim tämâq yemâqdın özgä işläringiz bolmäs ekän. (6/6, 7) (Her daim, yemek yemekten başka işleriniz olmadığı için cennet misali memleketiniz var.)

Şul äsnädä bir çäşmä köründiki, suv çıqâdurğan köziğa yağaç tuqib mähkämlängändür. (26/2) (Yardımcı cümle, temel cümlenin öznesi olan çeşmenin sıfatıdır.)

Äfändi bir şähärgä bärrib erdi, kördikim äksär cäylärdä şähär ädämläri cäm’ bolub yängi äygä qaräb turubdürlär. (29/1) (Yardımcı cümle, temel cümlenin nesnesidir.)

Xıylä huşyâr böri ekänsizlärkim, egäsi ölgän eşäkni bilib yer ekänsizlär. (32/6) (Yardımcı cümle, temel cümlenin yüklemi olan börinin sıfatıdır.)

Äfändini nämâzin körğan kişilär sävâl qıldilärkim: Ey Äfändim, bir äyâğ birlän oqulğan nämâz neçük nämâzdur? (45/2, 3) (Yardımcı cümle, temel cümlenin nesnesidir.)

Ällä täälä cännätdin bir üy ätâ qılür ermişkim äni mänändi bul dünyädä bolmäs ermiş! (55/4, 5) (Yardımcı cümle, nesne durumundaki üyün sıfatı konumundadır.)

Pâdşähni ördäsidä gâzlär bär erdikim bir äyâğ birlän turub erdi. (61/3, 4) (Yardımcı cümle, kazların sıfatı konumundadır.)

Közi äsmânga tüşüb kördikim äy äsmändädür! (66/5) (Yardımcı cümle, temel cümlenin nesnesidir.)

Äfändining bir höküzi bolur erdikim kättä körkäm, şaxlari uzun erdi. (67/1) (Yardımcı cümle, öküzün sıfatı konumundadır.)

Kördikim böri kelib eşəgin yeb qoyibdür! (70/1) (Yardımcı cümle, temel cümlenin nesnesidir.)

Əfəndini üyidə bir tof örük dərəxti bər erdikim həmmədin ilgəri pişər erdi. (71/1) (Yardımcı cümle, erik ağacının sıfatı konumundadır.)

Bazı *ki* 'li birləşik cümlelərin, söz dizimi açısından Türkçenin temel unsurunun sonda, yardımcı unsurunun başta bulunduğu yapısına uyğun düşüldüğü görülür. Bu durumda yardımcı cümle genellikle bir sebep ve açıklama bildirir. Bu tür birləşimlərdə yardımcı cümlenin temel cümleye herhangi bir öge olma mecburiyyəti yoxdur.

Neçük ədəmdürsənkim mening bağımğa məndin beruxsət kiribsan. (15/2, 3) (Yardımcı cümle, temel cümlenin sebebi durumundadır.)

Ələrğa həmrəh bolub əndək yürğəndin song tevə bir nımədin hürküb Əfəndini yerğa yıqtıtkim bexud bolub qaldı. (19/4) (Yardımcı cümle, temel cümlenin sebebi durumundadır.)

Xayr əndəğ bolsə, həmyənimni berğulkim bəzərğa bərüb sən sərdər bolğuluq iş qıləyin. (20/4) (Yardımcı cümle, temel cümlenin sebebi durumundadır.)

Hər nə bolsə Hüdəni xəhlağəni bolur ekənkim oğlimni atəsi öldi! (25/3) (Yardımcı cümle, temel cümlenin sebebi durumundadır.)

Həmə gavğəlür bizni cəmə üçün ekənkim cəməni əlib qaçğan həməni gavğa bəsildi. (36/5) (Yardımcı cümle, temel cümlenin sebebi durumundadır.)

Allə Təaləğa şükürlər bolsunkim oq bilən atqənimdə köylək içidə özüm yox ekənmən! (37/6) (Yardımcı cümle, temel cümlenin sebebi durumundadır.)

Ey nədən əvəzingni çıxarməğulki eşitib qəçməsun! (38/2) (Yardımcı cümle, temel cümlenin sebebi durumundadır.)

Həmmə günəh uşbu hərəməzadədədürkim ərqən üzüb qəçməqni bul tə'lim bəməğən bolsə, yəş buzəq neçük bilür erdi. (49/4) (Yardımcı cümle, temel cümlenin sebebi durumundadır.)

Ey xatun, tezlik birlən qazən əsib şorbə pişürgulkim mullələrnə keltürdim. (50/5) (Yardımcı cümle, temel cümlenin sebebi durumundadır.)

Bârmu erdikim sän mehmân keltürübsän! (50/7) (Yardımcı cümle, temel cümlelerin sebebi durumundadır.)

Āfāndi körüb sänğa neçük hâdisä boldikim yıǵlärsän, dedi. (54/3) (Yardımcı cümle, temel cümlelerin sebebi durumundadır.)

Keltirǵān nimärsäsi birlän başıǵa urǵulkim mundin song bul tärıqa nimärsäni mäning bārgāhimğa keltürmaǵay! (71/10, 11) (Yardımcı cümle, temel cümlelerin sebebi durumundadır.)

Ey Āfāndi, süyünçi beringkim xātuningiz tuǵdi. (73/1, 2) (Yardımcı cümle, temel cümlelerin sebebi durumundadır.)

3.5.3. Sıralı Cümle / Bağlavçı vasitäsiz birikkän qoşmä gäp

İki ya da daha fazla cümlelerin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanmasıyla meydana gelen cümleler topluluğuna *sıralı cümle* denir. Cümlelerin her biri yapı ve anlam bakımından farklı niteliklere sahip olabilir. Aralarındaki anlam ilişkisi, ortak cümle unsurları, ortak kip ve şahıs ekleriyle pekiştirilir (Öztürk, 1994: 142).

Sıralı cümleler, iki ya da daha çok cümleden meydana gelebilir. Her cümle, birbirine sıralama bağlaçları, virgül (,) veya noktalı virgül (;) ile bağlanır. Birleşik cümledeki gibi arada temel-yardımcı cümle ilgisi bulunmaz; *art arda olma, eş zamanda olma, karşılaştırma-denkleştirme* gibi anlam ilgileri bulunur. *Bağımlı sıralı* ve *bağımsız sıralı cümle* olarak ikiye ayrılır.

Sıralı cümlelerin Özbek Türkçesinde karşılığı “*bağlavçı vasitäsiz birikkän qoşmä gäplär*” terimidir. Bu cümleler, bağlaç ya da gramatikal biçimler olmadan, sadece entonasyon sayesinde oluşan birliklerdir. Özbek Türkçesinde, *bağlavçı vasitäsiz birikkän qoşmä gäplär*, birleşik cümlelerin bir türüdür. *Bağlavçı vasitäsiz birikkän qoşmä gäplär*, kendisini oluşturan cümlelerin birbiriyle olan ilişkilerine göre ikiye ayrılır:

-Teng qısmli qoşmä gäplär (Denk kısımlı birleşik cümleler)

Birbirine denk olacak biçimde bağlanır.

Āfāndi eşäk üyimdä emäs deb, cāvāb berib erdi, / şul āndä eşäk hängräb yibārdi. (31/1, 2)

-Tabe qismli qoşmä gäplär (Tabi kısımlı birleşik cümle)

Biri, digërine tabi olacak biçimde bağlanır.

Şähär ädämläridin biri Äfändiğa muxlis erdi, / ziyâfâtğa täklif qıldı. (10/1)

Sıralı cümlelerin oluşum ve kuralları bakımından iki lehçe arasında herhangi bir fark yoktur. Cümle kuruluşu ikisinde de aynıdır. Sadece, sıralı cümleler *teng* ve *tâbe* sınıflandırmalarıyla daha ayrıntılı incelenmiştir (Yaman, 2000: 274- 276).

a) Bağımlı Sıralı Cümle

Anlam bakımından ve öğelerinin ortak olması bakımından birbirine bağlı olan cümlelerdir. Sıralı cümleler, tek başına kullanıldığında bir anlama sahiptir, fakat öğelerinden bazısı ortaktır. Bu cümleler arasındaki yargıyı, herhangi bir kurucu öge, kişi eki, bildirme eki (*-dır*) çokluk eki (*-lar*) vb. sağlar.

Qaräsäm boyingiz boyim birlän bärâbär, / libâsingiz libâsimğa mănänd ekän. (3/5) (Baksam boyunuz boyumla beraber, elbiseniz elbiseme benzer. Bu cümlede *qaräsäm* kelimesi ortak ögedir.)

Şähär ädämläridin biri Äfändiğa muxlis erdi, / ziyâfâtğa täklif qıldı. (10/1) (Şehir adamlarından biri Efendi'ye hayrandı, onu ziyafete çağırdı. Bu cümlede *şehir adamlarından biri* kelimesi ortak ögedir.)

Ey birâdär sâni măn desäm, saqâling käm, / özümnü sän desäm boynimdä nâsqabâğım yoq! (13/6, 7) (*-dir* bildirme eki)

Ey nâdân, eşäkni söziğa işânursän, / uşbu âq saqâlim birlän mănning sözümğa neçük bovâr qılmäsmüsän? (31/3, 4) (sen)

Äfändi qay üygä kirsä дәsturxân yâzilğân, / räng - bäräng mevälär mühäyyä vä qoylär soyilib här tärıqa täâmlär täyyârlängandür. (6/3, 4) (*-dir* bildirme eki)

Xäyr emdi, yesün / içsün / toymäsün! (33/13) (o)

Ey Äfändim häzil qılmäng, / göştin täşläb keting! (35/3) (siz)

Bilib nä qılırsän, / cäyingdä yätğil! (36/2) (sen)

Välekin özi aç erdi, / älärdin qâlğân särqutni yemäk ümididä bir göşädä olturub erdi. (42/2) (özü)

Äfändi bazarıdin kelür erdi, / bir cämää ädämlärğa yoluqub üyğa täklif qıldı.
(56/1) (Efendi)

Kelsün, / biz birlän şähärdin tışqari çıqıb ät çäpub tämäşälär äyläsün! (62/1,
2) (o)

Älhämdülilläh här nä mehnät qıldım, / äyni cäyığa ornätđim. (66/6) (ben)

Bul tärıqa kəzzäblikni mängä qılding, / ikinci özgä kışığa qılmäğül! (69/19,
20) (sen)

Köp oynämäğül, / yäş cäningdin äyrilürsänkim / yeb qoyurmän! (71/3) (sen)

Eşäkin xählağan bolsäng, / kel, / sävdäsin qıl! (72/3) (sen)

Tez bol, / qazänimni ber! (74/10) (sen)

Tuğğanığa inänursän, / ölgäniğa neçük inänmässän! (74/11) (sen)

Şägirdläri piyädä erdilär, / dedilärki: (79/2) (şakirtleri)

Uşbu dārāht üstığä heç kim çıqalmadı, / mägär siz çıqarmısız? (84/3) (ağaç
üstüne)

Äfändim dāraxt üstidä käfşin nä qılürsüz, / mundä täşläng! (84/5) (pabucunu)

b) Bağimsız Sıralı Cümle

Aralarında belli bir anlam ilgisi bulunmayan bağimsız cümlelerden oluşan cümleler dizisine *bağimsız sıralı cümle* denir. Bu cümleler, birbirine virgül (,) veya noktalı virgül (;) ile bağlanır. Bağimsız sıralı cümleyi oluşturan her cümle, bağimsız birer cümledir; başka bir cümleye veya ögeye ihtiyaç duymaz. Her biri bağimsız birer cümle olan bu cümlelerin bir arada bulunmasının sebebi aralarındaki anlam yakınlığıdır. Bu cümleler, tek başına kullanıldığında anlamı olan, bir araya gelince de aralarında anlam ilişkisi bulunan, ortak herhangi bir ögesi (özne, nesne, zarf, yer tamlayıcısı) bulunmayan cümlelerdir.

*Ey bār Hüdâyâ mengä ming tillâ pul berğül, / bir kām ming tillâ bolsä hām
älmäsmän.* (5/10)

*Ey müsülmänlär, här dāim Allâ tääläğa şükr äytmäqdin ğäfil bolmänglär, /
tüyağa qanāt bermäbdür.* (9/1, 2)

Hä - hä, kel dostim, / ikkimiz həm bårurimiz, / oğlimni ânäsi qaysi birmizni xåhläsä äni ålsun. (13/8)

Äfändi bir kişini bağığa kirib xåhlägän üzümlärin qåpgä sålib turub erdi, / bånågah bağbån hääbärdär bolub Äfändini tutub åldi. (15/1, 2)

Ey ähmåq yänä män insåf qilib yüzni kām äytdim, / xaltä hisåbığa qarağåndä bu yilğı Rämazån äyi bir yüz yetmiş üç kün ekändür. (18/14, 15)

Ey Äfändi kimingiz väfåt boldi, / bul tårıqa tä'ziyät libåsini kiyibsiz? (25/1, 2)

Şitåb birlän bårib yağaçni tårtib erdi, / birdän suv åtilüb çıqıb Äfändini baş - äyåğın häämmäsin høl qildi. (26/2, 3)

Ey Äfändim, ertä qıyåmät bolur emiş, / mehnät birlän bāqıb semirturğān qoyungiz bekārğa qålub ketmäsün! (27/2, 3)

Bir nāfās turğıl, / eşākim bilän mäslähät qılāmān. (30/1)

Äfändi eşāk üyimdä emäs deb, cāvāb berib erdi, / şul åndä eşāk hānğrāb yibårdi. (31/1, 2)

Bålıqçılār torni hārākätidin bålıq tüşti gümān qilib tårtib erdilār, / Äfändi ekān. (40/2, 3)

Äfändi tåhārät qilib erdi, / bir äyåğığa suv yetmādi, / bās nāmāzğa şürü' qılğåndä bir äyåğın kōtārib turib nāmāz oqudi. (45/1)

Yilim äcdärdür, / yāşim ellikğa bårdi. (47/2)

Äfändi bālāxānäsidadä oturub erdi, / bir dārveş kelib Äfändini eşigini qāqti. (52/1)

Ānāng mārhumā väfāt qılğåndä sän beçārā yāş bāççā erding, / ānādin yāş qålğāning yādimğa tüşti. (54/4)

Ey Äfändi, sizni qolungiz mübāräkdür, / kindäkini kesingiz? (57/1, 2)

Ul kişi åndāq qilib erdi, / ğāzlār kōtārgān äyāğını həm yerğa qoyib, ikki äyāğlāb qāçti. (61/5)

Qānin āritib, başın bağlāb çıqib erdi, / dā'vāğārlār keldilār. (63/6)

Mäning güvâhlığım häm râst emäs, / bäs yâlgân bolğândin song ärfä birlä buğdâydä nimä färq bârdur? (65/6)

Vaqtikim, kün keç bolub şikârgâhdin qaytmâq bolub erdilär, şiddät birlän yämğur yâğdı. (69/3)

Bir nâfâsdin song yämğur tinib erdi, / libâslärni kiyib, pâdşâhning ördâsığa yetib keldi. (69/7)

Şul äsnâdä bir kişi kelib âvâz qilib erdi, / böri äni âvâzidin horkub tâğ üstığa qarâb qâçtı. (70/2)

Mundä yângâq âlib kelür erdim, / bir kişi äni qâldurub äncir âlib bârgul dedi. (71/15)

Ölğuvçi qâzân bolsun, / özüng ämân bol. (74/9)

Qazân häm ölürmü, / bul târıqa yâlgân sözni sözlämä! (74/10)

Äfândi bir keçä bârur erdi, / yol üstidä bir kişi mästliğ birlä yıqilib yâtubdur, / âhistä bârib kördikim räis ekân. (87/1)

Xızmatkârlär bârur erdi, / yoldä Äfândi duçâr keldi. (87/5, 6)

3.5.4. Bağlı Cümle / Bağlâvçili gâp

Cümle başı bağlaçlarıyla birbirine bağlanmış olan cümlelere, *bağlı cümle* denir. Cümleler arasında bağlantıyı sağlayan pek çok bağlaç bulunur. Her biri anlam ve yapı olarak bağımsız birer cümle olan tek tek cümleler arasındaki anlam ilişkisi, çeşitli bağlama edatlarıyla sağlanır, pekiştirilir. Bağlaçların görevi; *karşılaştırma, sıralama, karşılaştırma, açıklama, benzetme, açıklama, sebep, sonuç, zıtlık, eşitlik, beraberlik, üsteleme, istek, şaşırtma* vb. anlamlarla cümleleri birbirine bağlamak, aralarındaki ilişkiyi belirlemektir (Aktan, 2009: 137).

Bağlı cümleler, geniş anlamda Özbek dil bilgisinin *qoşmä gâp* (birleşik cümle) kapsamı içerisindedir. Türkiye dil bilgisinin *ki'li bağlı cümleleri*, Özbek dil bilgisinde “*ergäşgân qoşmä gâplär*”; diğer bağlama edatlarıyla kurulan bağlı cümleler ise *bağlängân qoşmä gâplär* içinde incelenir.

Her biri, bağımsız birer unsur olan cümleler, çeşitli bağlama edatları sayesinde “*çağıştiruv*” (karşılaştırma), “*ayiruv*” (ayırma), “*zidlav*” (zıtlştırma), “*inkar*” (olumsuzluk) işlevleriyle birbirine bağlanır. Bu tür cümlelerde “*vä, häm, hämdä, lekin, ämma, biraq, gah, däm, bä’zän, ya (yaki), esä, bolsä*” gibi bağlayıcılar bulunur. Bunlardan “*biraq*” kelimesi Türkiye Türkçesindeki “*ancak*” kelimesinin karşılığı olarak kullanılır. Özbek Türkçesindeki “*faqat*” kelimesi ise “*sadece, yalnızca*” anlamlarına gelir.

İki lehçeyi bağlı cümleler açısından şöyle özetleyebiliriz:

- İki lehçede de yapı olarak hiçbir fark yoktur.
- İki lehçede de bu tür cümleler, bağlı cümle kabul edilmiştir (Yaman, 2000: 271-272).

Örnekler

Vaqtikim Rum täräfiğa yaqın bärrib erdi, ruzäri ekinzärğa tüşüb kördikim, bir kişi Äyâğıdä çäruq ärqasidä kulbäri birlä ekin suğärib yürübdür. Ämma oşäl ädäm Äfändini özi erdi. (2/5, 6)

Äfändi qay üygä kirsä дәsturxän yäzilğan, räng - bäräng mevälär mühäyyä vä qoylär soyilib här tärıqa täämlär täyyärlänğandür. Välekin oşäl vaqt iydi Qurbän vaqti erdi. (6/3, 4)

Nä tärıqa ölükdürsäñkim yürürsäñ vä sözlärsäñ? (14/7)

Nü xurus bär vä nü pul bär vä nü xaridär bärdir. (12/5)

Men öz ıxtiyärimçä kirğan emäsdürmән, bälki bul keçä şiddätliğ şämäl bolub meni bul yerğa uçurub älib keldi, dedi. (15/3, 4)

Bu sözğa häm bävär qılduq, lekin qäfni içiğa kim sıldı? (15/6)

Ey Äfändim bukün äyni üçümü yä törtümü? (23/2)

Mäni äñğa bersäng ağır yük ärturlär vä yänä qulāğımğa urärlär vä säni xätuningni sökärlär. (30/3)

Äğär oğri özüm bolsäm tåpib älürmән, çünkim körüb tururmән, deb. (33/3)

*Köp sözlämä, həzil qılğānim yoq, **välekin** özümni imtihan qılmāq üçün it boldim! (35/4)*

*Bekār sözlämäsmän, **çünki** änāmdin tuğulğān vaqtimdā yilim yilān ekān. (47/4)*

*Män tårtmādim, **bälki** öz qulāğın özi tårtti. (63/3)*

*Māni imām bolmāğımni ölükni özi xāhlāmāydür, **neçükkim** ikkimizni xusumätimiz bār erdi. (64/3)*

*Keling emdi **xāh** ärfä **xāh** buğdāy bolsun, xāhlāğāningizğa hükm qiling, dedi. (65/6, 7)*

*Bäcānidil berār erdim, **välekin** boş emäs! (68/1)*

*Ul ādām āncir birlä başığa urāberdi, **āmmā** başığa urğān säri şükür qılür erdi. (71/12)*

*Eşāgingizni ālir erdim, **välekin** dumi yoq ekān. (72/3)*

*Rāst minsām ärqam sizlärgä bolur. **Zerākim**, sizlär māning songimdādürsizlär. (79/6)*

*Mundā **yā** pāncşānbä tursun, **yā** men turāyin! (80/7)*

3.5.5. Ara Sözlü (Cümleli) Cümle / Kiriş və kiritmə konstruksiyalı gäp

Cümle dışında bırakıldığında, cümlenin anlamında bir eksiklik oluşturmayan, içinde ara cümle ya da söz bulunduran cümlelere *ara sözlü cümle* denir. Açıklayıcı durumdaki birim, yargı değeri taşıyorsa *ara cümle*, yargı değeri taşımıyorsa *ara söz* adını alır. Bunlar, içinde bulunduğu cümlenin kuruluşunu doğrudan etkilemez; cümlenin herhangi bir ögesi de olmaz. Bu sebepten, cümle dışı unsur olarak değerlendirilir. Ara cümlenin / sözün baş ve sonuna ya virgül ya da çizgi konur (Aktan, 2009: 138).

Pādşāh yānā bir kün şikārğa çıqmāq huşidā Āfāndini keltürüb bir ātğa süvārā qilib özi oşāl - *hāmin ātkim Āfāndi mingān erdi*, - āngä süvārā bolib sāhrā cānibığa rāvānā boldilär. (69/15).

3.5.6. Eksiltili Cümle / Tolıqsız gäp

Bazı ögeleri kesilerek söylenen veya fiil kullanılmadan söylenen cümlelere *eksiltili cümle* denir. Anlatıma etkileyicilik, söze daha çok duygusallık katmak amacıyla oluşturulur. Sorulara kabul veya ret bağlamında verilen tek kelimelik cevaplar da eksiltili cümle sayılır. Eksiltili cümlelerde kesin bir yargı bulunmasa bile, cümlelerin anlamı bir önceki cümlelerin yükleminden anlaşılır (Aktan, 2009: 139).

Özbek dil bilgisinde, *saddä gäp* (basit cümle) kapsamında ele alınan *tolıq vä tolıqsız gäp* (tam ve eksiltili cümle) başlığı altında incelenen eksiltili cümle, şöyle tanımlanır:

Cümleler, belirli tipteki yapıları bakımından cümlelerin unsurlarının tamamen ifade edilmesi ya da herhangi birinin eksik kalmasına göre *tolıq gäp* (tam cümle) ve *tolıqsız gäp* (eksiltili cümle) olarak iki kısımdır (Yaman, 2000: 234).

Mäni libäsım köhnädür, säni cämäng yängi, män eski libäs birlän bärmäsmän.
(5/18) (-dir)

Ey birädär säni män desäm, saqäling käm, özümni sän desäm boynimdä näsqağım yoq! (13/7) (-dir)

Äytürkim mäni ängä bersäng ağır yük ärtürlär vä yänä quläğımğa urärlär vä säni xätuningni sökärlär dedi. Münä cävâbi. (30/4) (bu)

Äläрни оq birlän ätürmän! Bizlärgä göşti ğanimät, deb erdi. (43/5) (-tir)

3.6. İSİM CÜMLELERİYLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

1. Eserde 192 isim cümlesi vardır. Bu cümlelerin 78'inin yapısında ek-fiil kullanılmış, 114'ünde kullanılmamıştır.

Sorämâqni äybi yoqdur. (3/3)

Män ölükdürmän! (4/9)

Bâğım närdbân bâzâri emäs! (24/6)

Närdbân menikidür. (24/7)

Eşägimni köngli yoqtur. (30/2)

Özüni köylägi erkän. (37/5)

Välekin özi aç erdi. (42/2)

Sizni qolungiz mübârâkdür. (57/1)

Bul kişini dä'vâsi buğdây erdi. (65/4)

2. Eserdeki toplam 192 isim cümlesinin içinde 141 cümle olumlu, 51 cümle de olumsuz kuruluştadır. Bu olumsuz isim cümlelerinden 14'ünün yüklemi *emäs* “değil” biçiminde, 36'sı da “*yok*” biçimindedir. Bir cümle de “*ne ne*” bağlacıyla olumsuz anlam kazanmıştır.

Eşäk üyimdä emäs. (31/1)

Äfändi üydä emäs. (56/4)

Pul yoqdur. (33/10)

Oq bilän âtqânimdä köyläk içidä özüm yoq ekânman! (37/6)

Nä xurus bâr vâ nä pul bâr vâ nä xaridâr bârdur. (12/5)

3. İsim cümlelerinde unsurların dizilişi şöyledir:

Ö+Y şeklindeki isim cümlelerinin sayısı: 120

Äfändini bir betâb kişisi / bâr erdikim (76/1)

On tängä pul / bâr ekän. (20/5)

Ö+Z+Y şeklindeki cümleler: 13

Äy / uşbu târıqa / ağır ekän. (66/4)

Mingän âtim / âcib / hüşräftâr ekän. (69/10)

Z+Ö+Y şeklindeki cümleler: 21

Xaltä hisâbığa qarağândä / bu yılğı Rämâzân âyi / bir yüz yetmiş üç kün ekändür. (18/15)

Hänüz / fähmlağâning / yoqmu? (21/9)

YT+Ö+Y şəklindəki cümlələr: 20

Rumdä / Näsriiddin Äfändi nâmlıǵ bir faqır kişi / bâr. (2/2)

Bir hämyân içidä / bir nimä / bârdur. (5/5)

Ö+YT+Y şəklindəki cümlələr: 8

Şähär âdâmläridin biri / Äfändıǵa / muxlis erdi. (10/1)

Nâsqabâq / boynidä / yoqdur. (13/3)

Z+YT+Y şəklindəki cümlələr: 2

Yurt ätäsi qâzi siz bolsängiz / sizǵä / lâzimdür. (48/7)

Mänä / kâsäni içidä häm / bâr. (59/6)

YT+Y+Ö şəklindəki cümlələr: 1

Mängä / nä hâcätdürki / xalq hisâbidin rozä tutmâq!

Ö+Z+YT+Y şəklindəki cümlələr: 1

Ey nâdân, tâ uşbu vaqtǵaçä / qazâning mädä ekânidin / bexabär erdingmü?
(74/3)

Ö+Z+Z+Y şəklindəki cümlələr: 1

Qılǵân işi / dâimä / hämmaǵa / töhmätdür. (5/22)

Z+YT+Ö+Y şəklindəki cümlələr: 4

Ertä qıyâmät bolsä / sizlärgä / libâs / nä hâcätdür! (27/17)

Oq bilân âtqânimdä / köyläk içidä / özüm / yoq ekânmän! (37/6)

Tablo 3.1: İsim Cümlelerindeki Unsur Sayısı

Unsur Sayısı	Cümle Sayısı	İsim Cümlelerine Oranı %
İki unsurdan ibaret cümle	120	62,5
Üç unsurdan ibaret cümle	65	33,85
Dört unsurdan ibaret cümle	7	3,64
Beş unsurdan ibaret cümle	-	-
Genel toplam	192	99,99

Tablo 3.2: Unsurların Sıralanışı Bakımından İsim Cümlelerinin Durumu

Unsur sayısı	Cümle Sayısı	İsim Cümlelerine Oranı
Özne+Yüklem	120	62,5
Özne+Zarf+Yüklem	13	6,77
Zarf+Özne+Yüklem	21	10,93
Yer T.+Özne+Yüklem	20	10,41
Özne+Yer T.+Yüklem	8	4,16
Zarf+Yer T.+Yüklem	2	1,04
Yer T.+Y+Ö	1	0,52
Özne+Zarf+YT+Yüklem	1	0, 52
Özne+Zarf+Zarf+Yüklem	2	1,04
Zarf+YT+Özne+Yüklem	4	2,08
Genel Toplam	192	99,97

3.7. FİİL CÜMLELERİYLE İLGİLİ ÖZELLİKLER

1. Metinlerdeki basit fiil cümlelerinin sayısı 314'tür.

2. Bu cümlelerin içinde iki tanesi tek unsurludur.

Åldingiz! (5/12)

Åydilär. (19/8)

3. Ö+Y biçimindeki fiil cümlelerinin sayısı 135

Åfändi / äydi. (30/1) vb.

4. Z+Y şeklinde dizilmiş basit fiil cümlelerinin sayısı 17

Säyr qilib / yürübdürmän! (14/6) vb.

5. N+Y şeklinde dizilmiş basit fiil cümleleri 2

Ålärni körsetti. (61/4) vb.

6. YT+Y dizilişindeki cümleler 1

Åfändidin / sordilär. (27/16)

7. Y+N dizilişindeki cümleler 1

Eşütmägândürmüşiz / hâr nimâni âqli bâşidâ bolur degân sözni. (19/11)

8. Ö+Z+Y dizilişindeki cümleler 20

Xâtun / keltürüb / berdi. (37/2)

Āfândi / bu sözni ângläb yângâqni qoyub, äncir âlib / bârdi. (71/9) vb.

9. Ö+YT+Y dizilişindeki cümleler 4

Āfândi / bir şähärğa / bârib erdi. (10/1) vb.

10. Z+YT+Y dizilişindeki cümleler 21

Nâgâh / oşäl nâsqabâğın âlib boynığa taqqan âdämğa / közi tüşti. (13/5, 6) vb.

11. YT+Ö+Y dizilişindeki cümleler 2

Qabr içidâ / Āfândi / äydi. (14/4) vb.

12. N+Ö+Y şeklinde dizilmiş cümleler 1

Şul mäslähätini / Āfândi hām / qabul qıldı. (80/3)

13. Z+Ö+Y şeklinde dizilmiş cümleler 4

Hävâni hârâratidin / täşnâligi / ğâlib boldi. (26/1) vb.

14. YT+YT+Y biçimindeki cümleler 1

Fâtnus içidâ / hâr tärâfğa / yumäländi. (71/3)

15. N+Z+Y biçiminde dizilmiş cümleler 2

Āni / egärläb / berdi. (5/17)

Āni / hām xursänd qilib / yibârdi. (73/3)

16. Z+N+Y dizilişindeki cümleler 8

Nä üçün / âltmiş beş / dersiz? (18/14)

Ey Āfândim, nä üçün / bul tärıqa iş / qıldingiz? (19/8, 9) vb.

17. YT+Z+Y sayısı 2

Pâdşâhğa / yângâq âlib / bârurmän. (71/7) vb.

18. Z+Z+Y dizilişindeki cümleler 5

Āslā / keltürüb / bermädi. (74/6)

Āning āvāzin eşitib hānüz şaşım tāmām bolğân yoq deb / oşäl küni keçğaçä / olturdi. (83/2, 3) vb.

19. Ö+Z+YT+Y 13

Āfändi / bir vaqtidä / bāzârdin / kelür erdi. (50/1) vb.

20. Ö+YT+N+Y 2

Āfändi / älârdin / kim ekänliğın / sordi. (44/9) vb.

21. Ö+YT+Z+Y 1

Āfändi / pādşāğa / ğāz pişürüb tårtıq üçün ālib / bārur erdi. (61/1)

22. Ö+Z+Z+Y 6

Āfändi / bir keçäsi / quduqdin suv ālmâq üçün / bārub erdi. (66/1) vb.

23. Z+Z+N+Y sayısı 3

Bul hālğa Āfändini ğayrät tāmürläri cünbüşğa kelib / täyâq birlän / itni / uräberdi. (28/2) vb.

24. Z+Z+Ö+Y sayısı 1

Qazārâ oşäl küni / yänä / yämğur / yâğdi. (69/16)

25. Z+Ö+YT+Y sayısı 2'dir.

Künlärdän bir kün / Āfändi / bāzârdä / yürüb erdi. (3/1)

Häyitğa säkkiz kün qālibdür, sän kâbi lādân ādām birlän mundin ziyâdä sözläsäm aqlimğa zārär tegär deb / Āfändi / üyğa / kirib ketti. (18/16, 17)

26. Z+YT+Ö+Y sayısı 2'dir.

Bäs emdi hār tārıqa qilib mingānimdä / yıqıtmâqqä / aqlı / yetmäs. (19/12) vb.

27. Z+N+YT+Y sayısı 3'tür.

Āni uşläb bir äyâğidin ip birlän mähkäm bağläb / ipni bir uçın / belğa / mähkamläb āldi. (41/1, 2) vb.

28. Z+Ö+Z+Y şəklindəki cümələrin sayı 4'tür.

Āfāndi qabrdin çıqqan hāmān / ālārni ātu tūyālāri / hūrkūb / kettilər. (4/8)

Şul āsnādā / bir oğri / kelib cāmāyu dāstārin ālib / ketti. (7/3) vb.

29. Z+Ö+N+Y şəklindəki cümələrin sayı 1'dir.

Āfāndim sizğa Āllā tāālā yāngi mehmān ātā qıldı, sevinçisin bering deb / ul hām / bir nimā / āldi. (73/4)

30. YT+Ö+N+Y dizilişindəki cümələrin sayı 4'tür.

Bu dükāndā / hālvāgār / hār türdəgi hālvālārni / pişiribdür. (16/2)

Āfāndığā / sāhrā ādāmlāridin bir kişi / quyān / keltürdi. vb.

31. N+Ö+Z+Y dizilişindəki cümələrin sayı 1

Mening aqlim yetmāgān nimārsāni / sān / neçük / bilürsān? (15/7)

32. N+Z+YT+Y sayı 1

Bāltāni / nā üçün / sānduqğa / sālürsān?(78/2)

33. Z+YT+N+Y sayı 1

Bir kün / Āfāndini libāslāriğa / siyāh / tōkülmiş ekān. 60/2

34. Z+Z+YT+Y sayı 3

Sātmāq üçün / qafāsgā sālub / bāzārğa / ālib bārdi. (77/1)

Bul vāqeādin hābārdār bolub āzbārāyi hāzil bir kām ming tillāni hāmyāniğa sālub / bir keçā / Āfāndini hāvlisığā / tāşlādi. (5/3,4) vb.

35. Z+YT+YT+Y sayı 1

Āndāk müddātdin song / dārūlfānādin / dārül baqāğa / rihlāt qıldilər. (88/7,8)

36. Ö+N+Z+Y sayı 2

Ālār / āşni hāmmāsin / iştāhāyi tāmām birlān yeb / tāmām qıldilər. (42/3)

Āfāndi / ālārni / hām bir keçā şorbā bilān mehmān qilib / yibārdi. (44/7)

37. YT+Z+N+Ö+Y sayı 1

Yoldā / qārni açib / gāzni bir āyāğın / özi / yedi. (61/1)

38. Ö+N+Z+YT+Y şəklindəki cümlələrin sayı 1'dir.

Āfāndi / bāltāsin / keltürüb / sānduq içiğa / sāldi. (78/2)

39. Ö+Z+Z+YT+Y şəklindəki cümlələrin sayı 7'dir.

Āfāndi / bir vaqtdā / sāvdağārlār birlān hāmrah bolub / ātlıǵ sāfārğa / çıqıb erdi. (43/1) vb.

Āfāndi / zıǵır yāǵı ālmāq üçün / kāsā kötārib / yāǵfuruşğa / bārdi. (59/1)

Āfāndi / yāz māvsumidā / eşāk minib / uzāq sāfārğa / bārur erdi. (81/1) vb.

40. Z+Ö+Z+N+Y dizilişindəki cümlələrin sayı 2'dir.

Dārḥāl / Āfāndi / qol uzātib / körüşmākni / taqāzā qıldı. (3/1, 2) vb.

41. Z+Ö+Z+Z+Y dizilişindəki cümlələrin sayı 1'dir.

Ey Āfāndim källä pişgünçā bizlār ātrāfni sāyr qilib kelāylük, deb / hāmmālāri / libāslārin, kəfş - māhsilārin yeçib / tāmāşağa / kettilār. (27/7, 8)

42. Z+N+Z+YT+Y dizilişindəki cümlələrin sayı 1

Dārḥāl / Āfāndini / māhkām tutub / rāisni huzurığa / keltürdi. (87/7)

43. YT+Ö+Z+N+Y dizilişindəki cümlələrin sayı 2'dir.

Āfāndidān / bir kişi / kelib / eşāk / sorādi. (30/1)

Āfāndiğā / şāhār ḥākimi / ḥāzil qilib / qāzilik ḥükmin / berib erdi. (63/1)

44. Ö+Z+Z+N+Y şəklindəki cümlələrin sayı 1'dir.

Ul kişi / bir - ikki ḥāftā ötkāndin song / nāçār özi bārīb / qazānin / tālāb qıldı. (74/6, 7)

45. Ö+Z+YT+N+Y dizilişindəki cümlələrin sayı 1'dir.

Āfāndi / bir küni / hāmsāyāsidi / qāzān / sorāb āldi. (74/1)

46. Ö+Z+N+Z+Y dizilişindəki cümlələrin sayı 3

Xātun / xuşnud bolub / hāmyānin / çıqārīb / berdi. (20/5)

Āfāndi / huşnud bolub / āni / bir keçā üyidā mehmān qilib izhāri minnātdārliklār birlān uzātib / yibārdi. (44/1,2) vb.

Pādşāh / tääccüb qilib / oşāl ātni / yaxşı pārvāriş qılmāqğa / āmr qıldı. (69/13)

47. Ö+Z+Z+Z+Y dizilişindeki cümlelerin sayısı 1'dir.

Āfāndini xātuni / vāz'hāmāllik vaqtidā / tezlik birlān tuğālmāsdin / köp / rānc tārtti. (53/1)

48. Ö+Z+N+YT+Y dizilişindeki cümlelerin sayısı 1'dir.

Āfāndi / cāmāni kiyib, hāçirğa minib, cuhud birlān qāzixānağa bārib, mārāfāğa olturub / cuhud vāqeālārnı / qāzığa / bāyān qıldı. (5/20, 21)

49. Z+Z+Ö+Z+Y sayısı 1

Yānā / bir hāftādin song / oşāl ādām / Āfāndining eşigin qāqıb / keldi. (44/2, 3)

50. 6 unsurdan meydana gelen 4 basit cümledeyse unsurların arka arkaya geliş sırası farklı farklı olup hepsinin yüklemi sonda bulunmaktadır.

Tablo 3.3: Ögelerinin Sayısına Göre Basit Fiil Cümlelerinin Durumu

Öge sayısı	Cümle sayısı	Top. Fiil Cümlelerine Oranı
Tek Öge	2	0,63
İki Öge	158	50,31
Üç Öge	68	21,65
Dört Öge	59	18,78
Beş Öge	23	7,32
Altı Öge	4	1,27
Yedi Öge	-	-
Genel Toplam	314	99,96

Tablo 3.4: Ögelerin Yerine Göre Basit Fiil Cümlelerinin Durumu

	Cümle ögesinin yeri	Başta	Ortada	Sonda	Umumî toplamı, oranı*
ÖZNE**	Sayısı	200	38	-	241
	Oranı %	92,98	15,76	-	108,74
YÜKLEM***	Sayısı	1	-	313	314
	Oranı %	0,31	-	99,68	99,99
NESNE	Sayısı	10	42	1	53
	Oranı %	18,86	66,66	1,88	87,4
YER T.	Sayısı	16	70	-	86
	Oranı %	18,60	81,39	-	99,99
ZARF	Sayısı	85	96	-	181
	Oranı %	46,96	53,03	-	99,99

* Bu bölümdeki rakamlar yapısında ilgili ögenin bulunduğu cümle sayısını göstermektedir.

** Bu rakama 76 gizli özne dâhil edilmemiştir.

*** Bu rakama sadece yüklemden meydana gelmiş iki cümle dâhil değildir.

Yorumlar

Metinde 192 isim cümlesi bulunmaktadır. İsim cümlelerinin sayıca daha az olması Qadimî Efendi Lâtifeleri adlı eserin dil ve üslup bakımından hareketli bir eser olduğunu gösterir. Bunların 51 tanesinin olumsuz, 141 tanesinin olumlu yapıda olduğunu görmüştük. İsim cümleleri genellikle iki unsurdan (Ö+Y) meydana gelmektedir. Bu özellikteki cümlelerin sayısı 120'dir ve bu şekilde sıralanış ilk sırada gelmektedir.

Eserde 314 basit fiil cümlesi vardır. Bunları tablolarla inceledik ve şu sonuçlara vardık. Basit fiil cümleleri kısa cümlelerdir. Nitekim 314 cümlelerin 158'i iki öge, 68'i de üç ögeden meydana gelmiştir. Bu durum, esere devamlı bir hareket ve canlılık kazandırmaktadır. İki ögeden oluşan fiil cümleleri arasında Ö+Y şeklinde sıralanış ilk sırada gelmektedir. Dört ögeden oluşan cümlelerin sayısı 59, beş ögeden oluşanların sayısı 23 ve altı ögeden oluşan cümlelerin sayısı da 4'tür.

Özne-yüklem ilgisi Türkiye Türkçesindeki gibidir. Öznenin çokluk şeklinde olup olmamasına göre yüklemün biçimlendiği görülür.

Āfāndi qābrdin çıqqan hāmān ālārni ātu tüyäläri hürküb kettilər. (4/8) (Efendi kabirden çıkınca onların at ve develeri hemen korkup kaçtılar.)

Ālār āşni hāmmāsin iştāhāyi tāmām birlän yeb tāmām qıldilər. (42/3) (Onlar yemeğin hepsini büyük bir iştahla yiyip bitirdiler.)

Āfāndi bir küni eşākin minib bārur erdi. (7/1) (Efendi bir gün eşeğine binmiş, gidiyordu.)

Bazı cümlelerde Efendi'ye duyulan saygı, hürmet sebebiyle yüklem çokluk eki almıştır.

Āndāk müddätin song dārülfänādin dārül baqāğa rihlät qıldilər. (88/7,8) (Bu müddetten sonra darü'l fenadan darü'l bekâya geçtiler.)

Nesne-yüklem ilgisi konusunda dikkati çeken, Türkiye Türkçesinde geçişsiz olan bazı fiillerin (vur-, bin-) geçişli olarak kullanılmasıdır.

Nāçār qolığa bir kättä täyāq ālib bārīb ğazāb birlän sigirni urāberdi. (49/2) (Efendi, çaresiz eline büyük bir sopa alıp giderek öfkeyle sığırı vurdu.)

Muni şul sâbâbdin minib keldim. (62/6,7) (Bunu bu sebepten binip geldim.)

Yer tamlayıcısı-yüklem ilgisinde de farklı olan bir durum, bazı cümlelerde yönelme eklerinin başka ekler yerine kullanılmasıdır.

Dārḥāl suv yâqasığa tüşüb cāmā birlän dāstārin eşākni üstiğa qoyib tāhārāt qılmāqğa māşğul boldi. (7/2) (taharet yapmakla meşgul oldu.)

Āndāğ bolsä hār kün imārāt yıqilib yāngidän imārāt qılmāqğa māşğul bolsäk (9/7) (yeniden imaret yapmakla meşgul olsak)

Zarf-yüklem ilgisi konusunda -qān ekinin -inca yerine kullanıldığını görmekteyiz.

Āfāndi qābrdin çıqqān hāmān ālārni ātu tüyäläri hürküb kettilər. (4/8) (Efendi kabirden çıkınca onların at ve develeri hemen korkup kaçtılar.)

-ğāndä ekinin -inca -dığında, -mäsdin ekinin de -madan yerine kullanıldığı görülür.

Ey cənâbi Āfəndim ây yāngı bolğāndā eski âyni nā qılürlər? (17/1) (Ay yeni olduğunda eski ayı ne yaparlar?)

Sādaqa sorāmāğingni pāstğā tüşürməsdin soräsəng bolməs erdimü? (52/5) (Sadaka istəğini aşağıya indirmedən sorsan olmaz mıydı?)

3.8. NASRETTİN HOCA FIKRALARI ÇEVİRİ YAZI METNİ

1. FIKRÂ

Āfəndini bir mıqdâr puli bolur erdikim, neçənd vaqtlərdin buyān hər cāyğa qoyub saqlāb yürüb erdi. İttifāqā bir kün həcātmənd bolub qoyğān yerin qarəsā uğurlāb ketibdürlər. Āfəndi ğamgin bolub: - Ey bār hüdāyā sening muhtāclığing bolur erdimükim mening pulumni oğriğā āldurubsən? deb məscidğā bārib keçā birlən täng ātqunçā yığlādilər. Qazārā oşāl keçā dəryā səfərində kemā birlən ketib bāraturğān səvdāğərlərni kemāləriğā şiddətlik bād muhəlif tegib yaqın boldikim kemā ğarq bolsə. Səvdāğərlər fiğānu fəryād birlə yığlaşib sihätü sālāmāt çıqsək, bir mıqdārdin Āllādin Nəsridin Āfəndiğā nəzr deb çıqārib erdiler. Şul āndə şəmāl tinib, kemāləri āsāyiştā yurub bārub kənārağā sālāmāt çıqtilər. Songrā oşāl pullikim Āfəndiğā nəzr deb çıqārgān erdi. Ālib kelib Āfəndini məsciddin taping nəzrni berib həmmäləri muhləs boldilər. Āfəndi pulni ālğāndin song Hudāğā şükürkim, bir keçā məscidğā kelib yiğlağānim birlən oğurlātğān pulumni insāf qilib qaytib berdi, berməsə neçük qılür erdim, deb məsciddin çıqıb kettilər.

2. FIKRA

Bir mullāni neçənd məsələyi səvāli bolur erdi. Ātrāf cāvānibdə heç kim bir nimə deb cāvāb berğān eməs erdi. Künlərdən bir kün bir kişi dedikim: - Sizni səvālingizğā Rumdā Nəsridin Āfəndi namlığ bir faqır kişi bār, mə'lum oşāl cāvāb bersə dedi. Mullā sözni eşitib beş on dānə ānārni Āfəndiğā ātāb qoyib, ālib qoynığā sālīb Rum tərəfiğā rəvānə boldi. Vaqtikim Rum tərəfiğā yaqın bārib erdi, ruzəri ekinzārğā tüşüb kördikim, bir kişi āyāğıdā çāruq ārqasidā kulbəri birlə ekin suğārib yürübdür. Āmmā oşāl ādām Āfəndini özi erdi. Mullā mundin behābər bir nəfəs turub āndişə birlən könglidə āydi: Kim uşbu ādāmni çehrāsindən faqqıylik ālāmāti huvəydādurkim, bir ikki məsələ sorāb ötāy, deb Āfəndiğā yaqın bārib sālām qıldı. Āfəndi səvālığā cāvāb berib āydiki: Yol bolsun? Mullā bəççə āydi: - Bir ikki məsələi

səvâlim bərdur, uşbuni sizdin sorəməqni xahlərmən, dedi. Äfəndi aydi: Səvâlinggə bekərgə cəvəb berməsmən. Bir nimə berürmisən? dedi. Zərə mullāni ənər keltürğəni yüzäsidin Äfəndigə kərəmät mə'lum bolub erdi. Mullā dərhl qoynidin bir dənə ənər çıxarıb berib, bir məsələ sorədi, Äfəndi cəvəb berdi. Yənə bir dənə ənər berib, bir məsələ sorədi. Äfəndi cəvəb berdi. Älähəzər əl qıyəs bir birlə ənər berib bir məsələgə cəvəb əlib, ənərnı həmməsi tāmām boldi. Vəlekin sorələdurğən məsələdən biri qaldı. Mullā aydi: - Taqsir yənə bir məsələ bər, dedi. Vəlekin, ənərnı tāmām bolğəni Äfəndigə mə'lum bolğən erdi: - Emdı ənər tāmām boldi cəvəb həm tāmām boldi, dedi. Mullā təhsin qilib Rumni bir dāhğəni bul tərıqə əlim bolsə, Nəsridin Äfəndi mulləsi neçük bolur ekən deb, kelğən yoliğə qaytib ketti.

3. FIKRA

Künlərdən bir kün Äfəndi bəzərdə yürüb erdi. Bir ədām Äfəndigə muqəbil kelib qaldı. Dərhl Äfəndi qol uzatib körüşməknı taqəzə qıldı. Ul ədām begənə erdi. Tərtilib nəçər körüşti. Äfəndi yənə ul ədāmğə aydiki, sorəməqni əybi yoqdur, siz kim boləsiz? Ul ədām aydi: - Mening kimligimni bilməsəngiz neçük körüştingiz? Äfəndi aydi: - Qarəsəm boyungiz boyum birlən bərəbər, libəsingiz libəsimgə mənənd ekən. Binəbərni, sizni özüm gümən kilib körüştim!

4. FIKRA

Äfəndi bir kün əzbərəyi təməşə şəhərdin təşqari çıxıb güzəri yoli üstidə bir qabr təşigə tüşti. Nəğəh kördikim, qəbrlərdən bir qəbrning üsti açıq ekən. Münkər nəkir səvəli nə tərıqə bolub qıyāmətnı şiddətindən neçüklüğün imtihan qıləyin, deb qabrğə tüşib özin ölük surətində qilib yattı. Bir nəfəsdin keyin quləğigə güldürəğən həybətli əvəzlər eşitilib vəhiməgə tüştikim, qıyāmət şiddəti bul tərıqə bolur bolsə, Münkər - nəkirini gürzəsi neçük bolur ekən, məbədə kelib qəlsə gürzəsi birlən qoyub qəlməsün, deb səkrəb qabrdin təşqari çıxtilər. Şul əsnədə bir cəməət kərvənlər kelür erdilərkim, güldürəğən əvəzlər atu tüyələrnı əyagin əvəzləri erdi. Äfəndi qabrdin çıxqan həmən ələrnı atu tüyələri hürküb kettilər. Kördilərkim qabristandə bir ədām turubdur. - Sən kimsən, deb səvəl qıldilər. Äfəndi aydi: - Mən ölükdürmə! Ələr aydilər: - Ölük bolsəng, bul yerdə nimə qılürsən? Äfəndi aydilər: - Əzbərəyi təməşə yürübdürmə! Səvdəğərlər aydilər: Bolməsə, mənə təməşəngni emdi körürsən deb, Äfəndini uşləb andəğ urdilərkim, bir ümrdə körməğən təməşələrnı kördi. Bəzor məşəqqat birlən

kärvânlärni qolidin qaçib mundin song qabrğa kirmâq uyân tursun, qabristân yaqınığa yürməslığğa tävbä vâ täzärrulär birlän üyığa keldi. Xâtuni sorädikim: - Ey Äfändi qayândä erdingiz? Äfändi aydi: - Qabrğa kirib ölüb, ul dünyâni vâqeätlärni körmâqğa bärrib erdim! Xâtun aydi: - Ul dünyâdä nimä sir, neçük vâqeä bär ekän? Äfändi aydi: - Äslâ sorämä! Ul dünyâdä kärvânlärni, ätu eşäklärni hürkütüb, kältäk yeb bazor qaçub qutulmâqdin özgä heç nimä yoq ekän! dedi.

5. FIKRA

Äfändi här kün üydä näläyi zâri birlän der erdikim: - E, bär Hüdâyâ, mängä ğâyıbdän ming tilläyi pul ätä qılğılkim, bir käm ming tillâ bolsä häm qabul qılmäsmän, der erdi. Äfändini bir cuhud hämsâyäsi bär erdi. Bul vâqeädin häbärdär bolub äzbärayi häzil bir käm ming tillâni hämyânığa sâlib, bir keçä Äfändini hävlisığa taşladı. Äfändi dârhâl bärrib qolığa âldikim, bir hämyân içidä bir nimä bårdur, açib körüb, köb hursänd bolub sänädikim, bir käm ming tillâ ekän. Bir käm mingni bergän Hudâ birni bermäsmü, qabul qıldim, deb, sänduq içığa mähkäm qıldı. Ämmâ cuhud tillâni taşlağândin song tāmğa çıqıb Äfändidin häbärdär bolub turub erdi. Äfändi tillâni sänduqğa sâlğânin körüb cuhudni huşi başidin uçub, dârhâl çiräg yändürüb Äfändini eşigin qâqti. Äfändi çıqıb kördikim cuhud hämsâyäsüdür. - Yol bolsun? - dedi. Cuhud aydi: - Äfändi, siz här küni: “ Ey bär Hüdâyâ mengä ming tillâ pul berğıl, bir käm ming tillâ bolsä häm âlmäsmän.” deb erdingiz! Binäbärin, sizni imtihân qılmâq üçün häzil qilib bir käm ming tillâ pul tāmдин taşlâb erdim! Äldingiz! Oşâl tillâmni çiqârib bering?! dedi. Äfändi aydi: - Ey, cuhud, sän birlän mäni häzil qılmâqğa münäsäbätim yoqtur! Hüdâdin sorâb erdim, Hudâ berdi, - dedi. Cuhud: - “ Äknun mimuräm, hânämrä soht”, deb härçänd saçın yolub färyâdu fiğân qıldı, sud qılmädi.

Naçâr ertäsiğä Äfändini qâziğä yürüng, deb täklif qıldı. Äfändi: qâzixânâ uzâq, piyâdä barmäsmän, - dedi. Cuhudni qımmätbähâ häçiri bär erdi. Äni egärläb berdi. Äfändi aydi: - Mäni libâsim köhnädür, sâni cāmäng yāngi, män eski libâs birlän barmäsmän, dedi. Cuhud: “ İn çitonki, bälâyı ä’zim bud” deb bir yähşi ton bähâyı tāmâmi birlän âlib erdi, äni berdi. Äfändi cāmâni kiyib, häçirğa minib, cuhud birlän qâzixânağa bärrib, mārâfâağa oturub cuhud vâqeälärni qâzığa bâyân qıldı. Qâzi Äfändigä bāqıb: - Cuhudni sävâlığa nimä cāvâb äytürsiz, dedi. Äfändi aydi: - Ey, taqsir qâzim, bul tärıqa hiyânâtkâr cuhud äslâ yoqtur, qılğân işi dâimâ hammağa töhmätdür.

Häli körärsiz minib kelğan (ätimni) häçirim birlän kiyib kelğan cämağa häm töhmät qılsä äcäb ermäs, deb erdi, cuhud bul sözni eşitğan hämân färyädu fığan birlän: - Bälängizni äläy qäzi pāçça, häçir birlän cämäsi häm menikidür, dedi. Qäzi bildikim, Äfändi degändek töhmät qılğuvçı körinädi. Därhäl dä'väsın fāş qıldı.

6. FIKRA

Äfändining şähridä bir vaqti qımmätçilik bolub bir özge şähärgä çıqıb bardı. Şähär xalqı Äfändini kelğanın ängläb här qayuläri üyläriğa täklif qıldılar. Äfändi qay üygä kirsä dästurxân yazılğan, räng - bäräng mevälär mühäyyä vä qoylär soyilib här तरीқа täamlär täyyärlängändür. Välekin öşäl vaqt iydi Qurbân vaqti erdi. Äfändi xursänd bolub xählağan nimärsälär tänävuq qılıb dārgāyāt mämnnun bolub dilidä ändişä qılür erdikim, emdiki ümrümni üşbü şähärdä ötkäräyin, deb. Välekin, bilmäs erdikim iydi Qurbân ekänin. Bir kişidin sordikim: - Sizlärning şähärläringiz köb yāxşı behişt misällik mämläkät ekänkim, här dāim tamāq yemāqdın özgä işläringiz bolmäs ekän. Yäniki män oğlân bolsäm färzändlärim – Hüdä rähmät qılsün, ätām cāyingiz cännätdä bolsun – ätām deb yığlağay bolsä, älärni duäsın Älläyi täälä maqbul qılıb mening cännäti qılğan bolsä, sizlär häm mändin ilgäri ölüb behiştğa kirğänlärdänmüsizlär? – dedi. Ul kişi täbässüm qılıb: - Ey, cānim Äfändim ul तरीқа emäsdir! Lekin iydi Qurbân vaqtidürkim här kim öz qudrätığa münāsib xayr - ehsān vä bā'zi qādir kişilär qurbānlıq qılmāğı hämmä şähär müsülmānläridä bārdur, dedi. Äfändi bu sözni eşitib: Nā yaxşı iydi Qurbân ekändürki, emdi şährimğa bārib, xātunim birlä här küni iydi Qurbân qılürmiz deb çıqıb ketti. Rähmätullā äläyh!

7. FIKRA

Äfändi bir küni eşäkin minib bārrur erdi, bildikim, nāmāzi peşin vaqti bolubtur. Därhäl suv yāqasığa tüşüb cāmā birlän dāstārin eşäkni üstığa qoyib tähārät qılmāqğa mäsğul boldi. Şul äsnädä bir oğri kelib cāmāyu dāstārin ālib ketti. Äfändi tähārätidin fāriğ bolub kördikim sällä, çāpān yoqtur. Eşäkni ārqasidän egär toqımini ālib öz ārqasığa qoyib eşägin bir tepib: - Keltür libāsım ālgıl egäring, deb cönäb ketti.

Äfändi bir kün eşägin yoqātib sorāğläb yürär erdi. Nāgāhān bir ādāmğa yoluqub: - Eşäk yoqāttım, körmädingizmi dedi. Ul ādām äydi: - Eşägingiz fālān şähärdä qāzi bolub olturur, dedi. Äfändi äydi: - Rāst äytärsän! Mäni özüm häm qāzi

bolur, deb gümân qılur erdim, nevcünkim äksär vaqt kâzilik mäsäläsığa dârs ötkânimdä ästâydil qulâq sâlib tinglär erdi, dedi.

8. FIKRA

Äfândi bir küni vâ'z äytmaq bolub minbärgä çıqıb: - Ey xalâyıqlar, män sizlärğa nimä dermân bilürsizlärmi dedi. Älär aydi: - Ey, Äfândim bilmäsmiz. Äfândi bilmağan kişilärğa vâ'z äytmaqning hâcätı yoqtur, deb minbärdän tüşüb ketti. Yänä bir küni minbärgä çıqıb: - Ey birädärlär, men sizlärğa nimä dermân bilürmüsizlär dedi. Älär aydilär: - Ärye Äfândim bilürmiz dedilär. Äfândi: - Bilğan kişilärğa neçük vâ'zni äytürmân deb, minbärdin tüşüb kettilər. Bul hâlğa älär täaccüb qilib hämmäläri mäslähät qıldilärkim: - Emdi yänä kelib minbärgä çıqıb soräsä bâ'zimiz bilürmiz vâ bâ'zilärimiz bilmäsmiz, dermiz deb muqarrär maqsäd qıldilär. İttifâqâ yänä bir kün Äfândi minbärgä çıqıb: - Ey mü'minlär män sizlärğa nimä vâ'z äytürmân bilürmüsizlär? Älär aydi: - Ey Äfândim bâ'zimiz bilürmiz vâ bâzilärimiz bilmäsmiz dedilär. Äfândi älärdin bul sözni eşitgân hämân: - Häyhât ne äcâb yâxşı kişilər ekänsizlärkim, bilğanläringiz bilmağanläringizgä bildiringlär deb minbärdin tüşüb kettilər.

9. FIKRA

Äfândi bazar içidä âvâzi bäländ birlä qıçqırıp: - Ey müsülmânlar, här dâim Âllâ täâlâğa şükr äytmaqdin gâfil bolmänglär, tüyağa qanât bermäbdür. Ägär tüyağa qanât bergân bolsä erdi, bul तरीقا färâğbâl bazar qilib yürmaq yoq erdi, dedi. Bir kişi sâvâl qıldikim, tüyäning qanâtı neçük bazarğa zârari bolur erdi, deb. Äfândi aydi: - Ey ähmâq, uşbu âql birlän özüngni âdâm şaklığa âlib câmäyi dâstâr qilib yürübdürmüsân? Ägär tüyâni qanâtı bolğandä uçub kelib qaysi birimizni tāmimizğa qonsä väyrân qılürmi yâ yoqmu? Ul kişi: - Äfândim, älbättä qılur dedi. Äfândi aydi: - Ändäğ bolsä här kün imârät yıqılıb yängidän imârät qılmaqğa mäsğul bolsäk, bazarımız qâlur erdi, deb cönâb ketti.

10. FIKRA

Äfândi bir şähärgä bärıp erdi. Şähär âdamläridin biri Äfândığa muxlis erdi, ziyâfâtğa tākılf qıldı. Nâğâh öşäl mäclisdä Äfândini közi âsmängä tüşüb qoli birlän yaqâsin uşlâb, başını qımirlätib aydiki: - Men sizlärni heç nimä gümân qılmäs erdim vâ lekin xıylä hünärmänd ekänsizlär! - dedi. Ulär aydilär: - Äfândi täaccüb qılâ durğân hünärimiz nimä ekân? Äfândi aydi: - Mundin ziyädä hünär bolurmükün âsmânläringizni

bizni şahər əsmənidin nüsxə əlib yəsəbsizlər. Sizlər bizləni əsməndə nə təriqə yulduzlar bolsə həmməsin mənəndi bul əsmənləringizdə bər ekən. Bərəkəllə, əfərin sizləni dənışləringizgə, dedi. Rəhmətullə ələyh!

11. FIKRA

Əfəndi bir künü həmməmğə tüşüb erdikim həmməm içidə özidin özgə kişi yoqdur. Bir cəyğə oturub xəniş qıldı. Həmməmni sādəsi birlən öz əvəzi huş kelib yığlāb dediki: - Kəşki həmməm içidə ədəmlər bolsələr bul qəidəlik maqəmimni əngləb ruhlənib bəhrə əlur erdi. Kəminəgə həm əcri ə'zim həsil bolub təvuşi əhirət bolur erdi, deb köb əfsus nədəmətlər birlən həmməmdən çıxıb bir güzərgə bərdikim, ədəmlər cəm'iyət ekən. Öşəl yerğə oturub hər təriqə gəzəlləri bələnd əvəz birlən oquməqğə bəşlədikim eşitgən ədəmlərgə köp mələli xətir boldi. Bəs, bir ədəm kelib əydikim: - Əfəndim, emdi gəzəlxənlikni bəs - təməm qiling, təki bulər köp behuzur boldilər dedi. Əfəndi əydi: - Uşbuləri içidə bir xəyər səhəvətli kişi yoqmuki, şul cəyğə bir həmməm səlib bul əvəzi nəmərgubdin məni qutqərib özi həm qutulsə deb, cənəb ketti.

12. FIKRA

Əfəndi bir kün tüş körsə tüşidə bir yaxşı kuləngir xurusi bər emiş. Əngə bir kişi kelib: - Əfəndi xurusingiz köp yaxşı ekən, sətürməsiz? - dedi. Əfəndi əydi: - Pulni köp bəsəngiz sətürməni! - dedi. Qənçəgə bərürsiz dedi kişi. Əfəndi əydi: - On ikki təngə bərgil? Ul ədəm əydi: - Yetti təngə bərəyin! Səkkiz təngə bərəyin deb, uşbu münəqəşə birlən toqquz təngəgə çıxqandə Əfəndi yoq deb uyğənib qıldı. Bildiki tüş ekən. Nə xurus bər və nə pul bər və nə xaridər bərdur. Həl közin yumub toqqız təngə bolsə həm bərgil deb qol uzəttili.

13. FIKRA

Əfəndi bəzi vaqtlərdə yoqəlib ketməsün deb, boynıgə nəsqabəğin əsib yürür erdi. Nəgəh bəzər künü güzəri bəzər içigə tüşti. Əfəndini bul həldə körüb bir ədəmi kəmsəqəl kelib, boynidən nəsqabəğin əlib özin boynıgə əsib əldi. Əfəndi bir nəfəsdən song bildikim, nəsqabəq boynidə yoqdur. Şul əndə fəryədi fiğən qilib: - Ey, birədərlər, kəminə Hecə Nəsriddin yoqəldim, körgən kişi bolsə səvəblıg üçün mə'lum qilsün deb qıçqırub yürüb erdi. Nəgəh oşəl nəsqabəğin əlib boynıgə taqqan ədəmğə közi tüşti. Dərhəl yaqın bərib: - Ey, birədər səni mən desəm, saqəling kəm, özümni sən desəm boynimdə nəsqabəğim yoq! Bu keçə bizni həvlimizgə qaysimiz bəurmiz?! - Hə - hə,

kel dostim, ikkimiz həm bårurmiz, oğlimni ânəsi qaysi birmizni xåhläsä äni ålsun, dedi. Råhmåtullå åläyh!

14. FIKRA

Äfändi bir keçä qåbristångä çıqıb bårur erdi, någâh uzâqdin köziğä åtlıglår köründi. Älärni oğri gümån qilib våhm birlån mæni oğurlåb ketmåsün deb bir qabrni içigä kirib yåşirindi. Älår həm bildilårkim, bir ådåm qabr içigä kirib ğâyib boldi. Neçük ådåm ekån bilmåğımız zårür deb kelib: - Sån kimsån? - dedilår. Qabr içidä Äfändi åydi: - Mæni kimligimni soråb neçük qılürsån? Mån uşbu mæzårni ölüklåridånmån! - dedi. Bul sözdin bildilårkim Äfändi ekån. Yånä sorådilår: - Ölük bolsång nimä qilib yürübdürsån? Äfändi åydi: - Sâyır qilib yürübdürmån! Älår åydilår: - Ölükkä yürmək vå sözlåmək bilmås erdi, nå tåriqå ölükdürsånkim yürürsån vå sözlårsån? Äfändi åydi: - Båråkållå, råt åytürsån! Men xatå qilibdürmån, dedi.

15. FIKRA

Äfändi bir kişini bağığä kirib xåhlağan üzümlårin qåpğä sålib turub erdi, bånågâh bağbån håbårdår bolub Äfåndini tutub åldi. Äydiki: - Neçük ådåmdürsånkim, mening bağımğä måndin beruxsåt kiribsån, dedi. Äfändi åydi: - Men öz ıxtiyårımçä kirğån emåsdürmån, bålki bul keçä şiddåtlığ şamål bolub meni bul yerğä uçurub ålib keldi, dedi. Bağbån åydi: - Håy, åndåğ bolsä bul üzümlårni kim üzdi? Äfändi åydi: - Şamålني zorlığıdin qorqub tåklårni pâyleridån uşlağånimdä üzülib tüşti, dedi. Bağbån åydi: - Bu sözğä həm båvår qılduq, lekin qåfni içigä kim såldi? Äfändi åydi: - Ey åhmåq, mening aqlim yetmågån nimårsåni sån neçük bilürsån? Mån həm uşbu işğä hâyranmånkim qåf içigä sålğånımğä nimä cåvåb åytsām, deb.

16. FIKRA

Äfändi bir vaqtdä Quniyå degån şåhårgä bårib tåmåşå qilib yürüb erdi någâh bir dükångä közi tüşti. Bu dükåndä hålvågår hår türdågi hålvålårni pişiribdür. Äfåndining nåfsi ğalåbä qilib täyyår bolğån hålvålårni qol uzåtib, xåhlağånin ålib nåhåri qilib turub erdi. Hålvågår kördikim, bir ådåm kelib hålvålårdin yeb turubdur. Qoliğä täyåq ålib kelib, Äfåndini hårçånd urdi, u heç pisånd qılmåsdin hålvåğä toydikim, Quniyå şåhri åcåb yaxşı ekåndürki, hålvåfuruşlåri hålvåsin urub yedirür ekån, deb çıqıb ketti. Råhmåtullå åläyh!

17. FIKRA

Äfändidin bir kişi sāvāl qıldiki: - Ey, cānābi Äfändim āy yāngı bolğandā eski āyni nā qılürlär? Äfändi äydi: - Surätingizğa bāqsām ādāmğā oxşarsız, vālekin xoküzni aqli bārābärindā hām āqling yoq ekändür, neçük ādāmdürsän, bilmāsmüsānkim yāngi āy tuğulğandā eski āyni üzüb yulduz qılürlär dedi.

18. FIKRA

Äfändi Rāmāzān bolğandā könglidä ändişä qıldikim, mängä nā hācätdürki xalq hisābidin rozā tutmaq! Bäs bir xaltä qılıb äning içiğa hār küni bir bōlāk tāş tāşlāb yürsām, vaqtiki oşāl tāş ottiz ādādğa yetgandā öz hisābim bilä häyit qılürmān deb. Bir xaltä içiğa hār küni iftār qılğāndin song bir dānā tāş tāşlāb yürür erdi. Vaqtiki rāmāzānni yigirmä biri bolub erdi. Äfändini qızı xaltädägi tāşni körüb, ātām nā üçün tāş sālīb qoyubdur deb qızı hām bir mıqdārdā tāş keltirüb xaltä içiğa sālīb qoydi. Äfändidin bir kişi sorädiki, rāmāzānğa neçä boldi deb? Äfändi äydi: - Ändäk turğul mān üyümğa kirib hisāb xaltāmni körüb cāvāb äytürmān, deb üyğa kirib xaltädägi tāşni tōkib sänāb kördikim, tāşni ādādi bir yüzü āltmış beş bolur emiş. Vālekin Äfändi ādāmlārdin eşitib erdikim häyitğa säkkiz kün qāldi, deb. Bir yüz āltmış beşni üstiğa säkkizni zām qılıb kördikim bir yüz yetmiş üç bolur ekān. Yā Āllā bu yilğı Rāmāzān āyining bir yüz yetmiş üç qılıb yārātqān ekānsän, deb dārähäyrät bolub endi sorāğuvçığa bir yüz āltmış beş desām, ālbättä māni māzax qılür, emdi kel, bir yüzini tāşlāb āltmış beşni äytürmān deb çıqtı. Äydiki: - Ey, birādār, Rāmāzān iftāriğa āltmış beş bolubdur, - dedi. Ul ādām qahqahā urub külüb äydiki: - Bir āy tāmām ottuz kün bolur erdi. Nā üçün āltmış beş dersiz? Äfändi äydi: - Ey āhmāq yānā mān insāf qılıb yüzni kām äytdim, xaltä hisābığa qarağandā bu yilğı Rāmāzān āyi bir yüz yetmiş üç kün ekändür. Häyitğa säkkiz kün qālībdür, sän kābi lādān ādām birlān mundin ziyādā sözlāsām aqlimğa zārär tegär deb Äfändi üyğa kirib ketti.

19. FIKRA

Äfändini tevāsi bolur erdi. Bir vaqtdā sāfār qılmāq bolur ändişä qıldikim, hār nā bolsä hām tevağa minib sāfār qılsām, hāmmādin bālānd olturub, ātrāfni tāmāşā qılıb bārurmān deb, tevağa minib şāhārdin tāşqari çıqtı. Kördikim, bir cāmāā kāravnālar bārur ekānlār. Älärğa hāmrah bolub ändäk yürgāndin song tevā bir nimādin hürküb Äfändini yerğa yıqıttikim bexud bolub qāldi. Bul hāldin kāravnālar xabārdār bolub Äfändini süyāb

bəzör huşığa keltürüb tevağa mindürüb qoydılar. Bəs, ul küni keç bolub, bir mənzilğa yetip tüşgənlərdin song Äfändini qol ayağı yıqulğanın zərbığa äləmğa kelib betəqatlığın könglidä äydiki: - Bul tevä körnämäkni cəzâsin berməğim keräk, deb çökib yətqan cəyidä boğzığa piçâq sâlib soyib yubardı. Äydilər: - Ey Äfändim, nə üçün bul tərıqâ iş qıldingiz? Äfändi äydi: - Bul zâlimni aqlsız qilib minmäsäm, yänä bir yıqıtsä meni hălâk qılür! Bäs älär äydilər: - Tevâni aqlsız qılmâqni tərıqası başını tändin cüdâ qılmâqmü? Äfändi äydi: - Bäle, eşütməğändürmüsiz, hər nimäni âqli başidä bolur degän sözni. Bäs emdi hər tərıqâ qilib mingänimdä yıqıtmâqqä aqli yetmäs! Mänä körünglər deb, ölük tevâni üstığa minib körsätti.

20. FIKRA

Äfändining xâtuni bir vaqtdä äydiki: - Ey, cänim Äfändim neçük bolur erdikim, siz hăm sävdägär tərıqıdä birär nimä âlib sâtmâqğa âdät qılsängiz, tâki bə'zi mäclislärdä men kâminä zä'ifä yaxşı libâslär birlän ârälänub sävdägärlärni xâtunläriğa sârdâr bolur erdim, dedi. Äfändi äydi: - Xayr ändäğ bolsä, hämyänimni berğılkim bazarğa bärub sän sârdâr bolğuluq iş qılâyın. Bäs, xâtun xuşnud bolub hämyânın çıqârib berdi. Äfändi pulni sänâb kördikim on tängä pul bär ekän. Bazar täräfiğa bärur erdi nâğâh közi tüşdikim bir kişi tãvuq tuxmini âlib bärur, Äfändi furuşändäliğı ävväli tuxumdin bolsun deb, bir tängäğa on dänädin sävdâ qilib on tängäsin hämmäsigä tuxum xarid qıldı. Bäs äni bazarğa eltüb bir tängäğa on bir dänädin hämmäsin sâtib üyğa keldi. Xâtun sordiki: - Ey, Äfändim nə tərıqâ sävdägärlük qıldingiz? Äfändi äydi: - Äzığa qanâät qilib tängäğa on dänädin tuxum âlib, on bir dänädin sâtdim,- dedi. Ersä xâtun bul sözni eşitib: - Häyhât şorlık başım mən sâni fäydä qilib kelürsän, özümni sârdâri mäclis qılürmən deb gümân qılsäm, sän zârär qilib kelibsän, - dedi. Äfändi äydi: - Ey nâqus-ul âql, noş və neş bolmäs rähät bemehnät bolmäs! Zârär bolmäsä, fäydä qaydädür! Xayr emdi, köp rāncimä, bär, sâni yüz xâtuniğä sârdâr qıldim, - dedi.

21. FIKRA

Äfändi bir küni suv yäqâsidä oturur erdi. On ädäl kör kişi bir birini etäkläb kelib uşbu änhärni köprügi qaydädür, deb sävâl qıldı. Äfändi köprük yoq, dedi. Xayr, ändäğ bolsä, bizläрни kötârib suvdin ötkârib qoyğıl. Hər birimiz bir tängädin xızmat haqı berürmiz, dedi. Äfändi qabul qilib bir-birlär ötgârib toqquzdin toqquz tängä âlib

onunçisin âlib bârur erdi, nâgâh suv tolqını birlân kötârib ketti. Kör beçâre suvğa bătib, gâh kötârulub färyâd-fığân birlân âqib ketti.

Bul hâldin hâmrâhlâri xabârdâr bolub färyâd qılsälär, Äfândi hâm âlârgâ qoşulub färyâd qıldı. Bul vâqeâdin bir kişi xabârdâr erdi, kelib âydiki: - Ey Äfândi, ul kör âciz suvğa âqti, ölüm xavfidin färyâd qilib ketti vâ bulär hâmrâhin biridin âcrâğânığa färyâd qılurlär vâ siz nimä üçün färyâd qılürsüz? - dedi. Äfândi âydi: - Hânüz fâhmlâğâning yoqmu? Färyâdimni bâisi suvğa âqib ölgân kördin âlâdurğân bir tângâ üçündür! - dedi.

22. FIKRA

Äfândi köçä vâ bazarlârni tāmâşâ qilib yürüb erdi, kördikim bir höküz yürübdür. Sârâsimâ bolub uyân - buyân qarâdikim, neki kimniki ekânin mâ'lum bolmâdi. Bäs, egâsi ölgân mâl Äfândinikidür deb höküzni âlib ketdi. Bundân egâsi xabâr tâpib Äfândini eşigin qâqıb: - Höküzimni çıqârib berğıl, - dedi. Äfândi: - Mundâ höküzing yoqdur! Äğär sözümğa bāvâr qılmäsäng, terisin âlib çıqıb şärmändä qılürmân.

23. FIKRA

Äfândi tāmâşâ qilib yürür erdi. Bir âdâm kelib sâvâl qilib âydiki: - Ey Äfândim bukün âyni üçümü yâ törtümü? Äfândi âydi: - Neçük ekânin bilmäsmân! Mân ây âlib sâtgânim yoq!- dedi.

24. FIKRA

Äfândi bir küni kiftiğa nârdbân kötârib bârıb bir kişini bağın devârığa qoyub çıqti. Ändin song nârdbânni âlib bağni içiğa qoyub tüşüb mevälârdin âlmâqni fikridä erdi, bânâgâh bağbân xabârdâr bolub kördikim bir begânâ kişi yürübdür. Sän kimsän?- dedi. Äfândi âydi: - Sän özing kimsän? Bağbân âydi: - Mân bağni egâsidürmân! Äfândi âydi: - Mân nârdbânni egâsidürmân. Bağbân âydi: - Nârdbânni egâsi bolsäng, bağimdä nimä qılürsän? Äfândi âydi: - Nârdbânfuruşlik qılürmân! Bağbân âydi: - Ey, lādân, bağım nârdbân bazarı emäs! Nârdbânni bazarıdä sâtmâq lâzım. Äfândi cävâb berdi: - Nârdbân menikidür, xâhlâğân câyimdä sâtürmân.

25. FIKRA

Äfändi bir küni qarâ libâs kiyib bâzârğa çıqti. Xalq Äfändini körüb: - Ey, Äfändi kimingiz vâfât boldi, bul târiqa tä'ziyât libâsini kiyibsiz? - dedi. Äfändi aydi: - Hâr nâ bolsä Hüdâni xâhlâğâni bolur ekânkim, oğlimni âtâsi öldi!-dedi.

26. FIKRA

Äfändi yâz fâslidä piyadä sâfârdin kelür erdi. Hâvâni hârâratidin tâşnâligi ğâlib boldi. Şul äsnâdä bir çäşmä köründiki, suv çıqâdurğân köziğä yağaç tıqib mähkâmlängândür. Şitâb birlän bârib yağaçni târtib erdi, birdän suv âtilüb çıqib Äfändini baş - äyâğın hâmmâsin höl qıldı. Äfändi qahrlänib: - Ey, beädâb âhmaq! Özingni yämânlığingdin teşigingğa yağaç tıqmış ekânlâr, dedi.

27. FIKRA

Äfändining köp vaqtdin buyân târbiyât birlän bâqıb yürgân semiz qoyi bâr erdi. Tört-beş âdâm yâz fâslidä mäslâhât birlän kelib äydilârki: - Ey, Äfândim, ertä qıyâmât bolur emiş, mehnât birlän bâqıb semirturğân qoyungiz bekârğa qâlub ketmäsün! Âlib bârib çâhârbâğlârdä soyub göştin pişürüb yesäk sizğä sâvâb hâsil bolub, tüşâyı lâğart bolur erdi. Bäs bul sözni ängläb: - Xayr, ändâğ bolsä, - deb Äfändi qoyin etâklâb âlâr birlä çâhârbâğ içiğä âlib bârib soydılâr. Äfändi aydi: - Ävväl källä - pâçälârin pişürüb berâyın. Keç bolğândin song göştin pişürârmiz, deb källä- pâçâni tâzälâb, qazânğa sâlib ot yâqtilâr. Älâr äydilâr: - Ey, Äfândim källä pişğünçä bizlâr âtrâfni säyr qilib kelâyılık, deb hâmmälâri libâslârin, kâfş - mähsilârin yeçib tāmâşağa kettilâr. Äfändi: - Mân bu yerdä bul târiqa oltursâm üyümdä âhli äyâlim aç bolsä, ertä qıyâmât küni Âllâ tââlâğa neçük cävâb äytürmân! - deb göşt birlän yağni qâfğa sâlib üyığa keltürüb qoyub yänâ bârdikim, ot yaqmâkğa otun yoqdur. Göştxor tāmâşâbinlârni kâfş - mähsi, libâslârin hâmmâsini keltürüb otğa yâqıb qoydi. Bäs, källä tāmâm pişğândin song âlâr kelib kördilârkim, göşt yoqdur! Bäs, Äfândidin sordilâr. Äfändi aydi: - Göşt birlän yağni âhli äyâlimğa eltüb berdim, tâki ertä qıyâmât küni Âllâ tââlâ nâzridä âsiylâr qatâridä bolmäyin deb, dedi. Älâr bir - birlâriğä qarâb: - Mehnâtlârimiz zâye boldi, xayr, ändâğ bolsä. Endi Äfândim, “ Bâriğä bârâkâ” degânde, källäni sözüng deb turub qaräsâlâr, libâslâri yoqdur. Äfândidin sordilâr. Äfändi: - Otqa yâqtım! - dedi. Älâr äydilâr: - Qoyung Äfândim, hâzil qılmäng!? Äfändi aydi: - Ey, nâdânlâr, ertä qıyâmât bolsä, sizlârgä libâs nâ hâcâtdür! dedi.

28. FIKRA

Äfändi goriständä yürür erdi, kördikim bir qabr üstigä it kelib äyâğın kötârib şaşâ qıldı. Bul hâlğa Äfändini ğayrät tāmürläri cünbüşğa kelib täyâq birlän itni uräberdi. It häm kältäkning zärbığa tâqat qılâlmäy Äfändığa hämlä qılâ başladi. Äfändi bildiki şikäst berür, cân vähmidin qorqub, “ Qoyğıl emdi, it bälâm mändin ötdi. Tävbä qıldım” deb qaçib ketti.

29. FIKRA

Äfändi bir şähärgä bärrib erdi, kördikim äksär cäylärdä şähär ädämläri cäm’ bolub yängi äyğa qarab turubdurlär. Älärdin birığa Äfändi äydiki: - Sizlär nä tärıqa pästfıträt ädämdürsizlärkim, eski orâqdin häm mähin äyni mänzuri nüzär qılürsizlär. Vähälänki bizlärni şähär ädämläri äräbäni ğıldirägi qadär kättä äy bolsä häm qarämäslär dedi.

30. FIKRA

Äfändidän bir kişi kelib eşäk sorädi. Äfändi äydi: - Bir näfäs turğıl, eşäkim bilän mäslähät qılämän, deb üyğa kirdi. Songrä çıqıb ul kişiğa äydiki: - Eşäğimni köngli yoqtur. Äytürkim, mäni ängä bersäng ağır yük ärturlär vä yänä qulâğımğa urärlär vä säni xätuningni sökärlär dedi. Mänä cävâbi.

31. FIKRA

Äfändidin bir kişi eşäk sorab keldi. Äfändi eşäk üyimdä emäs deb, cävâb berib erdi, şul ändä eşäk hängräb yibardı. Ul kişi äydiki: - Ey, Äfändim bul tärıqa yalgân sözlämâq sizğa münäsib emästür. Äfändi äydi: - Ey, nädän, eşäkni söziğa işänursän, uşbu âq saqâlim birlän mäning sözümğa neçük bävär qılmäsmüsän? - dedi.

32. FIKRA

Äfändi xätunidän sordiki: - Ey, xätun ölgän kişining ölgänliğin neçük nişänä birlän bilsä bolur? Xätun äydiki: - Hämä ä’zäsidadı ğıssıgı tāmām yoq bolub, qol vä äyâqläri vä özgä bädänläri sovuq bolur, dedi. İttifâqâ qış fäslidä Äfändi tâğdin otun keltürmâq bolub bärrib erdi, bildikim sovuq tä’sir qıldı. Xayr emdi, öldüm, deb eşäkdin tüşüb bir göşädä qol äyâğlärin uzatib yätib aldı. Şul äsnädä aç börilär kelib eşäkni äräğa älib yemâqğa başladi. Äfändi başın kötârib: - Xıylä huşyâr böri ekänsizlärkim, egäsi ölgän eşäkni bilib yer ekänsizlär, - dedi.

33. FIKRA

Äfändining xâtini üydä yoq erdi. Tānhâ oturub dilgırlıǵdın köçaǵa çıqmâq bolub bir âz pulı bâr erdi, oǵrı âlmäsün, birâr câynı kâvlâb kömäyin deb, üyin bir göşasıǵa kömdi. Bäs, üyin eşıǵıǵa bârıb qarâb ediki, âǵâr oǵrı özüm bolsâm tâpıb âlurmân, çünkim körüb tururmân, deb. Ul yerdin âlib yänä bir yerǵa kömdi. Ul yerǵa hâm köngli tâskin tâpmädikim, oǵrı bolsâm tâpıb âlurmân, emdi bir ilâc qılâyinkim oǵrı uyân tursun, özüm hâm âlâlmäyin deb, hämyâni birlân bir uzun yaǵâçni içıǵa mähkâm bând qılıb, hâvlisin ortâ yerıǵa kâvlâb, oşâl yaǵâçni başın yuqârı qılıb kömüb hämyânıǵa qarädikim, emdi câyingni tâpting! Oǵrı kuş emäskim uçub kelib sâni âlsä, deb xâtircâm bolub çıqıb ketti. Bul vâqeädin Äfändini hämsâyäsi xabärdâr erdi, dârhâl kelib yaǵâçni başıdın pulnı âlib, ândâk sigir tezäǵın yâpıştûrüb qoydı. Bir nâfâsdın song Äfândi kelib kördikim pul yoqdur. Äni ornıdâ sigirni tezäǵı turubdur. Häyrân bolub dediki: - Bul yıǵâçni başıǵa âdâm çıqâlmäs deb gümân qılsâm, sigir neçük çıqıbdür? Mäǵâr sigirlärni oǵrisin qânâti bolur ekänkim, oşâl çıqıb âlibdür. Xayr emdi, yesün içşün toymäsün! Neçük qılâyın? - dedi.

34. FIKRA

Äfândi oǵlıǵa äydiki: - Ey nuri diydâm, vaqtiki mân ölsâm, eski nimärsädin kâfân qılıb eski gorni tâpıb qoyǵaysızlar, - dedi. Oǵlı äydi: - Bul târıqa demâqıngızdın bâis nädür? Äfândi äydi: - Ey, nâdân aqling yetmäsükim, qabr eski bolub kâfân eski bolsä, ehtimâldürkim Münkärü Näkir kelib, sorâlǵân mürdä ekân deb, mängä täşviş bermäsä, - dedi.

35. FIKRA

Äfândi bir vaqtdä göşt âlib bârur erdi. Nâǵâh qolidin it kelib göştin âlib qaçtı. Äfândi häyrân bolub turub erdi, şul äsnädä bir kişini kördikim, göşt âlib kelür. Äfândi bârub ul âdâmni göştin âlib qaçtı. Göşt egäsi: - Ey, Äfândim häzil qılmäng, göştin täşläb keting?! - deb qıçqırdı. Äfândi äydi: - Köp sözlämä, häzil qılǵânim yoq, välekin özümni imtihân qılmâq üçün it boldim! - dedi.

36. FIKRA

Äfändining qulâǵıǵa bir keçäsi ğavǵâ eşitildi. Xâtuniǵa äydiki: - Çırâq yândurǵıl! Neçük ğavǵâ ekânın köçaǵa çıqıb bilâyın, - dedi. Xâtun: - Bilib nä qılürsân,

cāyingdā yātğıl! - dedi. Äfändi qulâq sâlmâsdin ornidân turub kiftığa cāmâsini tâşlâb köçağa çıqqan hāmân bir oğri kelib cāmâsin âlib qâçti. Bâs häyrân bolub yâlängâç üyığa kirdi. Xâtun sordiki: - Neçük ğavğâ ekân? Äfändi äydi: - Hämâ ğavğâlâr bizni cāmâ üçün ekânkim, cāmâni âlib qâçğan hāmân ğavğâ bâsildi, - dedi.

37. FIKRA

Äfändining köylägin xâtuni yuvub yâyib qoyğân edi. Äfändi keçâsi bexabâr xâtuniğâ äydiki: - Ey, xâtun, mäning oq-yâyimni keltürüb berğıl? - dedi. Xâtun keltürüb berdi. Äfändi öz köylägin oğri gümân qilib oq bilân ändâq urdikim, köylägin teşib ötüb ketti. Bâs, xursând bolub här neçük oğri bolsâ hām tāmâm qıldim, tâng âtqândin song yoq qılürmân deb hâtircâm uyquğa bârdi. Vaqtiki, tâng âtib erdi, kördikim özüni köylägi erkân. Xâtuniğâ kirib äydiki: - Âllâ Tââlâğa şükürlâr bolsunkim, oq bilân âtqânimdâ köyläk içidâ özüm yoq ekân mân! Özüm bolğânimdâ hâlâk bolur edim, - dedi.

38. FIKRA

Äfändining üyığa bir keçâ oğri kirdi. Xâtuni ängläb: - Ey, Äfändim, turğul, oğri yürübdür! - dedi. Äfändi äydi: - Ey, nâdân âvâzingni çıqarmâğılki eşitib qâçmâsün! Ähistâ bârub qolidâ birâr nimâsi bolsâ oğurlâb âlürmân! - dedi.

39. FIKRA

Äfändining xâtuni äydi: - Ey, Äfändim, er kişini dâimâ üydâ olturmâğı dürüst emâsdür. Neçük bolur erdikim, siz hām bâ'zi xâtunlâr şâvhâri kâbi âksâr vaqt köçälârdâ yürüb, üyğa kâm kirsängiz, - dedi. Äfändi qabul qilib, libâslârin kiyib çıqıb ketti. Uşbu ketğâniçâ tört - beş kün yürgândin song bir begânâ âdâmğa yoluqub dediki: - Ey birâdâr neçük bolur erdikim sâvâblığ üçün mäni xâtunimni çıqârsäng? Ul kişi äydi: - Xayr, Äfändim bayân qiling!? Äfändi äydi: - Mäni üyümğa bârib xâtunimdân sorğul, uşbu yürgänim kifâyâ qılürmü yâniki yänâ yüräyinnü! - dedi.

40. FIKRA

Äfändi dâryâ içidâ ğusül qılür erdi. Kördikim, uzâqdâ bâlıq tutquvçılâr dâryâğa tor tâşlâdilâr. Dârhâl suvning içidân şungub bârib özüni âläрни torığa sâldi. Bâlıqçılâr torni hâräkätidin bâlıq tüşti gümân qilib târtib erdilâr, Äfändi ekân. Hämälâri qah - qahâ urub: - Ey, Äfändim, suvni içidâ nimâ qilib yürürsizkim, bizläрни xâmtâmâ

qildingiz? - dedilər. Äfändi aydi: - Här nä bolsä bolsunkim, murâdimğa yettim, köp vaqtdin buyân bälq bolmaqqa sâlâhiyâtim bolurmu ekân der erdim. Älhämülillâh sâlâhiyâtim bâr erkân, - dedi.

41. FIKRA

Äfändi ekin suğarib yürüb erdi. Bir qurbaqa duçar keldi. Äni uşlâb bir äyâğidin ip birlân mâhkâm bağlâb ipni bir uçin belığa mâhkâmlâb âldi. Äfändi här tärâfğa bârsä qurbaqa yerğa südrâlib baqırlâb qıçqırâ başlâdi. Äfändi qurbaqağa bâkib dediki: - Ey, nâdân köp besâbrlik qılmağıl, tâki mândin ekin suğarmâqlıǵını tä'lim âlürsân! - dedi.

42. FIKRA

Äfändi xâtun âlmâq bolğandâ nikâh küni âş täyyârlätib mähälläsidin beş - on âdâmni keltürüb âldıǵa âşni qoydu. Vâlekin özi aç erdi, âlârdin qâlgân sârqutni yemâk ümididâ bir göşädâ oturub erdi. Älâr âşni hämmâsin iştâhâyı tāmâm birlân yeb tāmâm qıldilâr. Bul hâldin Äfändi dilgir bolub köçağa çıqıb ketti. Vaqtiki qızni keltürüb küyâv qayândädürlâr, deb tälâb qilib erdi, Äfändi aydiki: - Qızni qoynigä âş yegânlar kirsünlar, - dedi.

43. FIKRA

Äfändi bir vaqtdâ sävdâğârlâr birlân hämrâh bolub âtlıǵ säfârğa çıqıb erdi. Vaqtikim kün keç bolub bir mänzilğa yetib tüştilâr. Bir keçä yâtub ertäsıǵa yürädurğân vaqtdâ Äfändi köp âtni içidâ öz âtin qaysi ekânliǵın bilmâdi. Vâlekin bir kişidin sorâmâqğa nâmus qilib dârhâl qolıǵa oq - yâyin âlib hämrâhlârıǵa âvâzi bäländ birlân dediki: - Ey, birâdârlâr uşbu âtlârni içidâ egâsi yoq âtlâr häm bârğa oxşâydür. Älârni oq birlân âtürmân! Bizlârğa göşti ğanimât, deb erdi. Sözinı eşitğân hämân sävdâğârlâr hämmâsi sârâsimâ bolub här qayülârni öz âtlârini uşlâb erdilâr, Äfändini âti tânha âcrâb qâldi. Bäs, bildikim, âti uşbu ekân. Yänâ ädâşmäyin deb şaşib kelib âtgâ teskâri minib âldi. Hämrâhlârı küleşib: - Ey, Äfändim, nä üçün âtingizğa terskâri mindingiz? dedi. Äfändi aydi: - Mân terskâri mingânim yoqtur, bälki ât özi terskâri turğân ekân.

44. FIKRA

Äfändıǵa sährâ âdâmlâridin bir kişi quyân keltürdi. Äfändi huşnud bolub âni bir keçä üyidâ mehmân qilib izhâri minnâtdârlıklâr birlân uzâtib yibârdi. Yänâ bir häftâdin song oşâl âdâm Äfändining eşigin qâqıb keldi. Äfändi çıqıb: - Kimsân? - dedi.

Ul kişi: - Quyân keltürğân dostingizmän Äfändim, - dedi. Äfändi yänä ul keçä üydä älib qalıb şorbâ birlän mehmân qılıb uzâtıb yibârdi. Mundin bir häftä ötkändin song tört - beş ädämlär kelib mehmân bolmaqni xählädi. Äfändi: - Sizlär kim boläsizlär, - dedi. Älär äydilär: - Quyân keltürğân birädäringizni hämsâyäsimiz, - dedilər. Bäs, Äfändi äläрни häm bir keçä şorbâ bilän mehmân qılıb yibârdi. Ersä, bir - ikki häftädin song yänä on - on beş ädäm kelib Äfändi hävlisigä mehmân bolmaq istädi. Äfändi älärdin kim ekänliğin sordi. Älär äydilär: - Quyân keltürğân dostingizni hämsâyäsin hämsâyäsimiz, dedilər. Äfändi: - Xayr, ändäğ bolsä, säfä kelibsizlär, deb mehmânxânağa olturğuzub, köp e'zâz - ikrâmlär birlän kättä tağâräni toldurib tinuq suv älib çıqıb qoydi. Älär sordilər: - Äfändim, bu neçük täämdur? - deb. Äfändi cävâb berdi: - Oşäl dostumuz keltürğân quyânı şorbâsini - şorbâsini şorbâsidür! - deb.

45. FIKRA

Äfändi tähârät qılıb erdi, bir äyägigä suv yetmädi, bäs nāmâzğa şürü' qılğändä bir äyägın kötärib turib nāmâz oqudi. Äfändini nāmâzin körğân kişilär sävâl qıldilärkim: - Ey, Äfändim, bir äyäg birlän oqulgân nāmâz neçük nāmâzdur? Äfändi äydi: - Bir äyägidä tähâräti yoq kişini nāmâzidür, - dedi.

46. FIKRA

Äfändini mehmânxânäsiğä bir keçä mehmân kelib erdi. Şäm' yâqıb olturub erdilär, şäm' tämâm bolib çiräğ uçti. Mehmân äydiki: - Ey, Äfändim, ong tərəfingizdä şäm' bär erdi, - dedi. Äfändi äydi: - Ey, birädär devänä boldingmükim qarânğu keçädä ong tərəfimni neçük bilürmän, dedi.

47. FIKRA

Äfändin bir kişi sordiki: - Ey, Äfändim, yilingiz nimä, yaşingiz neçağa bardı? Äfändi äydi: - Yilim äcdärdür, yaşım ellikğa bardı. Ul kişi äydi: - Ey, Äfändim yilni içidä yilän bardır, välekin äcdär demâqingiz xatâdur, - dedi. Äfändi äydi: - Dostum, sen häm râst äytürsän, men häm râst äytürmän, bekâr sözlämäsmän, çünki änâmdin tuğulğân vaqtimdä yilim yilän ekän, ellik yildin buyân här neçük yilän bolsä häm äcdär bolmäsmu? - dedi.

48. FIKRA

Äfändi bir vaqtdä qâzini huziridä olturub erdikim, ikki kişi birbiri birlän dävaläşib qâzığa dedilärkim: - Ey, qâzim, bizlär ikkimiz hämsâyä bolurmiz. Hävlimiz fälän mävzedä, kättä köçä yüzäsidadür, ötkünçi - ketgünçilär köçämizğa olturub iflâs vâ bädboy qilib ketürlär. Hüküm qilingizkim oşal nâcâsâtlärni pâkizä qılmâqğa, birimiz bir häftä, yänä birimiz bir häftä mutäsaddi bolsäk, - dedilär. Qâzi Äfändığa bâqıb bulärni hükmi neçük bolur? dedi. Äfändi äydiki: - Bulärni hävliläri kättä köçä yüzäsidadä bolsä, kättä köçä râhi âmdur, bäs râhi âmni nä ul, nä bul tâzä qılür. Yurt âtâsi qâzi siz bolsängiz, sizğa lâzimdür, siz bârub tâzä qılürsiz, çin hüküm şuldur! - dedi.

49. FIKRA

Äfändining buzâğı ärgamçisin üzüb hâr târäfqa yügürüb yürür erdi, härçänd qıldı uşläy âlmädi. Nâçâr qolığa bir kättä täyâq âlib bârib ğazâb birlän sigirni uräberdi. Xâtuni äydiki: - Ey, Äfändi, muni negä urärsän? Äfändi äydi: - Hämmä günâh uşbu härâmzädädädürkim ärqân üzüb qaçmâqni bul tä'lim bermâğan bolsä, yâş buzâq neçük bilür erdi, - dedi.

50. FIKRA

Äfändi bir vaqtidä bâzârdin kelür erdi. Bir cämää mullâ bächçälärğa yoluqub älärğa şorbâ qilib bermâq vä'dä birlän üyığa tâklif qıldı. Älär hâm qâbul qilib Äfändi birlän bârmâq bolub yolğa tüştilär. Vaqtiki Äfändi üyığa yâqın kelğândin song dediki: - Sizlär bir nâfäs mundä tävaqquf qılürsizlärkim, män üyimdän xabâr âläyin, - deb içkâri kirib xâtunığa dediki: - Ey, xâtun, tezlik birlän qazân âsib şorbâ pişürgilkim, mullälärni keltürdim, - dedi. Xâtun äydi: - Neçük âhmaqdürsän, yâşing fälânğa yetib, saqâling âqarib, äslâ aqling kirmädi. Mundä göşt bârmu erdi nâdân?! Bârmu erdikim sän mehman keltürübsän! - dedi. Äfändi häyranlığ birlän: - Xayr, ändâğ bolsä, deb kättä qazânin başığa kötârib mullâbächçälärning huzirığa çıqıb dediki: - Yâşım fälânğa bârub, saqâlim âqarub aqlım bârdur. Vâlekin üyümdä göştüm yoq ekân! Äğâr göştüm bolsä erdi uşbu qazânni toldurib şorbâ qılür erdük! Sizlär hâm içär erdingizlär, biz hâm içär erdük. Häy häy yoq şorbâ şirin ekân, aççıq ekân, ıssıq ekân! İçmäy turub terlâb kettim, xayr emdi mullälär sizlärğa cävâb, - deb qazânni kötârib üyığa kirib ketti.

51. FIKRA

Äfändi üyin içığa kirib bir nimärsäni ärasığa berkinib yätib erdi, bänâğâh oğlin közi tüşüb: - Ey, ätä mundä nä qılürsüz? - Äfändi äydi: - Ey nuri diydäm, äslâ sorämä, sinni sâlim uşbu yerğa yetib bädänimdän quvvät ketsä hăm hânüz änângni xızmatidin qutulmağânim üçün nâçar göşänişinlikni ihtiyâr qıldım, tâki ändäk quvvätlänsäm, - dedi.

52. FIKRA

Äfändi bälâxânäsidadä oturub erdi, bir dârveş kelib Äfändini eşigini qâqtı. Äfändi yuqâridin ängä bâqıb: - Kimsän? - dedi. Dârveş Äfändığa: - Mundä tüşüng! - dedi. Äfändi tüşüb: - Nä sözüng bâr? - deb erdi. Dârveş: - Bir nimä sâdaqa sorärmän! - dedi. Xayr, ändâğ bolsä, mundä kelğıl, - deb dârveşni yuqârığa âlib çıqıb äydiki: - Sâdaqa sorär bolsäng, xudâ bersün! Dârveş äydi: - Uşbu sözüngni yuqârığa çıqarmäsdin desäng bolmäs erdimü? Äfändi äydi: - Sâdaqa sorämäğingni pästğa tüşürmäsdin soräsäng bolmäs erdimü?!

53. FIKRA

Äfändini xâtuni vâz'hämällik vaqtidä tezlik birlän tuğalmäsdin köp rânc tårttı. Xâtunlär Äfändığa dediki: - Ey, Äfändim, heç bir duâ bilmäsmüsizki oqısängiz?! Şâyäd duâni xâsiyâti birlän Âllâ täälâ küşâyış bersä, - dedi. Äfändi äydi: - Ey, nâdânlär, bul işğa duâ hâcät nädür, ilâcin özün qılürmän, deb bârüb bir câydin beş ädäd pärrändä bächälärin tutub keltürüb xâtuni yâqınığa qoyib bir nâfäs säbr qılsäng uşbu pärrändälärni oynämäq üçün aqlı bolsä özi çıqâr, - dedi.

54. FIKRA

Äfändini râncitmâq üçün xâtuni issıq şorbâni keltirüb âldığa qoydı, vâlekin xâtun özi fâramüş xâtırlığ birlän şorbâdin âğzığa âlib erdi, âğzi köyüb közidin yaş çıqtı. Äfändi körüb sängä neçük hâdisä boldikim yığlärsän? dedi. Xâtun äydi: - Änâng märhumä vâfât qılğändä sän beçärä yaş bächä erding, änâdin yaş qâlğâning yâdimğa tüştı. Äning üçün yığlärmän, dedi.

55. FIKRA

Äfändining xâtuni bir küni xâtunlärning mäclisığa bârüb erdi, kelğändin song Äfändi sordiki: - Ey, cänim, mäclisdä körgän vä eşitğänläringizdin sözläng? Xâtun

äydiki: - Yaxşı - yaxşı kitablər oquldi. Kitab sözni eşitib keldim, - dedi. Äfändi aydi: - Kitab sözi neçük bolur ekän sözlängiz, män hām eşitür, - erdim, dedi. Xatun aydi: - Kitabdä debdürlärki, hər kişi öz hālāl xatunıǵa yaqınlıq qılsä, Ällä täälä cännätdin bir üy atâ qılür ermişkim, äni mănändi bul dünyädä bolmäs ermiş! - dedi. Äfändi aydi: - Nä äcâyib yaxşı kitab ekän, xayr ändâğ bolsä kelğıl cännätdin bir üy yäsälük! - deb xatuni birlän yaqınlıq qılübdilər. Bir nâfäsdin song xatun äydiki: - Ey, Äfändim, özüng özüng üçün bir üy yäsäding, kel emdi, tez bol, mängä hām bir üy sâlib bergıl? - dedi. Äfändi aydi: - Sängä hām bir üy sâlsäk mümkündür, välekin qorqarmänkim, songrä atâng vä ânâng vä qavm - qarındâşlaringğä hām üy qıldirmâqni taqâzâ qılürsän! Ustâbaşığä mälâl kelür! Kel emdi, ikkimizğä bir üy kifâyä qılür, - dedi.

56. FIKRA

Äfändi bazarıdin kelür erdi, bir cämää ädämlärğä yolub üyğä tâklif qıldı. Älär qabul qilib kelib erdilär, eşik âldığa qoyub üyğä kirdi. Xatunıǵä dediki: - Köçädağı kişilärğä üydä Äfändi yoq deb cävâb bergıl! Tâki, älär müntäzir bolmäsünlär, heç bir nimärsä intizârlıkdin yämân emäsdür, - dedi. Xatuni älärgä Äfändi üydä emäs, deb cävâb berdi. Älär äydilärkim: - Ey, xatuni beâql, nä üçün yâlgân sözlärsän? Hâzir özümüz birlän kelib, üyingğä kirdi, - dedilər. Xatun: - Yoq sözni sözlämänglär deb turub erdi, Äfändini özi çıqıb äydiki: - Nä tärıqa nâinsâf, nä tärıqa köngli qarâ ädämlärsizkim, bul zä'if müştüpärni yâlgânçı qılürsizlär?! Äfändini hävlisi eşigi ikki câydin bolsä, bul täräfdin kirib ul täräfdin çıqıb ketgân bolsä ehtimâldür, - dedi.

57. FIKRA

Äfändining xatuni tuğub erdi. Äfändığä dedilärki: - Ey, Äfändi, sizni qolungiz mübâräkdür, kindäkini kesingiz? Äfändi: - Xob bolur, välekin tıǵ birlän kesmâq bächçağä âzâr berür, deb qol birlän tærtib erdi, eti birlän yolub çıqıb bir mıqdâr teşilib qâldi. Bul hâldin xatunlär xabärdâr bolub yaxşı iş qılmädingiz, bächçağä vobâl boldi, - dedilər. Äfändi aydi: - Ey, nâdânlär, nä üçün vobâl bolsun! Äğär sâlâmät bolsä, ârqä teşiyun şul yerdin qöyürmiz! - dedi.

58. FIKRA

Äfändining oğlı dediki: - Ey, atâ, sâni tuğulğaningni bilürmän deb! Bul sözni Äfändining ânâsi eşitib: - Ey, välädzinâ, bul tärıqa behüdä sözlämägil! Äfändi aydi: - Ey, ânâ, oğlumni sözni räd qılmä, aqli räsädür, bälki bilsä hām ehtimâl, - dedi.

59. FIKRA

Äfändi zıgır yağı almâq üçün kâsâ kötârib yağfuruşğa bârdi. Dediki: - Ey, birâdâr, bir tângâlik yağ bergıl? Yağfuruş yağni kâsağa sâlib erdi, ândâk ârtib qâldi. Äfändiğa äydiki: - Kâsâ toldi, qâlgânin neçük qılürmiz? - dedi. Äfändi kâsâni qoligâ âlib, tolğân bolsâ, bul tärâfığa sâlgıl?! - dedi. Kâsâning kötün uşlâb erdi içidağı yağ hämmâsi töküldi. Äni kötârgâniçâ üyiğa keldi. Xâtuni dediki: - Ey, yüzi qarâ bir tângâğa keltürğân yağing uşbumudur? Äfändi äydi: - Yüzi qarâ sändürsân, mânâ kâsâni içidâ hâmbâr, - deb ağdârib erdi, ul hâmbâr töküldi.

60. FIKRA

Äfändidâ ders oquğuvçı şâgirdläridin biri qarâ bädânlık erdi. Häbâş cämâälâridin erdikim nâmi Cämâd erdi. Bir kün Äfändini libâslârığa siyâh tökülmüş ekân. Körgân kişilâr sâvâl qıldilârkim:- Ey, Äfândim, cämângizğa nimâ boldi. Äfändi äydi: - Nimâ bolğânin bilmâsmân, vâlekin âqlim uşbuğa qarâr tâpâdürkim, bir vaqtidâ hävânî härârâtidin Cämâd terlâğân bolsâ, äni bädânidin sâçrağândür, deb gümân qılürmân, - dedi.

61. FIKRA

Äfändi pâdşâğa ğâz pişürüb târtıq üçün âlib bârur erdi. Yoldâ qârni açib ğâzni bir âyâğın özi yedi. Pâdşâh sordiki: - Ey, Äfändi, keltürğân tuhfängni bir âyâğı qani?

Äfändi äydiki: - Bu yılğı ğâzlârni hämmâsi bir âyâğlıq ekân deb. Pâdşâhni ördâsidâ ğâzlâr bâr erdikim, bir âyâğ birlân turub erdi. Älârni körsetti. Pâdşâh bir kişığa âmr qıldirib bârüb ğâzlârğa kältäk hävâlâ qılğıl dedi. Ul kişi ândâq qılıb erdi, ğâzlâr kötârgân âyâğını hâmbâr yergâ qoyub, ikki âyâğlâb qâçti. Pâdşâ Äfändiğa äydiki: - Bul târıqa yâlgân sözlâmâqni bâisi nâdür? Äfändi äydiki: - Oşâl ğâzlârğa hävâlâ qilingân tâyâqni sizlârğa robâro qılsâ cân vâhmidin tört âyâğlık bolub qâçârsız! - dedi.

62. FIKRA

Äfändini bir kün xân tâklif qıldikim: - Kelsün, biz birlân şâhârdin tâşqari çıqıb ât çâpub tāmâşâlâr âylâsün! Bâs, bul xabârni eşitib Äfändini bir qari höküzi bolur erdi. Äni egârlâb minib bârdi. Xân äydiki:- Ey, Äfändi, ât çâpişürmiz deb erdim, nâ üçün höküz minib keldingiz? Äfändi äydi: - Äcâb nâdân xân ekânsizkim, uşbu sözni deb sözlârsizmi? Müddââ çâpmâq bolâdurğân bolsâ, här târıqa yügürük âtingiz bolsâ hâmbâr

bäräbär bolalmäs, neçükkim yaş vaqtidä ärqân üzüb dumin kötärüb äncünän çäpär erdikim, ät birlän quvgân kişi häm yetälmäs erdi. Muni şul säbäbdin minib keldim, dedi.

63. FIKRA

Äfändigä şähär häkimi häzil qilib qāzilik hūkmin berib erdi. İkki ādām bir - biriä dāvālāşib kelib dediki: - Bul kişi mäning qulāğımdin tārıtıb āzār berdi, - dedi. Ul biri dediki: - Män tārıtmādim, bālki öz qulāğın özi tārıttı. Äfändi äydi: - Bir nāfäsding song kelinglär, songrä mūrāfā'äläringizning hūkmin qılürmän deb, älärni cönātıb bir xılvāt yerdä öz qulāğın özi çözib bāqmāqdä erdi, kolidin çıķıb ketib başı devārğa tegib yārıldı. Qānin āritib, başın bāğlāb çıqıb erdi, dā'vāğärlär keldilər. Äfändi älärğa dediki: - Öz qulāğın özi çözdı dersän, uşbu sözüng yālgāndur, härāmını özi tārıtqān bolsä erdi, qulāğı qolidin çıqıb başı yārulur erdi. Äğär bovār qılmāsāng, başımnı yārıgıñ kör! - dedi. Rāhmātullā äläyh!

64. FIKRA

Äfändi bir vaqtidä mähälläsığa imām bolub erdi, qavmlärini kättärāğıdın bir kişi vāfāt qıldı. Äfändi āni cānāzāsığa imāmātlıqını qabul qılmādı. Xalāyıq sordılar: – Nā üçün cānāzağa imāmlikni xāhlāmāysız? Äfändi äydi: - Māni imām bolmāğımnı ölükni özi xāhlāmāydür, neçükkim ikkimizni xusumätimiz bār erdi. Ölükni özıdın sorānglär, äğär qabul qılsä, imām bolurmän, - dedi.

65. FIKRA

Äfändığa bir kişi kelib dediki: - Māni fālānığa buğdāy dā'vām bārdur. Qāzi huzurığa bārub buğdāyı bārılığı rāst deb güvāhlik bering, - dedi. Äfändi qabul qıldı. Äning birlän qāzıxānāğa bārib älärni mūrāfāā mäclisidä qāzığa dediki: - Uşbu ādāmni ārfäsi bārılgıgä bāvār qilib hūkm qıling, - dedi. Qāzi äydi: - bul kişini dā'vāsi buğdāy erdi, siz neçük ārfä deb güvāhlik berürsüz? Äfändi äydi: - Muni dā'vāsi älbättä yālgāndur! Mäning güvāhlıgım häm rāst emäs, bäs yālgān bolğāndın song ārfä birlä buğdāydä nimä fārq bārdur. Keling emdi, xāh ārfä, xāh buğdāy bolsun, xāhlağānıgızga hūkm qıling, - dedi.

66. FIKRA

Äfändi bir keçäsi quduqdın suv ālmāq üçün bārub erdi. Äy äksin quduq içidä körüb mükärräm äy āsmāndın üzölüb suvğa tüşübdür, suvdın çıqārıb ornığa qoymāq

keräk, deb üyidin temür çängäk keltürüb ärqân içığa mähkamläb quduqğa sâlüb tårtib erdi, çängäkning başı bir nimärsağa bänd bolub qaldı. Äy uşbu tırıqqa ağır ekän, deb zor birlän tårtib erdi, ärqân üzülüb Äfändi ärqasi birlän yergä yıqıldı. Közi äsmänğa tüşüb kördikim, äy äsmändädür! “Älhämdülilläh här nä mehnät qıldım, äyni cayığa ornätdim”, deb turub ketti.

67. FIKRA

Äfändining bir höküzi bolur erdikim, kättä körkäm, şaxları uzun erdi. Härzämän oşal höküzni şaxığa minmäqni ärzu qılur erdi. İttifaqa, bir küni kördikim, höküz äftäbdä uyqulab yätubdür. Ähistä bärir irğub ikki şahın ärasığa mingän hämän höküz säkräb turub Äfändini yergä ändäq urdikim, bexud bolub qaldı. Xätuni kelib yuzığa suv sefib, başın tızığa älib, ağzığa ändäk suv sâlib erdi, bir az huşığa kelib közini açtı. Xätun äydiki: - Sängä nä boldı? Devänä boldungmükim, höküzni şahığa minürsän? Ägär ağzingğa suv sâlmäsäm, ölar erding, dedi. Äfändi äydi: - Ey, nâqus-ul-aql, ölsäm heç baki yoq erdikim, här bändäyi mö'min muradığa yetib ölsä, yänä ärmän bolurmu? Män här dâim ärzu qılur erdimkim, uşbu höküzimni köb vaqtlärdin buyân tärbiyât qilib baqub yürübdürmän. Bir märtäbä şaxığa minsäm, songrä ölsäm ärmänim yoq der erdim! Älhämdülilläh murâdimğa yetdüm, endi ölsäm ärmänim yoqdur! - dedi.

68. FIKRA

Äfändidän bir kişi ğarbâl soräb keldi, Äfändi äydi: - Bâcânidil, berär erdim, välekin boş emäs! Ul âdäm äydi: - Neçük boş emäs? Äfändi äydi: - Bukün birlän üç kün boldikim içığa suv sâlib qoyıbdürmiz. Ul kişi äydi: - Ğarbâl içidä suv neçük turur? Äfändi äydi: - Bermäslikğa bähänä qilingändä ärqân içidä un turğan käbi, ğarbâl içidä suv tursä äcäb ermäs. Bär ket! - dedi.

69. FIKRA

Äfändini bir kün pādşâh täklif qilib dediki: - Äfändim, bizlär birlä şikârğa çıqıb tämäşä qilib kelsäng! Bäs, Äfändi qabul qilib erdi, bir yürışsiz âtgä mindürüb sährä täräfiğa rävanä boldilər. Vaqtikim, kün keç bolub şikârgâhdin qaytmâq bolub erdilär, şiddät birlän yämğur yağdı. Hämmälärin ätläri hüşräftär erdi, höl bolğänläriçä bolub tezlik birlän özlärin şahär içığa yetkürdilər. Välekin, Äfändi härçänd qıldı, mingän âtin qadämikä heç rivâc bolmädi. Nâçar âttin tüşüb hämmä libâslärin yeşib, ât üstığa taşläb, özäsığa özi minib ähistä - ähistä şahär sâri rävanä boldı. Bir nâfäsdin song yämğur tinib

erdi, libâslärni kiyib, pādşähning ördäsığa yetib keldi. Pādşäh kördikim Äfändining libâsidä yämğurni äsəri yoqtur. Täaccüb birlän sordikim: - Ey, Äfändi, bizlär mundä kelğünçä cämälärimizdin yämğur ötib, hämmä ä'zälärimiz höl boldi. Siz neçük ilâc qıldingiz? Äfändi aydi: - Mingän âtim âcib hüşräftâr ekän. Sizlärдин song bir târıqa yürişlär birlän mäning bir tâğni kânârasığa elttikim âtim birlän özimni şämâl uçurdimü deb gümn qıldim. Yämğur tingândän song yänä oşâl târıqa yürüb bul yergä yetkârdi, - dedi. Pādşäh täaccüb qilib oşâl âtni yaxşı pârvarış qılmâqğa âmr qıldı.

Pādşäh yänä bir kün şikârğa çıqmâq huşidä Äfändini keltürüb bir âtgä süvârä qilib özi oşâl - hämin âtkim Äfändi mingän erdi, - ângä süvârä bolib sährä cänibığa rävânä boldilär. Qazärä oşâl küni yänä yämğur yağdı. Äfändi âtgä qamçı bergäniçä şähär içığa kirib âldi. Pādşäh härçänd qıldı ât turğân yeridin qozğâlmâdi. Nâçâr suvğa tüşğân kâbutâr kâbi hämmä libâsläri höl bolub, bâzor mäşaqatlär birlän keçä qarângusidä kelib ördäsığa kirdi. Kördikim, Äfändi fârığalbâs oturubdur. Ğazâb birlän dediki: - Bul târıqa kâzzâblikni mängä qılding, ikkinçi özgä kişığa qılmağıl! Sâni sözünggä bovâr qilib yämğurdä qâlib, libâslärim höl boldi! - dedi. Äfändi aydi: - Negä äççığlänürsän!? Sâni kötüng yoqmu erdikim, mäni kâbi cämäläringni sâlib üstığa çıqıb oltursäng! Yämğur tingänidin song quruq kelär erding! - dedi.

70. FIKRA

Äfändi tâğdä otun kesib yürür erdi. Kördikim böri kelib eşägin yeb qoyibdür! Şul äsnädä bir kişi kelib âvâz qilib erdi, böri âni âvâzidin horkub tâğ üstığa qarâb qâçti. Ul kişığa Äfändi äydiki: - Ey, birädär, köp qıçqırmağılkim toq böri râncimäsün! - dedi.

71. FIKRA

Äfändini üyidä bir tof örük dâraxti bâr erdikim, hämmädin ilgäri pişâr erdi. Bir küni kördiki üç dänäsi sârğarib pişibdür. Äni âhistä tüşürüb âlub pādşähğä târtıq qılmâq üçün bir fâtnusğa sâlib bârur erdi. Fâtnus içidä här täräfğä yumäländi. Äfändi aydi: - Köp oynämäğıl, yaş cäningdin âyirilürsäncim yeb qoyurmän! - dedi. Örüklär yänä yumäländilär. Bäs, bulärni tänhâ qılmäsäm, bir - birläri birlän oynâr ekänlär, deb ikkisin yedi vä birin pādşähğä âlib bârdi. Pādşäh mänzur qilib Äfändığa in'âm berib yibârdi. Yänä bir küni yängâq âlib bârur erdi bir kişi sordiki: - Ey, Äfändim qayân bârursiz? Äfändi aydi: - Pādşähğä yängâq âlib bârurmän. Ul kişi aydi: - Pādşähğä âncir âlib bâringkim, âncirni xuş körür! - dedi. Vâlekin pādşäh âncirni äslä xâhlâmäs erdi. Äfändi

bu sözni ängläb yängäqni qoyub, äncir älib bardı. Pâdşâh bir kişığa ämr qıldiki: Keltirgân nimärsäsi birlän başığa urgulkim, mundin song bul tärıqa nimärsäni mäning bārgāhimğa keltürmağay! Ul ādām äncir birlä başığa uräberdi, ämmā başığa urğān sārī şükür qılür erdi. Bir kişi äydi: - Ey, Äfändim, ne vaqt şükr etmāqni bāisi nädür? Äfändi äydi: - Ey, nādān, hār kim öz işin özi bilür, neçük şükür etmāsmānkim, başımğa yängäq ornığa äncir ursä! Pâdşâh sordikim: - Bul sözüngni mä'nisi nädür? Äfändi äydi: - Mundä yängäq älib kelür erdim, bir kişi āni qāldurub äncir älib bārgul! - dedi. Äğär yängäq keltürgān bolsām, qattıq tegib başım yārilür erdi. Äncirni mülāyımlıgığa şükür qılürmān! - dedi. Pâdşâh qahqahā birlän külüb yänä in'ām qıldı.

72. FIKRA

Äfändi eşägin sātmaq üçün bāzārgā älib bārib erdi, kördikim dumi lāy bolubdur. Xaridārlārgā yāmān körünmäsün deb dārhl kesib älib xurcunğa sāldi. Bir kişi dediki: - Eşāgingizni ālur erdim, vālekin dumi yoq ekān. Äfändi äydi: - Eşākin xāhlağan bolsāng, kel, sävdāsin qıl, dumi xurcundādür, - dedi.

73. FIKRA

Äfändi bir keçäsi ulāmālār mäclisidä olturub erdi, bir kişi kelib dediki: - Ey, Äfändi, süyünçi beringkim, xātuningiz tuğdi, dedi. Äfändi ängä bir nimä berib cönätib yibardı. Bir nāfäsdin song yänä bir kişi kelib: - Sevinçi bering, - dedi. Äni hām xursānd qilib yibardı. Şul āndä yänä bir kişi kelib: - Äfändim, sizğa Āllā täälä yāngi mehmān ātā qıldı, sevinçisin bering deb, ul hām bir nimä āldi. Şul āsnādä oğli kelib: - Änām tuğdilär, sevinçi bering, - dedi. Äfändi äydi: - Ey, oğlum, mäni rizālıgımgā qaräsāngiz, tez bārib ānāngizni vā çirāqni öçirmäsāngiz, qarāngu yerdä yātğān ükälāringiz çirāgni şu'lāsin tāmāşā qılmaq üçün tāng ātqunça çıqūrlär. Mān älārgā xorāk tāpib bermāqğa āciz kelürmānkim, uşbu süyünçilärni özi birlän hām işimiz tāmām bolub qāldi, - dedi.

74. FIKRA

Äfändi bir küni hämsāyäsidin qazān sorāb āldi. İşni bitkārğān song qazānni içığa yänä bir kiçikrāq qazān sālīb eltib berdi. Hämsāyäsi dediki: - Muning nā üçün qoşub keltürdingiz? Äfändi äydi: Ey, nādān, tā uşbu vaqtğaçā qazāning mādä ekānidin bexabār erdingmü? Qazāning tuğdi! Ul kişi xuşnudlik birlän älib qāldi. Yänä bir küni Äfändi āndin qazān sorāb erdi, dediki: - Ey, Äfändi, qazānimni qārnidä toqquz āylik Hāsān-Hüsān bālāsi bārdur, mabādä tuğsā bāläläri birlän keltürib berürsiz. Äfändi qabul

qılıb âlib bardı. Äslâ keltürüb bermädi. Ul kişi bir - ikki häftä ötkändin song nâçâr özi bârib qazânın tälâb qıldı. Äfândi dediki: - Bäräkällâ, dânişinggakim, qazânimni içidä Häsân-Hüsân bälâsi bâr deb erding. Râst ekânkim, bälâsi ikki ädädlik sâbâbdin tuğâlmâyin öldi. Ölgüvçi qazân bolsun, özüng âmân bol, - dedi. Hâmsâyâsi äydi: - Ey, Äfândi, qazân hâm ölürmü? Bul târıqa yalğân sözni sözlämä! Tez bol, qazânimni ber, - dedi. Äfândi äydi: - Tuğğânığa inânursân, ölgânığa neçük inânmässân! Tez bol, qayândin kelsäng, şuyân ket! - deb söziğa qulâq sâlmäsdin üyığa kirib ketti.

75. FIKRA

Äfândidin bir kişi ârqân sorädi. Äfândi äydi: - Bâcânidil berür erdim, vâlekin özgä nimärsä yoq üçün xâtunim ârqânğa un sâlib qoyubdur! - dedi. Ul âdâm äydi: - Ey, Äfândim, uşbu târıqa hâm nâmünâsib cävâb berürmükim, ârqânğa un sâlgân dersiz. Äfândi äydi: - Äcâb nâdân ekändürsânkim, biz kâbi aqli räsâ âdâmlâr ârqân berişqa köngli bolmäsä ğarbâlğa suv sâlgân kâbi ârqânğa un sâlsä nimä zârâr bolur. Münâsib nâmünâsibini sorâb nä qılırsân, bâr ket! - dedi.

76. FIKRA

Äfândini bir betâb kişisi bâr erdikim, qavmi qarindâşlâri kelib Äfândidin hâl sorädilâr. Äfândi äydi: - İkki kün ilgâri bir nâv' dürüst erdi, âlhâmdülillâ emdi ölür deb köz tutub turubmân! - dedi.

77. FIKRA

Äfândini tâvuqlâri bolur erdi. Sâtmâq üçün qafâsgä sâlub bâzârğa âlib bardı. Bir nâfâsdin song bul beçârälâr dilgir bolmâsunlâr deb qafâsdin çıqârib yibardı. Yänä qafâs içrâ sâlmâqni ıxtiyâr qılıb erdi, tâvuqlâr hâr târâfğa qarâb qaçtilâr. Hârcând qıldı, bolmädi. Äfândi dediki: - Qarângu keçälärdä yârim keç bolğânın, vaqt sâhâr bolğânın bilib qıçqırursızlâr! Nâ üçün kündüz küni közgä körünib turğân qafâs yolın bilmässızlâr! Köp yillärdin buyân sizlârni pârvâriş qılıb tuz bergân erdim, âni xâtirâsin qılsälâring keç birlân özlâring üyümğa bârursızlâr, bolmäsä râzi emâsmân! Tuzumğa tâbşurdim, deb boş qafâsni kötârib, üyığa râvânâ boldi.

78. FIKRA

Äfândi hâr küni göşt keltürsä xâtuni pişürüb yeb Äfândığa it âlib ketti, deb cävâb âytur erdi. Äfândi bältâsin keltürüb sânduq içığa sâldi. Xâtuni dediki: - Bältâni nä

üçün sänduqğa sâlürsän?! Äfändi aydi: - Ey, ähmâq, bir tängälik göştüni âlib ketgän it, on tängälik bältäni qoyärmü? - dedi.

79. FIKRA

Äfändi bir kün mullâbäççä şägirdläri birlän şähärdin tâşqari bağläрни tämäşäsığa barmâq bolub âtgä terskäri minib âldi. Şägirdläri piyâdä erdilär, dedilärki: - Ey, häzrät üstädimiz, nä üçün märkäbingizğa terskäri süväri boldingiz? Äfändi aydi: - Râst minsäm ârquam sizlärgä bolur. Zerâkim, sizlär mäning songimdädürsizlär. Ägär sizlär ilgäri yürsängiz, ârqläring mängä bolurkim, beädäblik qılğänläring bolur! Bäs, ändäğ bolsä uşbu târıqa mingänim ävlâdur, - dedi.

80. FIKRA

Äfändi xâtuni birlän här cumä keçäsi yâqınlıq qılmâqğa ittifâq qıldilär. Xâtunığa dediki: - Cumä keçäsin men bilmäsäm neçük qılürmän? Hâtuni dediki: - Qaçânkim cumä keçäsi bolsä, dästâringizni devârdägi qâzuqğa qoyärmän! - dedi. Şul mäslähätüni Äfändi häm qabul qıldı. Xâtunin näfsi ğaläbä qilib här keçäsi dästârni qâzuqğa qoydı. Uşbu minvâl birlän beş on kündä beçärä Äfändi quvvâtdin ketib dediki: - Ey, xâtun, öldüm pänçşänbäni zulmidin. Bul üy mäni eydür erdim, emdi bilsäm pänç pänçşänbäniki ekändür! Dâd pänçşänbäning dästidän! Mundä yâ pänçşänbä tursun, yâ men turäyin! - dedi.

81. FIKRA

Äfändi yâz mävsümidä eşäk minib uzâq säfärğa bärur erdi. Eşägi täşnâlikdin kättä änhârğa birdän özin täşlädi. Qurbaqalär söçüb baqırläb erdilär, äläрни ävâzidin eşäk hürküb tamâm suv içmäsdin säçrâb yuqârığa çıqtı. Bul hâlğa Äfändi xuşnud bolub bäräkällâ, köl quşläri, qılğän xızmätläringni icrâsi bolsun! Mänä, hälvâ âlib yenglä, - deb tört -beş tängä suvğa täşläb ketti.

82. FIKRA

Äfändi betâb bolub erdi. Xâtunığa dediki: - Ey, xâtun, män vâfât bolsäm, nimä deb yıġlârsän? Xâtuni äydiki: - Här nä xâhlâğäningizni bâyân qıling, män ändäğ qılâyin! Äfändi aydi: - Uzâqlıġımğa qoymağân erim, yâqınlıġımğa toymağân erim deb, yıġlağın, - dedi.

83. FIKRA

Äfändi bir küni äzbärâyi tâhârât sindürmâq üçün bir mâbrezğa kirib olturdikim, äning devâri ârqaşidâ şâldirâb âqadurğân suv bâr erdi. Äning âvâzin eşitib hânüz şaşım tāmām bolğân yoq deb, oşâl küni keçğaçâ olturdi. Bir kişi kelib äydiki: - Ey, Äfändi, bul târıqa olturmâqni öz üyingizdâ qılürsiz, bul cây bir sizning üçün emäsdür, - dedi. Äfändi äydi: - Ey, ähmaq, mән öz ıxtiyârımçâ olturğānim yoqtur, qulāğing bolsä eşitğālkim hânüz siyib bolğānim yoqtur, dedi.

84. FIKRA

Äfändi bir küni bârur erdi. Yâş bāççālār dāraxt tegidâ oynāb yürürlār. Äfändini körğāç bir - birlāri birlān māsłāhāt qılıb Äfändini dāraxtğa çıqārib kēfşin ālib qāçmāq boldilār. Ersä Äfändi kelğāndin song dedilārkim: - Uşbu dāraxt üstığa heç kim çıqālmādi, mägār siz çıqarmūsiz? Äfändi, ālbättä, çıqarmān deb, kēfşin qolığa ālib dāraxtğa çıqıb ketti. Bāççālārni tādirlāri sud qılmağān üçün dedilārkim: Äfāndim dāraxt üstidā kēfşin nā qılürsiz, mundā tēşlāng!

Äfändi äydi:- Äzbärâyi ehtiyāt āldimkim, dāraxt üstidin üyimğa ketmoqni xāhlāsām kēfşim yerdä qālmāsun deb, -dedi.

85. FIKRA

Äfändi bir küni kättä suv yaqāsıdâ qol - äyāğın uzātib ölük surätidâ bolub uyqugā bārib erdi, bir kişi kelib sāvāl qıldikim: - Bul suvni ul tārāfiğa qaydin ötädurmān? – deb. Äfändi bāşın kōtārib dedikim: - Vaqti hāyātlığımdā uşbu māvzedān ötar erdim. Endi bilmāsmānkim, qayu cāydin ötsä bolur! Zerāki ölükdürmān, - dedi.

86. FIKRA

Äfändi bir küni särtärāşğa bārib sāçın āldurib erdi, bāşın äksār cāyin kesib, paxtā yapuştirdi. Äfändi särtärāşğa dediki: - Nā äcāyib hünärmānd särtärāş ekānsānkim, bāşimni nisbığa paxtā ekibdürsān! Emdi qālgānığa özüm zığır ekürmān, - dedi.

87. FIKRA

Äfändi bir keçā bârur erdi, yol üstidâ bir kişi māsłığ birlā yıqılıb yātubdur, āhistā bārib kördikim rāis ekān. Dārğāl kōtığa bir tepib, cāmā vā dāstārın ālib ketti. Rāis, bir nāfāsdin song huşığa kelib bildikim, bāşidâ sällä vā egnidâ cāmāsi yoqdur! Bul

hâldin birâv vâqıf bolmâsun, deb şitâb birlân üyığa bardı. Tâng âtqândin song xızmatkârlarığa âmr qıldıkim, bâzârğa bârıb mâniağ dâstâr vâ câmâmni kimni qolidâ körsäng mundâ keltürğilkim, oğrılâb ketibdürlär, - dedi. Xızmatkârlär bârur erdi, yoldâ Äfândi duçar keldi. Kördilärkim, räisni sällä vâ çäpâni uşbu âdâmdädür. Dârhâl Äfândini mähkâm tutub räisni huzurığa keltürdi. Räis bul sällä - çäpânni qaydin âlding, mâniağkidür deb erdi, Äfândi âydi: - Bul keçäsi fâlân mävzedâ bir kişi mästü müdhüş bolub yıqılıb yâttqân ekân. Kötığa bir tepib câmä vâ dâstârin âlib erdim. Äğär oşâl kişi siz bolsängiz, sällä çäpân siznikidür! Mänä âling, - dedi. Räis, Äfândidin bu cävâbni eşitğân hāmân kāmâli şärmändälikdin: - Häy - häy Äfândim, ul kişi män emäs, sällä-çäpân mäniki emäsdür! Bâr ket, - dedi.

88. FIKRA

Äfândi mârhum vaqti häyâtlıklaridâ dengiz yaqâsığa kelğân gilkâr ustälärni eltüb, özläri üçün dengiz täräfgä mâyl qilib, bir qabr bünyâd qıldirdilärkim, körgân kişiläri suvğa yıqılür deb gümân qılür erdilär vâ yänâ quruqlıq täräfdin ikki böläk baquvvât yağaç birlân mähkâm tirâb qoydilärkim, közi tüşkân kişi tääccüb qılär erdi vâ yänâ qabrni âtrâfin devâri bolmäsä hām muqâbilığa bir dârvâzâ qurdurub ängä bir qulf sâlib qoydilär. Bâ'zi âdâmlär Äfândidin: - Bul neçük sirdür? - deb sâvâl qıldilär. Äfândi âydi: - Här nimärsä suvdin bâhrä âlur, ölgänimdin song cäsädim täşnä bolsä dâryâni rutubätidin serâb bolur, - deb cävâb berdilär. Bäs, ändäk müddätin song dârülfânâdin dârül baqâğa rihlât qıldilär. Heş aqrâbäläri eltib, oşâl qabrğa dâfn qıldilär. Vällâhü â'lâm bissävâb. Tämmät lâtäifi Näsridin Äfândi mârhum!

3.9. AKTARMA

BİSMİLLAHİR RAHMANİR RAHİM

Rivayet ve nakledenler aktarırlar ki, eski zamanda Rum¹'un bir şehrinde malûm ve meşhur, her ilme ve fenne sahip olan Nasrettin Efendi adlı bir vali vardı. Talebeler ders tahsil etmek istediklerinde Kadirî adlı ders kitabından onlara ders anlatırdı. Nahv-u sarf, mantık gibi ilimlere de sahipti. O, bütün vaktini ilimle geçirirdi. Halk, keramet sahibi bu valiye çok inanırdı. Sözleri manalı, sohbetleri huzur vericiydi.

¹ Rum: Küçük Asya, Selçuklular tarafından alınmasından itibaren böyle adlandırılmış. (muharrir)

Efendi'nin asrında bir padişah vardı ki adı Sultan Alaeddin'di. Günlerden bir gün, onun huzuruna başka illerden üç kişi geldi. Sultan Alaeddin, onları dine davet etti. Onlar şöyle cevap verdi: - Her ne dersiniz kabul ederiz. Bizlerin her birimizin birer suali var, üçümüzün üç suali var. Eğer cevap verirsiniz bizler de kabul edip İslâm'a gireriz. Sultan Alaeddin bunu uygun bularak ulema ve fuzelayı topladı. Ruhbanlar suallerini açıkladılar. Ulemanın hiçbiri ağzını açıp cevap veremedi. Sultan Alaeddin kızıp: -Benim tahtımda meşayihden birinin bunların sorularını cevaplandıramaması zordur, dedi. Biri çıkıp saygıyla: - Padişahım, bunların sorularına Nasrettin Efendi'den başkası cevap veremez, dedi. Zira ki o, keramet sahibi adamlardandır. Padişah, bu söz üzerine Nasrettin Efendi'nin hemen getirilmesini emretti. Efendi, eşeğini eyerleyip sopasını eline aldıktan sonra yola çıktı. Padişahın sarayına ulaşp eşeğiyle içeri girdi. Padişah, Efendi'yi görünce hemen tahttan inerek ona izzet-i ikram ile yer tayin etti. Efendi, padişaha dua edip neden çağrıldığını sordu. Padişah: - Bu ruhbanların her birinin bir suali varmış, ehl-i meclisin hepsi aciz kaldı, dedi.

Efendi, ruhbanlara bakıp dedi ki: - Sualleriniz nedir? Biri çıkıp: - Benim sualım: Yeryüzünün ortası nerededir? Efendi, derhâl yerinden kalkıp elindeki sopayla gösterdi, "İşte, eşeğimin ayağının bastığı yer, dünyanın ortasıdır." dedi. Ruhban nerden biliyorsunuz, diye sorunca Efendi: - İnanmazsan yeryüzünün etrafını ölç, fazla veya eksik gelirse konuşalım, dedi.

Ruhbanların diğeri sordu: - Ey Efendi, gökyüzündeki yıldızların sayısı kaçtır? Efendi: - Eşeğimin bedenindeki kılların miktarı kadardır. Ruhban, ne delil gösterirsiniz diye sorunca, Efendi: - İnanmıyorsan, eşeğimin kıllarını say, gün batıp gece olunca yıldızları da say. Fazla gelirse o zaman konuşuruz, dedi. Ruhban: - Eşeğin kıllarını saymak mümkün değildir, deyince Efendi: - Ey cahil, gökyüzündeki yıldızları saymak mümkün müdür?

Ruhbanların sonuncusuna sıra gelmişti. Ruhban: - Ey Efendi, eğer benim sualime de cevap verirsiniz, hepimiz Müslüman olacağız, dedi. Efendi: - Sorunuzu sorun, diye karşılık verdi. Ruhban: -Bu benim sakalımda kaç tane kıl vardır? Efendi: - Eşeğimin kuyruğundaki kılları say, ne kadar çıkarsa, senin sakalın da o kadardır. Ruhban ne delil gösterirsiniz deyince Efendi: - Delile hacet yoktur, gel bir tane eşeğimin kuyruğundan bir tane de senin sakalından yolalım, fazla gelirse konuşuruz. Ruhban,

Efendi'den bu sözleri işitince anladı ki olacak iş değil. Allah ü Tealâ'dan hidayet buldu, arkadaşlarına ben İslâm'ı kabul ettim, dedi. Hemen kelime-i şahadet getirip Müslüman oldu. Ondan sonra diğer iki arkadaşı da İslâm'ı kabul edip nur-u imanla müşerref oldular. Her üçü de Efendi'yi seven insanlardan oldu.

1. FIKRA

Efendi'nin bir miktar parası vardı ki, bu parayı uzun zamandan beri her yere koyup saklamaktaydı. Tesadüfen bir gün, ihtiyaç duyup koyduğu yere baktığında, paranın çalınmış olduğunu gördü. Efendi üzülüp:

- Ey Hüda, senin muhtaçlığın var mı ki benim paralarımı hırsızlara aldırıyorsun? diyerek mescide vardı. Gecedен, tan yeri ağarana kadar ağladı.

O gece, deniz seferinde çok şiddetli bir rüzgâr çıkmıştı ki tüccarlar feryad-ı figan içinde “sıhhatle, selâmetle çıkabilirsek, malın bir miktarını Nasrettin Efendi'ye adıyoruz” dediler. O anda, rüzgâr dindi, gemiler asayişle yürüyüp karaya vardı. Sonra, o gecedeki paraları Efendi'ye nezir diye çıkarıp verdiler.

Efendi, parayı aldıktan sonra Allah'a şükretti. Bir gece mescide gelip ağlamamla, hırsızlara giden paramı insaf edip bana geri döndürüverdi. Geri döndürmeseydi, ne yapardım diyerek mescitten çıkıp gitti.

2. FIKRA

Bir mollanın, birkaç mesele-i suali vardı. Etraftaki hiç kimse, bu sualin cevabını bilmiyordu. Günlerden bir gün, bir kişi dedi ki:

- Sizin sualinize Rum'da Nasrettin Efendi adlı fakir bir kişi var, ancak o cevap verir.

Molla, bu sözü duyduktan sonra; 5, 10 tane narı, Efendi'ye (hediye) alıp Rum tarafına revan oldu. Rum tarafına yakın bir yere geldiğinde ekinlikte, ayağında çarık ile ekin sulamakta olan bir kişi gördü. Bu adam, Efendi idi. Molla, bundan habersiz, bir süre durup endişe içinde, kendi kendisine dedi ki:

- Bu adamın yüzünde fakirlik alameti görünüyor; bir iki mesele sorayım.

Molla, adamın yanına gelip selâm verdi. Efendi, selâma cevap verip dedi ki:

- Nereye gidiyorsun?

Molla dedi:

- Bir iki mesele-i sualim vardır. Bunları size sormak istiyorum.

Efendi:

- Sualine boşu boşuna cevap vermem, bir şey verecek misin?

Zira Mollanın nar getirdiği, yüzünden Efendi'ye malûm olmuştu. Molla, hemen koynundaki narların birini çıkarıp bir mesele sordu. Efendi, cevap verdi. Molla, yine bir tane daha nar verip bir mesele daha sordu. Efendi cevap verdi. Molla, böylece nar verip bir mesele-i sualini alarak narların hepsini bitirdi. Velâkin sorulması gereken meselelerden biri kaldı. Molla dedi ki:

- Fazladan bir mesele daha var.

Velâkin narların bittiği Efendi'ye malûm olmuştu.

- Şimdi nar tamam oldu, cevap da tamam oldu, dedi.

Molla, “Rum’un bir çiftçisi bu kadar âlimse, Nasrettin Efendi Mollası acaba nasıldır?” deyip geldiği yoldan geri döndü.

3. FIKRA

Günlerden bir gün Efendi, pazarda yürüyordu. Bir adam Efendi'ye karşı gelmekteydi. Efendi, derhâl elini uzatıp tokalaştı. Bu tokalaştığı adam, yabancıydı. Çekinerek çaresiz Efendi'yle görüştü. Efendi o adama dedi ki:

- Sormaya ayıp yoktur, siz kim oluyorsunuz? Adam dedi ki:

- Benim kim olduğumu bilmiyorsunuz da neden görüşüyorsunuz?

Efendi dedi:

- Baktım, boyunuz boyumla beraber, libasınız libasına benzer, sizi kendim sandım.

4. FIKRA

Efendi temaşa eylemek için şehir dışına çıktı. Yol güzergâhı bir kabristana düştü. Birden bire gördü ki kabirlerden birinin üstü açık.

Münker, Nekir sualı nasıl soruyor; kıyametin şiddeti nasıl, bir sinayayım, diye kabre girerek ölü gibi uzanıp yattı. Bir zaman sonra kulağına güldürtülü, heybetli sesler gelmeye başlayınca vehimle, kıyametin şiddeti böyle oluyorsa, Münker, Nekir'in gürzü nasıl olur, eğer gelirse gürzüyle vurmasın diyerek saklandığı kabirden dışarı çıktı. Bu esnada kervanlar geliyordu. Güldürtülü bir şekilde gelen ses, atların ve develerin ayak sesleri idi. Efendi, kabirden çıkınca onların develeri ve atları korktu. Kervancılar gördüler ki, kabristanda bir adam var.

- Sen kimsin, diye sual ettiler. Efendi:

- Ben ölüyüm. Onlar:

- Ölü isen burada ne yapıyorsun? Efendi:

- Temaşa eylemek için yürüyordum. Tüccarlar cevap verdiler:

- İşte, temaşayı şimdi gör diyerek Efendi'yi tutup öyle bir vurdular ki ömründe görmediği temaşayı gördü. Zorlukla kervancıların elinden kurtulup bundan sonra kabre girmek bir yana dursun, kabristanın yakınına bile gelmeye tövbe ederek evine döndü.

Hatunu sordu:

- Ey Efendi, neredeydiniz? Efendi cevap verdi:

- Kabre girip ölüp öbür dünyanın vak'alarını görmeye gitmiştim. Hatunu:

- Nasıl vak'alar varmış, öbür dünyada? Efendi:

- Asla sorma! Dünyadaki kervancıların atlarını, develerini ürkütüp, dayak yedikten sonra zorlukla kaçıp kurtulmaktan başka bir şey yok.

5. FIKRA

Efendi, her gün evinde ağlayıp inleyerek derdi ki:

“Ey Hüda, bana bin altın para ihsan et; bir kuruş eksik olursa kabul etmem.”

Efendinin bir Yahudi komşusu vardı. Efendi'nin bu isteğinden haberdar olan komşu, şaka yapmak için doksan dokuz altını bir cüzdana koyup; bir gece Efendi'nin avlusuna düşürdü. Efendi, derhâl varıp eline aldı ki; cüzdanın içinde bir şey duruyor. Açıp baktığında çok mutlu oldu ve altınları saydığına bin değil, doksan dokuz altın

olduğunu gördü. “Doksan dokuz altını veren Allah, birini vermez mi? Kabul ettim.” diyerek paraları bir sandığın içine sakladı.

Ama Yahudi komşusu altınları avluya düşürdükten sonra, dama çıkmış, Efendi’nin yaptıklarını gözlemekteydi. Efendi’nin paraları, sandığa koyduğunu görünce aklı başından gitti. Derhâl ateş yakıp Efendi’nin kapısını hızla çaldı. Efendi:

- Hayırdır, dedi. Yahudi:

- Siz, her gün Hûda’ya dua ediyor, bana bin altın para ver, bir tane bile eksik olsa almam diyordunuz. Bundan dolayı, sizi imtihan etmek için şaka yaptım. Doksan dokuz altını damdan aşağıya bıraktım. Aldınız. O altınlarımı çıkarıp verin! Efendi:

- Ey Yahudi, seninle şaka yapmıyorum. Hûda’dan istedim, Hûda verdi, dedi.

Yahudi, “Äknun mimuräm, hânämrä soht”, diyerek yolabildiğince saçlarını yolup feryad-ı figan etmişse de fayda etmedi.

Öbür gün komşusu, çaresiz kalıp Efendi’ye kadıya gitmeyi teklif etti. Efendi, kadıhane uzak, yayan gidemem; dedi. Yahudinin değerli bir katırı vardı. Onu eyerleyip Efendi’ye verdi. Efendi dedi ki:

- Benim elbiselerim eskidir, seninkiler yeni; ben eski libaslarımla gitmem.

Yahudi, “ İn çitonki, bälâyî ä’zim bud” diyerek ona bir de güzel, değerli bir elbise verdi. Efendi, elbisesini giyinip katırına binerek Yahudi ile beraber kadıya vardı. Sanık sandalyesine oturdu. Yahudi komşusu, olanı biteni kadıya anlattı. Kadı, Efendi’ye baktı ve komşusunun dediklerine ne cevap vereceğini sordu. Efendi:

- Ey yüce kadım, böyle hıyanetkâr bir Yahudi asla yoktur. Yaptığı iş, herkese suç atmaktır. Hâli görüyorsunuz; binip geldiğim katırımla giyip geldiğim elbiseye de benimdir derse şaşırmayınız. Yahudi komşusu, bu sözleri işitince feryad-ı figan içinde:

- Kulunuz olayım kadı hazretleri, katır ile elbisesi de benimdir, dedi.

Kadı anladı ki; Efendi’nin dediği gibi komşusu karşısındakine iftira atmaktadır. Derhâl davayı feshetti.

6. FIKRA

Bir zamanlar, Efendi’nin şehrinde pahalılık olmuştu. Efendi, başka bir şehre gelmişti. Şehir halkı, Efendi’nin geldiğini öğrenince herkes, onu evine davet etti.

Efendi, hangi eve gitse sofraya hazırlanmış, renk renk meyveler konmuş, koyunlar kesilmiş, çeşit çeşit yemekler konmuştur. Vakit, Kurban Bayramı vaktidir. Efendi, memnun bir şekilde, istediği şeyleri yiyip içerken, “bütün ömrümü bu şehirde geçirsem” diye düşünüyordu; ama Efendi, Kurban Bayramı günü olduğunu bilmiyordu. Bir kişiye sordu:

- Sizin şehriniz çok güzel, cennet misali memleketmiş ki, her daim, yemek yemekten başka işiniz yok.

Ya da ben ölmüşüm de torunlarım “Allah rahmet eylesin. Atamızın yeri cennet olsun.” diye dua etmişler, duaları kabul olunmuş da cennete mi gelmişim? Siz, benden önce gelen kişiler misiniz?

O kişi, tebessüm ederek cevap verdi:

- Ey canım Efendim, öyle değildir. Fakat Kurban Bayramı’dır ki herkes gücü nispetinde ihsan eder, kudretli olanlar kurban keser.

Efendi cevap verdi:

- Ne güzel Kurban Bayramı’ymış ki şimdi şehrimde varıp hatunumla her gün kurban bayramı yapalım.

Rahmetullah aleyh!

7. FIKRA

Efendi bir gün eşeğine binmiş gidiyordu. Öğle namazı vakti gelmişti. Derhâl su kenarına inip elbisesini ve sarığını çıkarıp eşeğin üzerine koydu ve taharet etmeye gitti.

Bu esnada, bir hırsız gelip elbisesini ve sarığını alıp gitti. Efendi, tahareten kalkınca gördü ki sarığı, elbisesi yoktur. Eşeğin sırtındaki eyeri alıp kendi sırtına koydu, eşeğe bir tekme atıp:

- Getir elbisemi, al eyerini dedi.

Efendi bir gün eşeğini kaybetmiş, soruyordu. Ansızın bir adama rastlayıp:

- Eşeğimi kaybettim, görmedin mi? diye sordu. Adam:

- Eşeğiniz falan şehirde kadı olmuş, oturmaktadır, dedi. Efendi, cevap verdi:

- Doğru söylersin. Ben kendim de kadı olmuştur diye şüphelenirdim. Çünkü, çok zaman, kadılık hakkında ders verirken, samimi bir şekilde kulak kesilip dinlerdi.

8. FIKRA

Efendi, bir gün vaaz vermek için minbere çıktı.

- Ey cemaat, benim sizlere ne diyeceğimi biliyor musunuz? dedi. Onlar:

- Ey Efendim, bilmiyoruz, dediler. Efendi ise:

- Bilmeyenlere vaaz vermenin haceti yoktur, deyip minberden indi.

Yine bir gün minbere çıkıp:

- Ey kardeşler, ben sizlere ne diyeceğim, biliyor musunuz, diye sordu. Onlarsa:

- Biliyoruz dediler. Efendi, bilen kişilere neden vaaz vereyim diyerek minberden indi. Bu hâle cemaat şaşırıp hepsi ne yapmaları gerektiği konusunda fikir bildirmeye başladı.

- Yine gelip minbere çıkıp sorarsa bazımız biliyor; bazımız bilmiyor diyelim diye karar aldılar.

Tesadüfen yine bir gün, Efendi minbere çıkıp:

- Ey müminler, ben size ne vaaz edeceğim, biliyor musunuz? Onlarsa:

- Ey Efendim, bazımız biliyor, bazımız bilmiyor, deyince Efendi:

- Heyhat, ne şaşılacak güzel kişilermişsiniz ki bilenleriniz bilmeyenlerinize anlatsın, deyip minberden indi.

9. FIKRA

Efendi, bir gün pazarın içinde yüksek sesle:

- Ey Müslümanlar, Allah-ü Teala'ya şükretmekten gafil olmayın, deveye kanat vermemiştir. Eğer, deveye kanat vermiş olsaydı, bu şekilde pazar yapmak, olmazdı, diyordu. Bir kişi, devenin kanadı pazara nasıl zarar verirdi, diye sordu. Efendi dedi:

Ey ahmak, kendini elbise ve sarığın içine sokarak bu akılla insan mı sanıyorsun? Eğer deve uçabilseydi, hangimizin damına konsa, damımızı viran eder miydi, etmez miydi? O kişi:

- Efendim, elbette ederdi, dedi. Efendi ise:

- Öyle olsaydı her gün imaret yıkılırdı, imaret yapmakla meşgul olsaydık, pazarımız kalırdı, diyerek yoluna gitti.

10. FIKRA

Efendi bir şehre vardı. O şehirdeki adamlardan biri; Efendi'nin hayranıydı. Onu, ziyafete çağırdı. O mecliste Efendi, birden gözü gökyüzüne kayınca, eli yakasında, başını kıpırdatarak dedi ki:

- Ben sizlerden hiç şüphe etmezdim; lâkin hile-hünermend imişsiniz.

Onlar; Efendi, hayret etmekte olduğun hünerimiz neymiş, diye sorunca Efendi:

- Bizim şehirdeki gökyüzünden nüsha alıp yapmışsınız. Bizim gökyüzümüzde nasıl yıldız varsa hepsinin benzeri bu gökyüzünüzde var. Bravo, aferin sizin bilgililerinize, dedi.

11. FIKRA

Efendi, bir gün hamama gitti. Hamamın içinde kendinden başka kimse yoktu. Bir yere oturup şarkı söylemeye başladı. Hamamın yankısıyla kendi sesi hoş gelip eseflenerek:

- Keşke hamamın içinde adamlar olsaydı, kaidelik makamını anlayıp duygulanır, suya dalarlardı. Bendenize de ilahi bir lütuf olarak ses verildi, diye düşündü.

Esefli bir şekilde hamamdan çıkıp bir yere vardı. Adamlar, toplanmıştı. Oraya oturup gazellerini yüksek sesle okumaya başladı. Onu işitenler çok sıkıldılar. Bir adam gelip dedi ki:

- Efendim, yeter, artık bitirin; çünkü bunlar; çok huzursuz oldular. Efendi dedi:

- Bunların içinde bir cömert kişi yok mu ki buraya hamam yaptırıp bu istenilmeyen sestten beni de kendisini de kurtarsa!

12. FIKRA

Efendi bir gün rüyasında tahtakurusu görmekteymiş. Efendi'ye bir kişi gelip:

- Kurunuz çok güzel; satıyor musunuz? Efendi:

- Parayı çok verirseniz satarım. Adam:

- Kaça verirsiniz? Efendi:

- On iki akçeye vereyim. Adam: Yedi akçe vereyim, sekiz akçe vereyim diye münakaşaya girdi. Dokuz akçeye çıkıldığında Efendi, yok, olmaz, diyerek uyandı ve anladı ki gördükleri düşmüş. Ne tahtakurusu var, ne para var; ne de satın almak isteyen adam. Hemen gözlerini yumup:

- Dokuz akçe de olsa, verdim; deyip elini uzattı.

13. FIKRA

Efendi, bazı vakitlerde kaybolmamak için boynunda balkabağı asılı geziyordu. Bir gün, yolu pazara düştü. Efendi'yi bu hâlde gören sakalı seyrek bir adam, onun boynundaki kabağı aldı, kendi boynuna taktı. Efendi, bir zaman sonra anladı ki kabak, boynunda yoktur. O anda feryad-ı figan içinde:

- Ey kardeşler, bendeniz Hoca Nasrettin kayboldum, gören olursa, sevap için bildirsin, diye bağırmaya başladı. Orada birdenbire kabağını alıp boynuna takmış olan adamı gördü. Derhâl yanına varıp:

- Ey kardeş, sana ben desem, sakalın seyrek; sen bensin desem; boynumda kabağım yok. Bu gece, avlumuza hangimiz varırız? Ha, ha! Gel dostum; ikimiz de varırız. Oğlumun anası hangimizi isterse, onu alsın, dedi: Rahmetullah-i aleyh!

14. FIKRA

Efendi, bir gece kabristana gitti. Ansızın, uzakta atlılar görününce, onları hırsız zannedip panikle kabrin içine girip saklandı. Onlar, anladılar ki, bir adam kabrin içinde kayboldu. Nasıl bir adammış, bilmemiz lazım diye gelip:

- Sen kimsin? diye sordular. Efendi, kabrin içinde:

- Benim kim olduğumu neden soruyorsunuz? Ben, bu mezarın ölülerindenim, dedi.

Bu sözlerden anladılar ki Efendi imiş. Yine sordular:

- Ölü isen neden yürüyorsun? Efendi:

- Geziyorum. Onlar:

- Ölümler, yürümek ve konuşmak bilmez. Sen nasıl ölüsün ki yürüyor ve konuşuyorsun? Efendi:

- Bravo, doğru söylediniz, ben hata yapıyormuşum, dedi.

15. FIKRA

Efendi, bir kişinin bağına girer. İsteddiği üzümleri toplayıp çuvala koyarken tesadüfen bağban onu görüp yakalar. Der ki:

- Nasıl adamsın ki benim bağma benden habersiz girmişsin? Efendi:

- Ben kendi irademle gelmedim; belki bu gece çıkan şiddetli rüzgâr, beni buraya uçurmuştur. Bağban:

- Öyleyse, bu üzümleri kim kopardı? Efendi:

- Rüzgârın şiddetinden, elim değdiğinde üzümler kopup yere döküldü. Bağban:

- Bu söze de inandık diyelim; ya bunları çuvala kim koydu? Efendi:

- Ey ahmak, benim aklımın ermediği şeyleri sen nasıl bilirsin? Ben de bu işe şaşırdım, çuvala koyuşuma ne cevap versem, diyerek cevap verdi.

16. FIKRA

Efendi, zamanın birinde Konya şehrinde geziyordu. Ansızın bir dükkâna gözü düştü. Bu dükkânda helvacı, her türden helvayı pişirmekteydi. Efendinin nefsi galebe edip hazırlanmış helvalardan, elini uzatıp canının istediğinden alarak yemeye başladı. Helvacı, gördü ki bir adam, helvalarını yemektedir. Eline sopa alıp geldi, Efendi'ye gücü nispetinde vurdu. O ise, hiç aldırmadan helvaya devam etti.

Konya şehri ne güzel şehir; helvacılar, döve döve helva yediriyorlar, dedi. Rahmetullah-i aleyh!

17. FIKRA

Efendiye bir kişi, bir soru sordu:

- Ey büyük Efendim, ay yeni olduğunda eski ayı, ne yaparlar?

Efendi:

- Suratınıza baksam adama benziyorsunuz, velâkin öküzün aklı kadar da aklınız yoktur. Nasıl adamsınız, bilmiyor musunuz ki, yeni ay olduğunda eski ayı kesip yıldız yaparlar.

18. FIKRA

Ramazan ayı girdiğinde Efendi'nin gönlünde bir endişe vardı. “Bana ne gerektir ki halkın hesabından oruç tutmak!” Bir torbaya, her bir gün için bir taş atsam, attığım taşlar 30 olduğunda kendi hesabıma göre, bayram yaparım. Bir torba içine her günün iftarından sonra bir taş atmaya başladı. Vakit, Ramazan'ın 21'i olmuştu. Efendi'nin kızı, torbadaki taşları gördü, “babam neden bu torbaya taş koyuyor” diye düşünüp kendisi de birkaç tane taş getirip torbaya attı. Efendi'ye biri sordu:

- Ramazan'ın kaçı oldu? Efendi:

- Öylece dur, ben evime gidip hesap torbamı göreyim, cevap vereceğim deyip evine gitti. Torbadaki taşları saydığına taş sayısı 165 çıktı. Velâkin Efendi, adamlardan “bayrama 8 gün var” diye işitmişti. 165'in üstüne 8'i koyup gördü ki hesap 173 ediyor. “Ey Allah'ım, bu yıl ki Ramazan'ı 173 gün yaratmışsın” diye hayret etti. Soran adama 165 desem, elbette benimle alay eder, şimdi 100'ü çıkarıp 65'i söyleyeyim, dedi. Adama:

- Ey kardeş, Ramazan iftarı 65 olmuştur, dedi.

Adam, kahkahayla güldü ve:

- Bir ay tamam, 30 gün dolmuş. Neden 65 diyorsunuz? Efendi:

- Eh ahmak, ben yine de inşafı davranıp yüzünü de kısaltıp attım.

Torba hesabına göre, bu yıl Ramazan ayı 173'tür. Bayrama 8 gün kalmıştır. Senin gibi cahil adamla görüşürsem aklıma zarar gelebilir deyip gitti.

19. FIKRA

Efendi'nin bir devesi vardı. Bir gün, Efendi gezmeyi düşündü. “Deveye binsem, ne olur, herkesten yüksekte oturup etrafı seyrederek gitsem” diye devesine bindi, şehirden çıktı. Bir kervan topluluğu gördü. Onlara yol arkadaşı oldu. Biraz yürüdükten sonra deve, bir şeyden korkup Efendi'yi üzerinden atınca, Efendi kendisinden geçti. Kervanlar bunu gördü, Efendi 'yi zorla ayıltılar ve deveye

bindirdiler. Bir menzile koyulduktan sonra Efendi'nin eli, ayağı acıyıp takatsiz bir şekilde dedi ki:

- Bu devenin nankörlüğünün cezasını vermem lazım.

Devenin boğazına bıçağı dayadı, başını gövdesinden ayırdı. Dediler ki:

- Ey Efendim, neden böyle yaptınız? Efendi:

- Bu zalimi, akılsız edip binmeyeceğim, yine yıksa bu kez beni helâk eder.

Ötekiler:

- Deveyi akılsız yapmak, başını gövdesinden ayırmak mıdır? Efendi:

- Evet, işitmiyor musunuz, herkesin akı, başında olur, sözünü? Şimdi nasıl binersem bineyim beni yıkmaya akı yetmez. İşte görün! deyip ölü devenin üstüne bindi.

20. FIKRA

Efendi'nin karısı, bir gün Efendi'ye dedi ki:

- Ey canım Efendim, neden siz de tüccar olup bir şeyler alıp satmıyorsunuz? Çünkü bazı meclislerde bendeniz, güzel elbiseler giyer, süslenir tüccarların eşlerine lider olurum. Efendi:

- İyi öyleyse, cüzdanımı ver, pazara gidip seni lider yapacak bir iş yapayım!

Kadın sevinip cüzdanı getirdi. Efendi, paraları sayıp gördü ki 10 akçe var. Pazara doğru giderken birden tavuk yumurtası satan birini gördü. Efendi, tüccarlığın başı yumurtadan başlasın diyerek 1 akçeye 10 yumurtayı anlaşıp 10 akçesinin hepsiyle yumurta satın aldı.

Yumurtaları pazara götürüp 1 akçeye 11 yumurtayı sattı, evine geldi. Kadın sordu:

- Efendim, nasıl tüccarlık yaptınız? Efendi:

- Aza kanaat edip 1 akçeye, 10 adetten satın alıp 1 akçeye 11 adetten sattım.

Kadın bu sözü işitince:

- Heyhat, talihsiz başım! Ben seni kâr edip gelirsin, beni meclisin lideri yaparsın diye bekliyorum. Sen zarar ediyorsun.

Efendi:

- Ey eksik akıllı, rahat zahmetsiz olmaz, zarar olmazsa fayda nerededir? Şimdi çok üzölme; seni yüz kadına lider yaptım.

21. FIKRA

Efendi bir gün, suyun kenarında oturuyordu. 10 kör adam, birbirinin koluna girmiş bir hâlde Efendi'nin yanına gelip ona, "bu nehrin köprüsü nerededir" diye sordular. Efendi, köprü yok deyince:

- Öyleyse, bizleri sudan geçir. Her birimiz, bir akçe olarak, hizmet hakkını verimiz, dediler. Efendi kabul etti. Birer birer geçirip 9 kişi için 9 akçe aldı. 10. kişiyi de alıp geçiriyorken birden bire gelen su dalgası, onu götürdü. Kör bîçare, suya battı, feryad-ı figan içinde savrulup gitti. Arkadaşları, feryat ettiler, ağladılar. Efendi de onlara katılıp ağladı. Biri Efendi'ye sordu:

- Ey Efendi, o kör bîçare, suya kapılıp gitti, ölüm korkusundan feryat ediyordu, diğerleri arkadaşlarının hâline feryat ediyordu; sen niye feryat ediyordun? Efendi cevap verdi:

- Daha anlayamadın mı? Suyu kapılıp giden kördün alacağım bir akçe vardı.

22. FIKRA

Efendi sokakları, pazarları seyredip dolaşırken bir öküz gördü. Şaşkınlık içinde sağa sola baktı. Lâkin öküzün sahibini bulamadı. Sahibi olmayan mal, Efendinindir, deyip öküzü aldı gitti. Bir süre sonra öküzün sahibi çıkıp Efendi'ye geldi.

- Öküzü mü ver, dedi. Efendi:

- Burada öküzün yoktur! Eğer sözüme inanmıyorsan derisini çıkarıp seni rezil edeyim, dedi.

23. FIKRA

Efendi etrafı seyrederek yürüyordu. Biri gelip ona sual etti.

- Ey Efendim, bugün ayın üçü mü, dördü mü? Efendi:

- Ne olduğunu bilmiyorum; ben ay alıp satmıyorum ki, dedi.

24. FIKRA

Efendi bir gün omzuna merdiven alarak bunu, birinin bağına götürüp dayadı. Ondan sonra, merdiveni bağın içine alıp meyveleri koparmayı düşünüyordu. Aniden bağban bundan haberdar olup gördü ki yabancı biri var. Bağban:

- Sen kimsin? dedi. Efendi:

- Sen kendin, kimsin? Bağban:

- Bağın sahibiyim. Efendi:

- Ben merdivenin sahibiyim. Bağban:

- Merdivenin sahibiyisen, bağımda ne arıyorsun? Efendi:

- Merdivencilik yapıyorum. Bağban:

- Ey bilgisiz adam, bağım merdiven pazarı değil, merdiveni pazarda satmak gerekir. Efendi:

- Merdiven benimdir, istediğim yerde satarım.

25. FIKRA

Efendi, bir gün siyah elbise giyip pazara gitti. Halk, Efendi'yi görüp – Ey Efendim, kiminiz vefat etti, böyle taziye elbisesi giymişsiniz, dedi. Efendi:

- Allah'ın dediği olurmuş ki oğlumun babası öldü, dedi.

26. FIKRA

Efendi yazın, yaya olarak yolculuktan geliyordu. Havanın hararetinden susadı. Bu esnada, bir çeşme gördü. Su içilen yerine, bir ağaç yerleştirilmişti. Aceleyle gidip ağacı oradan çekti. Su, birden bire fışkırdı. Efendinin başı, ayağı, her yeri ıslandı. Efendi üzülüp:

- Ey edepsiz ahmak! Senin kötülüğünden, oyuğuna ağaç tıkamışlar, dedi.

27. FIKRA

Efendi'nin uzun zamandan beri özenle bakmakta olduğu semiz bir koyunu vardı. Dört, beş adam anlaşıp Efendi'ye gelip dedi ki:

- Ey Efendim, yarın kıyamet kopacakmış. Zahmetle yetiştirip semizleştirdiğin koyunun boşa gitmesin. Alıp kessek, derisini yüzüp etini pişirsek, yesek size sevap hâsıl olur.

Efendi:

- Peki öyleyse, dedi. Koyunu çekip getirdi.

Koyunu içeri götürüp kesip derisini yüzdüler. Efendi dedi:

- Evvelâ kelleyle paçayı pişirip vereyim. Akşam olduktan sonra eti pişiririz.

Kelleyle paçayı kazana atıp yaktilar. Adamlar dedi ki:

- Ey Efendim, kelle pişerken biz etrafı gezip gelelim.

Elbiselerini, çoraplarını çıkarıp gittiler. Efendi:

- Ben, burada böyle yaparken, evde ailem açsa yarın kıyamet günü Allah-ü Teala'ya ne cevap veririm, diyerek etle birlikte yağı alıp evine getirdi. Evde, ateş yakmak için odun olmadığını gördü. Et pişene kadar seyre gidenlerin elbiselerinin ve çoraplarının hepsini getirip ateşe attı. Kelle piştikten sonra, onlar geldiler ve gördüler ki, et yoktur. Efendi'ye neden diye sordular. Efendi, dedi:

- Etle yağı aileme getirip verdim ki yarın kıyamet günü Allah-ü Teala'nın huzurunda asiler katarında olmayayım.

Onlarsa birbirlerine bakıp:

- Emeklerimize yazık oldu, iyi öyleyse. Kelleyi alalım diye bir baksalar, elbiseleri yok. Efendi'ye sordular. Efendi:

- Ateşe attım, dedi. Onlar:

- Verin Efendim, şaka etmeyin. Efendi:

- Ey nadanlar, kıyamet kopacak, sizlere libas ne gerek?

28. FIKRA

Efendi, mezarlıkta yürüyordu. Gördü ki bir kabrin üstüne köpek gelmiş, ayağıyla pislemektedir.

Bu hâle sinirlenen Efendi, köpeğe vuruverdi. Köpek, dayağın acısına dayanamadı ve Efendi'ye saldırmaya başladı. Efendi; kendisine zarar verdiğini anladı, korkup can acısıyla:

“Bırak şimdi, it çocuğum, benden geçti. Tevbe ettim” dedi ve kaçıp gitti.

29. FIKRA

Efendi bir şehre varıp gördü ki birçok yerde şehir adamları toplanmış yeni ayı seyrediyor. Onlardan birine Efendi dedi ki:

- Sizler, ne aşağı fıtratta insanlarsınız ki eski oraktan da ince ayı seyrediyorsunuz.

Hâlbuki bizler, şehir adamları, araba tekerleği kadar büyük bile olsa aya bakmayız.

30. FIKRA

Efendi'ye bir kişi gelip eşek sordu. Efendi dedi:

- Bir soluk bekle, eşeğimle konuşayım.

Efendi böyle deyip içeri girdi; sonra dışarı çıkıp:

- Eşeğimin gönlü yoktur. Dedi ki bana; beni ona verirken ağır yük atarlar, kulağıma vururlar ve senin karına da söverler. İşte cevabı.

31. FIKRA

Efendi'ye bir kişi, eşek sordu. Efendi, eşek evde değil, diye cevap verdi. Bu esnada eşek anırdı.

O kişi dedi ki:

- Yalan söylemek size yakışmıyor. Efendi dedi ki:

- Ey nadan, eşeğin sözüne inanıyorsun da ak sakalımla benim sözüme neden inanmıyorsun?

32. FIKRA

Efendi, karısından sordu ki:

- Ey hatun, ölen kişinin öldüğü nasıl belli olur? Karısı:

- Bütün azalarındaki sıcaklık kaybolur, eli ayağı ve bütün bedeni soğuk olur, dedi. Tesadüfen Efendi, kış mevsiminde dağa odun getirmek için gitmişti. Anladı ki soğuk, bedenine tesir etti. “Tamam, şimdi öldüm” deyip eşekten indi ve bir köşede elini, ayağını uzatıp yattı. Bu esnada, aç kurtlar gelip eşiği yemeye başladı. Efendi, başını kaldırıp:

- Hileci kurtlarmışsınız ki sahibi ölmüş eşiği bilip yiyorsunuz.

33. FIKRA

Efendi'nin hatunu, evde yoktu. Yalnız başına otururken, canı sıkılıp sokağa çıktı. Biraz parası vardı. “Hırsız, parayı almasın, bir yer kazıp gömeyim.” diye düşünerek evin bir köşesine parayı gömdü. Evin köşesine varıp bakınca; “Ben hırsız olsam buradan bulur alırım; çünkü görüyorum.” dedi. Oradan parayı alıp başka bir yere gömdü. Fakat, orası için de gönlünü teskin edemedi. “Ben, hırsız olsam, bulur alırım; öyle bir çare bulayım ki hırsız bir yana, ben kendim bile alamayayım” dedi. Uzun bir ağaç bulup toprağa dikti. Bu ağacın tepesine de paraları bağladı. Sonra; cüzdanına bakıp; “Şimdi, yerini buldun; hırsız kuş değil ki uçup gelsin, seni alsın” diyerek yaptığı işten memnun bir şekilde çıkıp gitti. Bu olaydan, Efendi'nin komşusu haberdardı, hemen gelip ağacın tepesinden parayı aldı, yerine de inek tezeği koydu. Bir süre sonra Efendi, gelip gördü ki, parası yerinde yoktur. Onun yerinde ineğin tezeği durmaktadır. Efendi şaşırıp dedi ki:

- Bu ağacın tepesine adam çıkamaz zannetmiştim; inek nasıl çıkmıştır? Meğer, ineklerin hırsızının kanadı olurmuş ki oraya çıkıp alıyor. Haydi, şimdi yesin içsin de doymasın. Ne yapayım?!

34. FIKRA

Efendi, oğluna dedi ki: - Ey nur-u didem zamanı gelip ben öldüğümde eski şeylerden kefen yapıp eski mezar bulup oraya gömersiniz. Oğlu:

- Böyle demenizin sebebi nedir? Efendi:

- Ey nadan aklın almıyor mu ki, kabir eski olursa, kefen eski olursa Münker-Nekir gelip sorduğunda belki, ölmüş deyip bana eziyet vermezler.

35. FIKRA

Efendi, bir gün et almış gidiyordu. Ansızın bir köpek gelip elindeki eti alıp kaçtı. Efendi, şaşırmış bir hâlde, olduğu yerde durdu. Bu esnada geçmekte olan bir kişiyi gördü ki, o kişi de et almış. Efendi, o adamın etini alıp kaçtı. Etin sahibi:

- Ey Efendim, şaka yapmayın, eti verin, diye bağırdı. Efendi:

- Çok konuşma, şaka yapmıyorum; velâkin kendimi imtihan etmek için it oldum, dedi.

36. FIKRA

Efendi'nin kulağına bir gece, kavga sesi geldi. Efendi, karısına dedi ki:

- Işık yak, ne kavgasıymış, sokağa çıkıp öğreneyim. Karısı cevap verdi:

- Bilip ne yapacaksın, yerine yat!

Efendi, kulak asmadan yerinden kalktı, omzuna giysisini alıp sokağa çıkmıştı ki hemen bir hırsız gelip elbisesini alıp kaçtı. Efendi şaşkın, çıplak bir hâlde evine girdi. Karısı sordu:

- Kavga neden oluyormuş? Efendi cevap verdi:

- Bütün kavga elbise içinmiş ki elbiseyi alıp kaçınca kavga bitti.

37. FIKRA

Efendi'nin gömleğini, karısı yıkayıp sermişti. Efendi, o gece gömleğinin orada serildiğinden habersiz, karısına dedi ki:

- Ey hatun, benim okumla yayımı al, getir.

Karısı getirip verdi. Efendi, kendi gömleğini hırsız zannedip okla öyle bir vurdu ki gömleği delindi. Her nasıl hırsızsa da işi tamamdır, sabah olduktan sonra yok ederim, diye düşünerek memnun bir şekilde uykuya daldı.

Sabah olduktan sonra vurduğunun kendi gömleği olduğunu gördü. Karısına dedi ki:

- Allah-ü Teala'ya şükürler olsun ki ok attığımda gömleğin içinde kendim yoktum. Kendim olsaydım ölmüş olurdum.

38. FIKRA

Efendi'nin evine, bir gece hırsız girdi. Karısı anlayıp:

- Ey Efendim, kalk hırsız geziniyor. Efendi:

- Ey cahil, sesini çıkarma ki işitip kaçmasın. Yavaşça varıp elindekileri çalıp kaçarım.

39. FIKRA

Efendi'nin karısı dedi ki:

- Ey Efendim, er kişinin daima evde oturması doğru değildir. Neden siz de bazı kadınların eşleri gibi, çoğu zaman sokaklarda yürüyüp eve öyle girmiyorsunuz?!

Efendi, kabul edip elbiselerini giyindikten sonra, çıktı; gitti. Bu gidişten itibaren dört, beş gün yürüdükten sonra bir yabancı adama rastlayıp dedi ki:

- Ey birader, sevap için benim hatunumu çıkarsan?

O kişi dedi ki:

- Hayırdır Efendim, anlatın?

Efendi, dedi:

- Evime gidip hatunuma sor, bu kadar yürümem kifayet ediyor mu ya da daha yürüyeyim mi?

40. FIKRA

Efendi, denizin içinde gusül ediyordu. Gördü ki uzakta balık tutanlar, denize ağ atıyorlar. Derhâl, suyun içine girip kendisini onların ağına soktu. Balıkçılar, ağın hareketinden balık tuttıklarını sanıp ağı çektiler. Efendi olduğunu gördüler. Hepsi kahkaha atarak dedi ki::

- “Ey Efendim, ne edip duruyorsunuz ki bizi kandırıyorsunuz.”

Efendi:

- Her ne olursa olsun muradıma erdim, çok zamandan beri balık olmaya kabiliyetim var mı diyordum. Elhamdülillah yeteneğim varmış.

41. FIKRA

Efendi, ekin suluyordu. Bir kurbağaya rastladı. Onu yakaladı ve bir ayağından iple sıkıca bağlayıp ipin bir ucunu da beline sıkıca soktu. Efendi, her nereye giderse kurbağa da onunla birlikte sürüklenerek gidiyor ve bağıyordu.

Efendi ona bakıp dedi ki:

- Ey cahil, çok sabırsızlanma, benden ekin sulamayı öğreniyorsun.

42. FIKRA

Efendi evleneceği zaman, nikâh günü geldiğinde mahallesindeki beş, on kişiyi davet edip misafir etti. Onlar için pilav hazırlatıp sofraya koydu. Velâkin kendisi açtı, onlardan kalan artığı yemek ümidiyle bir köşede oturuyordu. Onlar, yemeği büyük bir iştahla yiyip bitirdiler. Bu durumdan Efendi, hüzünlenip sokağa çıktı. Bir vakit sonra kızı getirip:

- Damat nerededir, diye sesleniyorlardı. Efendi:

- “Kızın koynuna pilavı yiyenler girsin” dedi.

43. FIKRA

Efendi bir vakitte tüccarlarla yol arkadaşı olmuş, atla yolculuğa çıkmıştı. Akşam olduğunda yola koyuldular. Bir gece yolculuğa devam edecekleri bir vakitte, Efendi birçok at içinde kendi atını diğerlerinden ayıramadı. Fakat, birine sormaya utandı. Hemen, eline bir okla yay alıp yol arkadaşlarına avazı çıktığı kadar yüksek sesle dedi ki;

- Ey biraderler, bu atların içinde sahipsiz atlar da var gibidir. Onları bu okla arıyorum. Bizlere eti, ganimettir, dedi.

Bu sözü işiten tüccarların her biri, şaşkınlık içerisinde hemen kendi atlarını tuttular. Efendinin atı, ayrılmış olarak yalnız kaldı. Efendi anladı ki, atı ortada kalan attır.

Yine yanılmayayım diye acele geldiğinden, atına ters bindi. Yol arkadaşları gülüşüp:

- Ey Efendim, neden atınıza ters bindiniz, dediler. Efendi:

- Ben ters binmedim, belki at kendisi ters durmuştur.

44. FIKRA

Efendiye çöl adamlarından bir kişi, tavşan getirdi. Efendi memnun olup onu, bir gece evinde misafir edip minnettarlığını gösterdi, gönderdi.

Bir hafta sonra o adam, Efendi'nin kapısını çaldı. Efendi:

- Kimsin, diye sordu.

Adam:

- Tavşan getiren dostunuzum efendim, dedi.

Efendi, yine o gece adamı evine alıp çorbayla misafir etti, gönderdi. Bundan bir hafta geçtikten sonra dört, beş adam gelip misafir olmak istedi.

Efendi:

- Sizler kimsiniz, dedi. Onlar:

- Tavşan getiren biraderinizin komşusuyuz, dediler.

Efendi onları da bir gece, çorbayla misafir edip gönderdi.

Bir iki hafta sonra yine on, on beş adam Efendinin avlusuna gelip misafir olmak istediler. Efendi, onların kim olduğunu sordu. Onlar dediler ki:

- Tavşan getiren dostunuzun komşularının komşularıyız. Efendi:

- İyi öyleyse safa geldiniz, diyerek misafirhaneye oturtup çok aziz ikramlarla büyük tabağı suyla doldurup duru suyu aldı, koydu.

Onlar sordular:

- Efendim bu nasıl yemektir?

Efendi cevap verdi:

- O dostumuzun getirdiği tavşanın çorbasının çorbasının çorbasıdır.

45. FIKRA

Efendi, taharet ediyordu. Bir ayağına, su yetmedi. Namaza başlayacağı zaman bir ayağını kaldırdı, namazı öyle kıldı. Efendinin namazını görenler:

- Efendim, bir ayağınızla kıldığınız namaz, nasıl namazdır, dediler.

Efendi:

- Bir ayağının tahareti olmayan kişinin namazıdır, diye cevap verdi.

46. FIKRA

Efendinin misafirhanesine, bir gece misafir geldi. Mum yakmış, oturuyorlardı. Mum bitince, ışık söndü. Misafir dedi ki:

- Efendi, sağ tarafınızda mum vardı.

Efendi dedi:

- Ey birader divane mi oldun, karanlık gecede sağ tarafımı nasıl bileyim?

47. FIKRA

Efendiye biri sordu:

- Ey Efendim, yılınız nedir, yaşıınız kaç varmıştır?

Efendi dedi;

- Yılım ejderhadır, yaşıım elliye vardı.

O kişi dedi:

- Ey efendim, yıllar arasında yılan yılı vardır velâkin ejderha yılını hiç duymamıştım.

Efendi:

- Dostum, sen de doğru diyorsun, ben de doğru diyorum, boş söylemem. Çünkü, anamdan doğduğum vakitte yılan yılıymış. Şimdi elli yaşına geldim. Elli yıldan bu yana yılan da ejderhaya dönüşmüştür.

48. FIKRA

Efendi, bir gün kadının huzurunda oturuyordu.

Birbiriyle davalı olan iki kişi kadıya diyorlardı:

- Ey kadım, biz ikimiz komşu oluyoruz. Avlumuz filan mahallede, büyük sokaktadır. Geçenler, pisliklerini sokağımıza atıp öyle geçiyorlar. Hükmedin ki, o

pislikleri temizlemek için birimiz bir hafta, yine birimiz bir hafta yetkili olalım dediler. Kadı, Efendiye bakıp:

- Bunlara hüküm nice olur, diye sordu.

Efendi dedi ki:

- Bunların avluları, büyük sokakta ise büyük sokak yolu geneldir. Yolu ne o ne bu temizler, yurdun büyüğü kadı, siz olduğunuza göre siz gidip temizlersiniz, gerçek hüküm budur, dedi.

49. FIKRA

Efendinin buzağısı, ipini koparıp her tarafa koşup duruyordu. Gücü yettiğinde yakalamaya çalıştıysa da onu yakalayamadı.

Efendi, çaresiz eline büyük bir sopa alarak öfkeyle sığıra vurdu. Hatunu dedi ki;

- Ey Efendim, buna neden vuruyorsun?

Efendi:

- Bütün günah bu haramzadededir ki ipi koparıp kaçmayı bu öğretmiştir, genç buzağı nerden bilir? dedi.

50. FIKRA

Efendi, bir vakitte pazardan geliyordu. Bir grup genç molla ile karşılaştı. Onlara, çorba pişirip yedirme vaadiyle evine gitmeyi teklif etti. Onlar, kabul edip Efendi ile birlikte yola düştüler.

Efendi, evine yaklaştığında dedi ki:

- Siz, bir süre burada bekleyin; ben evimden haber alayım.

Efendi, içeri girdi. Hatununa:

- Ey hatun, aceleyle kazan koy, çorba pişir ki mollaları getirdim, dedi.

Hatun:

- Ne ahmaksın, yaşın bir yere ulaşır, sakalın ağardı, ama bir türlü aklın başına gelmedi. Evde et var mı nadan? Var mı ki sen misafir getiriyorsun, dedi.

Efendi şaşkınlık içerisinde:

- Peki öyle olsun deyip, büyük kazanı götürüp mollaların huzuruna çıkarak dedi ki:

- Yaşım bir yere ulaşmış, sakalım ağarır aklım vardır. Ama evimde etim yokmuş. Eğer et olsaydı, bu kazanı doldurup çorba yapardık. Siz de içerdiniz, biz de içerdik. Hay hay, yok çorba çok tatlıymış, acıymış, sıcakmış. Daha içmeden terledim.

Artık allahısmarladık mollalar; size cevap; deyip kazanını alarak evine girdi.

51. FIKRA

Efendi, evinde bir şeyin arasına gizlenmiş, yatıyordu. Oğlu birden içeri girip bu durumu görünce:

- Ey baba, ne yapıyorsun? dedi.

Efendi:

- Ey nur-u didem sorma, burada yatıp bedenimden kuvvet gitse de ananın hizmetinden çekilmediğim için çaresiz inzivaya çekilmeyi istedim, ta ki böylece kuvvetlensem... dedi.

52. FIKRA

Efendi, asma katta oturuyordu. Bir derviş gelip Efendi'nin kapısını çaldı. Efendi, yukarıdan ona bakıp:

- Kimsin? dedi.

Derviş Efendi'ye:

- Aşağı inin! dedi. Efendi aşağı inince:

-Ne sözün var, dedi. Derviş:

-Sadaka, dedi. Efendi:

- Peki, öyleyse buraya gel deyip, dervişi yukarıya çıkardıktan sonra dedi ki:

- Sadaka istiyorsan Allah versin.

Derviş "Bu sözleri, yukarıya çıkarmadan söyleyen olmaz mıydı?" deyince Efendi:

- Sadaka isteğini yukarıdan aşağıya indirmeden söyleyen olmaz mıydı?

53. FIKRA

Efendi'nin hanımı, doğumunun öncesinde çok acı çekiyordu. Hatunlar, Efendi'ye gelip:

- Ey Efendim, hiçbir dua bilmiyor musunuz ki, okusanız... Dua ile Allah-ü Teâlâ, muvaffakiyet verse, dediler. Efendi:

- Ey cahiller, bu işe dua gerekmez, ilacın özünü yaparım, deyip gitti.

Bir yerden beş tane kuş bulup hatununun yakınına koydu ve sonra:

- Bir nefes sabret, aklı varsa, işte bu kuş yavrularıyla oynamak için kendisi çıkar, dedi.

54. FIKRA

Efendi'yi korkutup çekindirmek için karısı, sıcak çorbayı getirip önüne koydu. Fakat, karısı yaptığını unutup çorbadan ağzına aldı. Ağzı yandı ve gözünden yaş geldi. Efendi görüp:

- Sana ne oldu da ağlıyorsun? Karısı:

- Anan, rahmetli vefat ettiğinde sen bîçare, küçük yaştaydın, annenden yoksun kaldın, o aklıma geldi de onun için ağlıyorum.

55. FIKRA

Efendi'nin hatunu, bir gün kadınların meclisine vardı, geldikten sonra Efendi sordu:

- Ey canım, mecliste görüp işittiklerinizden bahsedin.

Hatun dedi:

- Güzel kitaplar okundu. Kitap sözünü işitip geldim.

Efendi:

- Kitap sözü nasılmış, söyleyin ben de işiteyim.

Hatun:

- Kitapta derler ki herkes, kendi helâl hatununa yakınlık kılsa, Allah-ü Teala, cennetten bir ev bahşeder ki o evin benzeri dünyada yoktur.

Efendi:

- Ne güzel kitapmış, öyleyse gel cennette bir ev yapalım, diyerek hatunuyla yakınlık kurdu.

Bir zaman sonra hatun, dedi ki:

- Ey Efendim, kendi kendin için bir ev yaptın, gel şimdi hemen bana da bir ev yapalım.

Efendi cevap verdi:

- Sana da bir yapmak mümkün; velâkin korkarım ki sonra ana, baban ve kardeşlerine de ev talep edersin. Ustabaşına melâl gelir. Gel, şimdi ikimize bir ev yeter.

56. FIKRA

Efendi, pazardan geliyordu. Bir grup insanla karşılaşp onları evine çağırdı. Onlar da kabul edip geldiler. Efendi, onları kapı önünde bırakıp içeri girdi. Karısına dedi ki:

- Sokaktaki kişilere, evde Efendi yok diye cevap ver ki beklemesinler. Hiçbir şey beklemekten kötü değildir.

Karısı, onlara:

- Efendi, evde değil, dedi. Onlarsa:

- Ey akılsız kadın, neden yalan söylüyorsun, şimdi bizimle beraber gelip eve girdi.

Kadın, yok sözünü tekrarlayıp duruyordu.

Efendinin kendisi çıkıp dedi ki:

- Ne insafsız insanlarmışsınız, bu zayıf, âciz kadını yalancı yapıyorsunuz! Efendi'nin avlusunun kapısı iki taneyse bu taraftan girip öbür taraftan çıkıp gitmiş olabilir, dedi.

57. FIKRA

Efendi'nin hatunu doğurmuştu. Efendi'ye dediler ki:

- Sizin eliniz mübarektir, göbeğini kesin. Efendi:

- Peki, olur velâkin bıçakla kesmek çocuğa acı verir diyerek eliyle kesti; etiyle deşilmiş olarak çıkardı.

Bu durumdan kadınlar haberdar olup iyi iş yapmadınız, çocuğa vebal oldu, dediler. Efendi:

- Ey cahiller, neden vebal olsun, eğer selâmet olsaydı arka deşliğini şuradan görürdük, dedi.

58. FIKRA

Efendi'nin oğlu dedi ki:

- Ey baba, senin doğumunu biliyorum.

Bunu Efendi'nin anası işitip:

- Ey veled-i zina, böyle beyhude söz söyleme.

Efendi:

- Ey ana, oğlumun sözünü reddetme, aklı eksiktir ama bilmesi de ihtimal dâhilindedir.

59. FIKRA

Efendi, sebze yağı almak için bir kap alıp yağ satıcısına gitti. Dedi ki:

- Ey birader, bir akçelik yağ ver.

Satıcı, yağı kaba boşalttı, ancak Efendi'nin kabı, yağ için yeterli gelmedi.

Satıcı:

-Kap doldu, kalanını ne yapacağız? Efendi, kabı eline alarak:

-Dolduysa bu tarafa koy, dedi.

Kabın ucuna dokununca, içindeki yağın hepsi döküldü.

Onu, öylece alıp evine geldi.

Karısı dedi ki:

- Ey yüzü kara, bir akçeye getirdiğin yağ bu mu?

Efendi:

- Yüzü kara sensin, işte kabın içinde yağ var deyip çevirdi, geriye kalan yağlar da döküldü.

60. FIKRA

Efendi'nin ders verdiği şakirtlerinden biri zenciydi. Habeş toplumundan olup adı Cemat'tı. Bir gün, Efendi'nin elbiselerine siyah renkli bir şey dökülmüştü. Bunu gören kişiler sordular:

- Ey Efendim, elbisenize ne oldu? Efendi:

- Ne olduğunu bilmiyorum, velâkin aklım şuna karar verdi ki bir vakitte havanın hararetinden Cemat, terlediyse, onun bedeninden sıçramış olabilir.

61. FIKRA

Efendi, padişaha kaz pişirdi ve onu hediye etmek için yola çıktı. Yolda, karnı acıkınca, kazın bir ayağını kendisi yedi. Padişah sordu:

- Ey Efendi, getirdiğin hediyenin bir ayağı hani?

- Bu yılki kazların hepsi, bir ayaklıymış.

Padişahın sarayında, kazlar vardı ki bir ayakla duruyordu. Efendi, onları gösterdi. Padişah, birine kazlara sopa at diye emir verdi. O kişi, kazlara sopa atmaya başlayınca kazlar, kaldırdığı ayaklarını da yere indirip kaçmaya başladı. Padişah Efendi'ye dedi:

- Yalan yoluna başvurmanın sebebi nedir?

Efendi:

- O kazlara atılan dayakla karşı karşıya kalsanız, can havliyle dört ayaklı olup siz de kaçarsınız.

62. FIKRA

Efendi'ye bir gün han teklif etti:

- Gelsin, bizimle beraber at koşturup temaşa eylesin. Bunu duyan Efendi, yaşlı bir öküz buldu. Onu eyerledi, binip vardı. Han dedi ki:

- Ey Efendi, at koşturalım demiştin, neden öküze binip geldin? Efendi:

- Siz, cahil bir han mısınız ki bu sözü söylüyorsunuz? Maksat koşmaksa, her yere koşan atınız bile bununla aynı olamaz. Çünkü, gençliğinde halatı kesip kuyruğunu kaldırıp koştu mu atla takip eden kişi bile yetişemezdi. Bu sebepten binip geldim.

63. FIKRA

Efendi'ye şehir hâkimi, şaka yapıp kadılık hükmünü verdi. İki adam birbiriyle davalasıp geldiler, dediler:

- Bu kişi, benim kulağımı çekti. Diğeri:

- Ben çekmedim, belki kendi kulağını kendisi çekmiştir. Efendi:

- Biraz zaman geçtikten sonra gelin, hükmümü vereyim diyerek onları yolladıktan sonra bir تنها yerde, kendi kulağını kendisi çekmeye çalıştı. Başı duvara çarpıp yarıldı. Kanını temizledi ve başını sarıp çıktı. Davacılar, geldiler. Efendi, onlara dedi ki:

- Kendi kulağını kendisi çekti dersin, bu sözün yalandır; kendisi çekmiş olsaydı, kulağı elinden çıkıp kafası yarılırdı. İnanmıyorsan, başımın yarığına bak, dedi. Rahmetullahi aleyh!

64. FIKRA

Efendi, bir zaman mahallesine imam olmuştu. Kavimlerinin büyüklerinden biri vefat etti. Efendi, onun cenazesine imam olmayı kabul etmedi. Halk sordu:

- Neden cenazeye imamlığı istemediniz?

Efendi dedi:

- Benim imam olmamı, ölünün kendisi istemiyor; çünkü, husumetimiz vardı. Ölünün kendisine sorun, eğer kabul ederse imam olurum.

65. FIKRA

Efendi'ye biri gelip dedi ki:

- Benim falanla buğday davam vardır. Kadının huzuruna varıp buğday varlığı doğrudur diye tanıklık verin.

Efendi, kabul etti. Onunla kadiya gidip dedi ki:

- Bu adamın arpası olduğuna inanın ve hüküm kılın.

Kadı:

- Bu kişinin davası buğdaydı, siz neden arpa için tanıklık ediyorsunuz?

Efendi:

- Bunun davası elbette yalandır, benim şahitliğim de öyle. Bu kadar yalan olduktan sonra arpa veya buğday ne fark eder? İster arpa olsun, ister buğday istediğiniz şekilde hüküm verin.

66. FIKRA

Efendi, bir gece kuyudan su almak için gitti. Efendi, ayın aksini kuyunun içinde görünce “sevgili ay, gökyüzünden kopup suyun içine düşmüş” diye düşündü. “Onu, sudan çıkarıp yerine koymak lazım” diye düşünerek evinden demir getirip demiri iple bağladı ve kuyunun içine saldı. Demirin ucu bir yere takılıp kaldı. “Ay, bu kadar ağırmış” diyerek zorla çekti. İp kopup Efendi, arkası üzere düştü. Gözü, gökyüzüne takılıp gördü ki ay, gökyüzündedir. “Elhamdülillah, her ne kadar zorluk çektimse de ayı yerine yerleştirdim.”

67. FIKRA

Efendi'nin, boynuzları uzun, çok görkemli bir öküzü vardı. Efendi her zaman, öküzün boynuzuna binmeyi arzu ederdi. Tesadüfen bir gün, gördü ki öküz, güneşte uyuklayıp yatıyor. Yavaşça varıp atlayarak iki boynuzu arasına binince, öküz, hemen Efendi'yi öyle bir fırlatıp yere attı ki Efendi, kendisinden geçmiş bir hâlde kalakaldı. Karısı geldi, yüzüne su serpip başını dizine koydu. Efendi'nin ağzına su akıttı. Efendi, biraz kendine gelip gözlerini açtı. Karısı:

- Sana ne oldu? Deli mi oldun ki öküzün boynuzuna biniyorsun? Ağzına su akıtmasaydım ölürdün. Efendi cevap verdi:

- Ey, eksik akıllı, öleyim; hiç baki yok ki; her mümin kul, muradına erip ölse yine arzu olur mu? Ben her zaman arzu ederdim ki bu öküzümü çok zamandan beri terbiye edip bakıyordum. Bir kere boynuzuna binsem sonra ölsem, arzum yok diyordum. Elhamdülillah, muradıma erdim, şimdi ölsem arzum yok.

68. FIKRA

Efendi'den bir kişi kalbur sordu. Efendi:

- Memnuniyetle verirdim, lâkin boş değil. Adam:

- Neden boş değil? Efendi:

- Bugünle beraber üç gün oldu ki içine su akıtıp koymaktayız. Adam:

- Kalbur içinde, su nasıl durur? Efendi:

- Vermemek için bahane ararken, ipte un durduğu gibi kalburda da suyun durması şaşılacak şey değildir.

69. FIKRA

Efendi'ye bir gün padişah teklif etti:

- Efendim, bizimle ava çıkıp temaşa eyleyin. Efendi kabul edince, onu bir ağır yürüyüşlü ata bindirip çöl tarafına doğru yola koyuldular. Vakit geç olup, avdan dönmeye karar verdiklerinde şiddetli bir yağmur başladı. Hepsinin atı hızlıydı. Islandıkları kadarıyla kalıp aceleyle kendileri şehrin içine yetiştir. Velâkin Efendi, ne kadar uğraşırsa da bindiği atın adımlarında hiçbir hızlanma olmadı. Çaresizce, attan inip bütün elbiselerini çıkararak at üstüne yaydı. Kendisi de elbiselerin üstüne oturup yavaş yavaş şehre doğru yol almaya başladı. Bir müddet sonra, yağmur dinmişti. Elbiselerini giyip padişahın oynağına ulaştı.

Padişah, gördü ki Efendi'nin elbiselerinde yağmurdan eser yok. Şaşırp sordu:

- Ey Efendi, bizler buraya gelinceye kadar yağmurda bütün giysilerimiz ve azalarımız ıslandı. Siz nasıl oldu da ıslanmadınız? Efendi:

- Bindığım at, müthiş hızlıydı. Sizlerden sonra bir yola girip yürümeye başladı ki beni bir dağın yan tarafına taşıdı. Öyle ki atımla beraber beni şimal mi uçurdu diye şüphelendim. Yağmur dindikten sonra, yine aynı yoldan yürüyüp buraya getirdi.

Padişah, şaşkınlık içerisinde, o ata iyi bakılmasını emretti. Padişah, yine bir gün ava çıkmak niyetiyle Efendi'yi getirtip onu bir ata süvari yaptı. Kendisi de o ata -o at ki Efendi'nin bindiği attı- süvari olduktan sonra sahra tarafına revan oldular. Kazara o gün, yine yağmur yağdı.

Efendi, ata kamçı vurdukça at, şehir içine doğru gitti. Padişah, gücü yettiğinde uğraştı; ama at durduğu yerden kımıldamadı; naçar, suya düşmüş güvercin gibi bütün giysileri ıslandı. Büyük meşakkatler içinde, gece karanlığında gelip oynağına girdi. Gördü ki Efendi, rahat şekilde oturuyor. Kızarak dedi ki:

- Böyle yalancılığı bana yaptın, başka birine yapma! Sana inanıp yağmurda kaldım, giysilerim ıslandı. Efendi:

- Niye kızılıyorsun? Senin kalçan yok muydu ki, benim gibi, giysilerini yayıp üzerine çıkıp otursaydın... Yağmur dindikten sonra kuru gelirdin.

70. FIKRA

Efendi, dağda odun kesiyordu, sonra gördü ki bir kurt, gelmiş eşeğini yiyor. Bu esnada biri, çığlık attı, kurt onun sesinden korkup dağın üstüne doğru kaçtı. O kişiye Efendi:

- Ey birader, çok bağırma ki tok kurt üzülmesin.

71. FIKRA

Efendi'nin evinde bir kayısı ağacı vardı ki diğer kayıılara göre daha erken olgunlaşır. Bir gün, üç tanesinin sararıp olgunlaşmış olduğunu gördü. Onları yavaşça düşürüp aldı. Padişaha hediye etmek için tepsiye koyup yola çıktı. Tepside kayısılar, her tarafa yuvarlanıyordu. Efendi:

- Çok oynama, genç yaşından ayrılmış olursun, seni yerim.

Kayısılar, yine yuvarlandı. Efendi; yeter, bunları yalnız bırakmazsam, birbirleriyle oynayıp dururlar diyerek iki tanesini yedi; birini padişaha götürdü. Padişah baktı, Efendi'ye ikram kılıp onu gönderdi. Yine bir gün Efendi, ceviz almış gidiyordu ki bir kişi sordu:

- Ey Efendim, ne yana gidiyorsunuz?

Efendi:

- Padişaha, ceviz götürüyorum. O kişi:

- Padişaha, incir götürün, inciri sever, dedi. Fakat, padişah inciri asla istemezdi.

Efendi, bu sözlerden sonra cevizi bıraktı, incir alıp gitti.

Padişah, Efendi incir götürdüğünde birine emretti:

- Getirdiği şeyleri başına vurun ki bundan sonra, benim bargâhıma böyle şeyler getirmesin.

O adam, Efendi'nin başına incirle vurmaya başladı. Ama, Efendi başına vuruldukça şükreliyordu. Biri sordu:

- Ey Efendim, şükretmenizin sebebi nedir? Efendi:

- Ey cahil, her kişi, kendi işini kendi bilir, başıma ceviz yerine incir vuruluyorsa neden şükretmeyeyim?

Padişah sordu:

- Bu sözünün manası nedir? Efendi dedi:

- Buraya ceviz alıp geliyordum, birisi onu bırak, incir götür dedi. Eğer ceviz getirmiş olsaydım, cevizin sertliğiyle şimdi başım yarılmıştı. İncirin yumuşaklığına şükreliyorum.

Padişah, kahkahayla gülerek, Efendi'ye yine ikramda bulundu.

72. FIKRA

Efendi, eşiğini satmak için pazara götürüyordu. Eşiğin kuyruğunun çamur olduğunu gördü. Müşterilere kötü görünmesin diye hemen kuyruğu kesip hircuna koydu. Biri dedi ki:

- Eşiğinizi alırdım, velâkin kuyruğu yokmuş. Efendi:

- Eşiği istiyorsan gel, pazarlık yapalım; kuyruk hurçtadır, dedi.

73. FIKRA

Efendi, bir gece ulemalar meclisinde oturuyordu, biri gelip dedi ki:

- Ey Efendi, müjde verin ki hatununuz doğurdu. Efendi, ona bir şey verdi ve onu gönderdi. Bir zaman sonra yine biri gelip:

- Müjde verin, dedi. Efendi, onu da memnun edip gönderdi. O anda yine bir kişi gelip:

- Efendim, Allah size yeni misafir ihsan etti, müjdesini verin, diyerek o da Efendi'den bir şey aldı. O esnada oğlu gelip:

- Anam doğurdu, müjdesini verin, dedi. Efendi:

- Ey oğlum, benim isteğime bakarsanız çabuk gidip ananı da lâmbayı da söndürmezseniz karanlık yerde yatan küçük kardeşleriniz, lâmbanın ışığını görmek için sabaha kadar çıkarlar. Ben onlara, yemek bulup vermeye güç yetiştiremiyorum. İşte bu müjdeleriyle de işimiz tamamlandı.

74. FIKRA

Efendi, bir gün komşusundan kazan sorup aldı. İşini bitirdikten sonra, kazanın içine küçürek bir kazan koyup götürdü. Komşusu dedi ki:

- Bunu neden getirdiniz? Efendi dedi:

- Ey cahil, bu vakte kadar kazanının dişi olduğundan bîhaber miydin? Kazanın doğurdu. Komşusu hoşnutluk içinde kazanı alıp gitti.

Yine bir gün Efendi, ondan kazan istedi. Komşusu:

- Ey Efendi, kazanımın karnında dokuz aylık Hasan Hüseyin çocuğu vardır; eğer doğarsa çocuklarıyla beraber getirip verirsiniz.

Efendi; bunu kabul edip kazanı aldı; fakat, asla geri vermedi. O kişi, bir iki hafta geçtikten sonra çaresiz, gidip kazanı istedi. Efendi:

- Bravo senin bilgine ki kazanımın içinde Hasan Hüseyin çocuğu var deyip verdin, doğruymuş. Fakat çocuk iki sebepten doğamadı, öldü. Ölen kazan olsun, kendin sağ ol! Komşusu:

- Ey Efendi, kazan da ölür mü? Böyle yalan söz konuşma, çabuk kazanımı ver!

Efendi:

- Doğurduğuna inanıyorsun da öldüğüne neden inanmıyorsun? Çabuk, bu taraftan geldin, bu yana git, diyerek onun sözüne kulak asmadan evine girdi.

75. FIKRA

Efendi'den bir kişi urgan istedi. Efendi:

- Memnuniyetle verirdim, velâkin başka şey olmadığı için hatunum, ipe un sermiştir, dedi. O adam:

- Ey Efendim, münasip olmayan cevaplar veriyorsun, ipe un sermiş diyorsun. Efendi:

- Ne kadar cahilmişsin ki, bizim gibi akıllı tam adamlar urgan vermeye gönlü olmayınca, kalbura su konulduğu gibi ipe un serer. Münasip olup olmadığını ne yapacaksın? Var, git!

76. FIKRA

Efendi'nin bir hasta yakını vardı. Bildikleri, tanıdıkları gelip Efendi'den onun hâlini, durumunu sordular. Efendi dedi:

- İki gün önce biraz iyiydi; elhamdülillah, şimdi ölür diye bakıyorum.

77. FIKRA

Efendi'nin tavukları vardı. Onları satmak için kafese koyup pazara gitti. Bir zaman sonra, bu biçareler sıkılmasın diye kafesten çıkardı. Yine kafes içine koymak istedi, fakat tavuklar her tarafa kaçışmıştı. Çok uğraştı, ama onları koyamadı.

Efendi dedi ki:

- Karanlık gecelerde akşam olduğunu, sabah olduğunu bilip çığırışsınız. Neden, gündüz vakti, göze görünen kafesin yolunu bilmezsiniz. Uzun yıllardan bu yana size emek verdim, büyüttüm, besledim; onların değerini biliyorsanız akşamla beraber kendiniz evime dönersiniz. Olmazsa, razı değilim, diyerek boş kafesi alıp evine doğru yürüdü.

78. FIKRA

Efendi, her gün evine et alır, götürür; karısı da pişirip yer; sonra da it alıp gitti diye cevap verirdi. Efendi; bunun üzerine baltasını getirip sandığın içine koydu. Karısı dedi ki:

- Baltayı neden sandığa koydun? Efendi:

- Ey ahmak, bir akçelik eti alıp giden it, on akçelik baltayı koyar mı?

79. FIKRA

Efendi, bir gün molla şakirtleriyle, şehrin dışına bahçeleri gezmeye çıktı. Efendi, ata ters binmişti. Şakirtleri ise yaya gidiyorlardı ve onun eşeğe ters bindiğini görünce Efendi'ye sordular:

- Ey Hazret-i üstadımız, neden merkebinize ters bindiniz? Efendi:

- Doğru binsem, arkam size dönük olacaktı. Zira ki siz benim gerimdesiniz. Eğer siz ileri yürürseniz, arkanız bana dönük olur ki o zaman da edepsizlik yapmış olursunuz. Böyle olmasındansa, merkebe ters bineyim evlâdır.

80. FIKRA

Efendi'yle hatunu, her Cuma gecesi, yakınlık kurmaya karar verdiler. Efendi hatununa dedi ki:

- Cuma gecesi olduğunu ben bilmiyorum, bunu nasıl anlarım. Hatunu:

- Ne zaman Cuma gecesi olsa, sarığınızı duvardaki kazığa asarım.

Bu fikri Efendi de kabul etti. Hatunun nefsi galebe çalıp her gece sarığı kazığa astı. Bu hâl üzere giderken beş, on günde bıçare Efendi, kuvvetten düşüp dedi ki:

- Ey hatun öldüm, perşembenin zulmünden. Bu ev, beni yordu diyordum, beni yoran bu ev değil de perşembenin penceresiymiş. İmdat, perşembenin elinden! Burada, ya perşembe dursun ya da ben durayım.

81. FIKRA

Efendi, yaz mevsiminde eşeğe binmiş uzak bir sefere gidiyordu. Eşegi, susuzluktan büyük nehre kendisini birdenbire attı. Kurbağalar bağrışıyordu, onların sesinden korkan eşek, yeterince su içmeden, sıçrayıp yukarı çıktı. Bu hâlden Efendi, memnun olup:

“Aferin, göl kuşları, ettiğiniz hizmetin karşılığı olsun. İşte helva, alıp yiyin” diyerek dört, beş akçe suya attı ve gitti.

82. FIKRA

Efendi, bîtap düşmüştü. Hatununa dedi ki: - Ey hatun, ben vefat etsem ne diye ağlarsın? Hatunu:

- Ne istediğinizi beyan edin, ben de öyle yapayım. Efendi:
- Uzağıma koymayan kocam, yakınlığıma doymayan, kocam diye ağla, dedi.

83. FIKRA

Efendi, bir gün taharet için bir yere gidip oturdu. Onun duvarı arkasından şakırdayıp akmakta olan bir su vardı. Onun sesini işitip “tuvaletim bitmeden olmaz” diye öylece gün geçene kadar oturdu. Bir kişi gelip dedi ki:

- Ey Efendi, böyle oturmayı evinizde yaparsınız. Burası, tek sizin için değildir. Efendi:
- Eh ahmak, ben isteğimle oturmuyorum, kulağınla işit ki, henüz tuvaletim bitmemiştir.

84. FIKRA

Efendi, bir gün gidiyordu. Küçük çocuklar, ağacın altında oynuyorlardı. Efendi’yi görünce kendi aralarında anlaşıp Efendi’yi ağaca çıkarıp pabuçlarını alıp kaçmaya karar verdiler. Efendi geldikten sonra ise dediler ki:

- Bu ağacın üstüne hiç kimse çıkamadı, siz çıkabilirsiniz, değil mi? Efendi:
- Elbette çıkarım, dedi ve pabuçlarını eline alıp ağaca çıktı.

Çocuklar, oyunlarının boşa çıktığını görüp dediler ki:

- Efendim, ağaç üstünde pabuçlarınızı ne yapacaksınız, burada bırakın. Efendi:
- İhtiyat için aldım ki ağaç üstünden evime gitmek istersem yerde kalmasın.

85. FIKRA

Efendi bir gün suyun kenarında elini, ayağını uzatmış; ölüymüş gibi uykuya vardı. Bir kişi gelip sual etti:

- Bu suyun öbür tarafına nasıl geçebilirim? Efendi, başını kaldırıp dedi ki:

- Ömrü hayatımda, şu yoldan geçerdim. Şimdi bilmiyorum, nasıl geçildiğini. Zira ki ölüyüm.

86. FIKRA

Efendi, bir gün berbere gidip saçını kestirdi. Berber, başının birçok yerini kesip buralara pamuk yapıştırdı. Efendi, berbere dedi ki:

- Ne becerikli, ne usta berbermişsin ki başımın bir kısmına pamuk ektin. Geriye kalan kısmına da ben susam ekeyim.

87. FIKRA

Efendi, bir gece dolaşıyordu. Gördü ki, yol üstünde bir kişi, sarhoşluktan yıkılmış yatıyor. Efendi, ona yavaşça gidip bakınca reis olduğunu gördü. Hemen kalçasına tekme atıp sarığını, kaftanını aldı, gitti. Reis bir zaman sonra kendisine geldiğinde, anladı ki başında sarığı ve sırtında kaftanı yoktur. Bu hâlden, birinin haberi olmasın diye aceleyle evine gitti. Sabah olduktan sonra hizmetkârlarına emretti ki: “Pazara varıp benim sarığımı ve kaftanımı kimin üzerinde görürseniz alın buraya getirin!” “Hırsızdır, o.”

Hizmetkârlar vardılar, yolda Efendi’ye rastladılar. Gördüler ki bu adamın üzerinde, reisin giysileri vardır. Efendi’yi derhâl reisin huzuruna getirdiler. Reis, “Bu sarıkla kaftanı nerden aldın? Bunlar benimdir.” diye sorunca Efendi:

- Bu gece filan yerde, biri müthiş sarhoş olmuş, yığılmış yatıyordu. Kalçasına bir tepip sarığını, kaftanını aldım. Eğer o kişi sizseniz, kaftanla sarık sizindir; işte alın.

Reis, bu cevabı işitince utanç içinde:

- Hay hay Efendim, o kişi ben değilim; sarıkla kaftan da benim değildir. Var, git; dedi.

88. FIKRA

Efendi merhum, ömürlerinde deniz kıyısına gelen nakış ustalarını götürüp onlara kendileri için deniz kıyısına meyilli bir kabir yaptırdı. Öyle bir kabir ki gören kişiler suya giriyor diye şüphe ederlerdi. Toprak tarafından iki kısım kuvvetli ağaç ile sağlamlaştırdılar ki gözü düşen kişi, hayretler içinde kalırdı. Kabrin etrafına duvar

yaptırmamasına rağmen karşı tarafına bir kapı yaptırıp kapının üzerine de kilit astırdı. Bazı adamlar Efendi'ye, bu nasıl sırdır, diye sual ettiler. Efendi:

-Her şey, sudan denize gider. Ölümünden sonra cesedim susarsa denizin nemliliğiyle doyar, diye cevap verdi. Bir müddet sonra, darü'l fenadan darü'l bekâya geçtiler. Eş dost ve yakınları götürüp o kabre defnettiler. Allah hakkı için bilgin sevabıyla. Merhum Nasrettin Efendi'nin lâtifeleri tamam oldu.

SONSUZ MİLLÎ KAHRAMAN (Son Söz Yerine)

Kadimî Efendi fıkralarının, özetleyerek sunulan bu son bölümünde yazar, kitabın yazılış hikâyesini anlatmakta, Nasrettin Hoca ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Yazar, Kadimî Efendi Lâtifeleri adlı kitaptaki bu fıkraları, Şiriniler kışlağı insanlarından dinleyip bir araya getirmiştir. Yazar, Nasrettin Hoca hakkında şunları söylüyor:

“Toplantılarda, sokaklarda, köylerde, iki üç kişinin bir arada bulunduğu yerlerde Efendi'nin adı muhakkak geçer. Bu muhterem zat, bir zamanda, bir dakika içinde hem Buhara'da hem Semerkant'ta hem Kokant'ta hem de Taşkent ve Çimkent'te hazır ve nazırdır. Göz açıp kapayınca kadar Efendi'yi Aşkabat ve Celalabat'ta, Astrabat ve Bağdat'ta gâh Susambil'de gâh İstanbul'da, Bakü'de, Rum'da, İzmir'de ve Keşmir'de görürsünüz. Nasrettin'in rüzgâr gibi kanadı, ışıktan hızlı feraset-i idraki var. Ayak ve elleri de kılıç gibi keser.

Efendi, dili bazen bal gibi tatlı, bazen biber gibi acı, her yerde hazır her işte nazır olan âlicenap, hazırcevap bir insandır. Zenginle zengin, yoksulla yoksuldur. Fakirin dostu, kısaca halk içinde aziz ve önde gelen biridir.

Ben, lâtifeleri dinleyip Nasrettin'in akıl ve idrakine hayran kalırdım. Hayran kalırdım ve düşüncelere daldırdım. Böyle bilge, olgun insan acaba hangi zamanda, hangi kutlu zamanda doğmuştur? Hangi memleketleri gezmiş, bu, başı çileden kurtulmaz, itibarlı zatın mukaddes toprağı hangi yerde, hangi yurdun toprağındadır?

Bu türden sorular, başka kişilerce de sorulmuş olsa gerek ki Hoca'yı bilen ve seven halklar arasında müşterek bir rivayet ağızdan ağza aktarılmıştır. Rivayetin asıl anlamından bahsedecek olursak şöyledir:

Efendi'yi seven, bilen o kadar çoktur ki onun adına on iki tane sembolik kabir yapılmıştır. Onun aydın hatırası her bir yürekte yerleşmiş, silinmez iz bırakmıştır. Hoca

Nasrettin unutulmazdır, sonsuzdur. Fakat doğrusunu söylemek gerekirse Hoca Nasrettin'in kutlu adı, Buhara'da geçer. "Nasrettin" dediğimizde hemen "Buhara'da" sözü bîihtiyar dile gelecektir. Kendiliğinden aklımıza düşecektir. Doğrusunu söyleyin aziz okuyucu, böyle değil mi?

Ben, Buhara yakınındaki Zerefşan deryası boyunda yerleşen Şiriniler kışlağı hakkında çok şey işittim. Bu kışlak hakkında üstat edibimiz Sadrettin Aynî'nin eserlerinde anlatılan lâtifeleri okuyup düşünmüşseniz şaşırırmazsınız.

Buhara'da Zerefşan deryası boyundaki Şiriniler kışlağında doğan Efendi, çok memleket gezdikten sonra yine burada ölmüş ve buraya gömülmüştür. Bu kışlağın insanları da lâtifeci, her biri çeşitli kuvvetlerde, şair ve feylesof insanlardır.

Efendi'nin vatanının Şiriniler kışlağı olmasından gurur duyan yöre halkının anlatışlarına göre Efendi, insanların "Horoz her yerde aynı biçimde öter." sözlerine inanmayıp çok memleket dolaşmıştır. Böyle yapmasının sebebi şu acı hakikatti: Hiçbir yerde adalet yoktu, uygunsuz ötenin başı kesiliyordu. Nihayet, Efendi birçok yer gezip gördükten sonra yine vatanına dönmüş ve burada ölmüştür. Vatanına döndüğünde, tepelik bir yere çıkıp annesini özlemiş çocuklar gibi, Zerefşan'ı uzun süre seyretmiştir. Sonra, bu tepelik üzerine gömülmeyi vasiyet etmiştir. Memleketlileri de bu vasiyeti yerine getirmiş, onu bu tepelik üzerine, horoz hakkındaki hakikati ilk duyduğu yere gömmüşlerdir. Efendi'nin bir diğer vasiyetiye şöyledir: Yüksek bir minare yapıp üzerine bir horoz konsun ki onun sesini herkes işitsin. İşitsin ki Nasrettin Efendi gibi "horoz, nerede, nasıl ötüyor" diye diyar diyar gezmesin. Horoz her yerde aynı şekilde öter. Fakat uygunsuz ötenlerin başı kesilir.

Efendi hal-i hayatlarında kendilerine bir kabr-i bünyat yapmışlardır ki kabrin etrafında duvar yoktur, ama bir kapı ve kapıda da iki kilit vardır. Efendi'nin memleketlileri onun iki vasiyetini de yerine getirmişlerdir."

Nasrettin Hoca hakkında verilen bu bilgilerden sonra Kadimî Efendi Lâtifeleri'nin yazılış macerasına bakacak olursak yazar, yetmişli yılların ilk yarısında, Özbekistan'a gelen Yumanite neşriyatının direktörü Andre Delar'ın, bunda önemli rol oynadığını söylemektedir. Şöyle ki:

Andre Delar'a, Semerkant ve Buhara'da rehberlik etmiş olan yazar, bu rehberlik sırasında Nasrettin Efendi lâtifelerini nakletmiştir. Aradan yıllar geçtikten

sonra 1981’de Avrupa’ya giden yazar, Andre Delar ile görüşür. Bu görüşmede Andre Delar, ona şunları anlatmıştır: Andre Delar, yazarın anlattığı Nasrettin Efendi lâtifelerini ve topladığı diğer şark rivayetlerini gizlice, çantasındaki teybe kaydetmiştir. Bunları Arap memleketleri rivayetleriyle birlikte kitap hâline getirmek niyetindedir. Fakat Mısır’da bavulunu çaldırır. Dinleyip gizlice kaydetmiş olduğu rivayetlerin bulunduğu teyp de bu bavulun içindedir. Andre Delar, bu olayın kendi günahı yüzünden, yazarın anlattığı lâtifeleri gizlice kaydetmesinden dolayı olduğunu söyler. Yazardan, bu rivayetleri toplayıp kitap hâline getirmesini, sonra kendisine yollamasını ister. Bu rivayetleri yayımlayacağına dair söz verir. Bu şekilde, günahından kurtulacaktır. Yazar da bu duyduklarından sonra ne büyük bir hazineye sahip olduklarını, fakat değerini bilmediklerini düşünür ve hemen Nasrettin Efendi lâtifelerini toplamaya başlar. Yazar, rivayetleri toplayıp kitabı oluşturur, ama önce kendi vatanında yayımlanması gerektiğini düşünerek Andre Delar’a göndermez ve 1993’te Kadimî Efendi Lâtifeleri adıyla kitap yayımlanır.

SONUÇ

Türkçe, çok geniş bir coğrafyada kullanılan zengin bir dildir. 1990'lı yılların başında SSCB'nin dağılmasıyla Türk dilinin kolları, dikkatleri çekmeye başlamıştır. Hem Doğu Türkçesi hem de Batı Türkçesi zengin bir ortak kültür birikimine sahiptir. Aslında, bütün Türk dünyası için bunu söyleyebiliriz. İşte bu ortak kültür zenginliklerinden birisi de Nasrettin Hoca'dır. Hem Özbek dünyasındaki Nasrettin Hoca'yı tanımaya hem de biri Doğu (Çağatay) Türkçesinin biri Batı (Oğuz) Türkçesinin devamı olan iki lehçeyi, söz dizimi bakımından Qadimiy Efendi Latifeleri adlı kitaba dayanarak ele almaya çalıştık. Bunu yaparken asıl ölçüt, iki lehçenin kelime grupları ve cümle yapıları oldu.

Özbek Türkçesi ile yazılmış olan bu metinlerde şunları tespit ettik.

Türkiye Türkçesinde zarfiil eki olarak kullanılan *-ib* eki birleşik fiil oluşturmada etkin rol oynamaktadır.

Uşbu süyünçilärni özi birlän häm işimiz tämäm bolub qaldı. (73/8)

Bir ädäm kelib hälvälärni yeb turubdur. (16/4)

İsim tamlamalarında ilgi hali ekinin (-ning) düştüğü veya -ni şeklinde kısaltıldığı görülmektedir.

Äfändini bir mıqdâr puli bolur erdikim (1/1)

On - on beş ädäm kelib Äfändi hävlişığa mehmân bolmaq istädi. (44/8)

Türkiye Türkçesinde göremediğimiz u ve ü ile kurulan bağlama grupları bulunmaktadır.

Güldürâğân âvâzlär âtu tüyälärni âyağın âvâzläri erdi. (4/7)

Ähtimäldürkim Münkärü Näkir kelib, sorâlğân mürdä ekän deb, mängä täşviş bermäsä dedi. (34/3)

Sıfat-fiil eki almış kelime gruplarında iyelik ekinin kullanımıyla ilgili şöyle bir özellik bulunmaktadır. Sıfat-fiil eki eğer sıfat tamlaması olan bir kelime grubunda ise sıfat fiilden sonra iyelik ekinin gelmediği görülür. Eğer sıfat-fiil eki isim tamlaması olan bir kelime grubunun içindeyse sıfat fiilden sonra iyelik ekinin geldiği görülür.

Çünkü ânâmdin tuğulğan vaqtimdä yilim yilän ekän. (47/4)

Keltirğan nimärsäsi birlän başığä urğulkim (71/9)

Änârni tāmām bolğani (2/15,16)

Häzil qılğanim yoq (35/4)

“Zaman, yıl, gün” gibi zaman belirten kelimelerin arkasından “sonra” edatı geldiğinde bahsedilen kelimelerin aynı edata uzaklaşma hali ekiyle bağlandığı görüldü.

Yänä bir häftädin song (44/2), Bir - ikki häftädin song (44/8)

“Hep, bütün” anlamına gelen *hämmä* kelimesinin çokluk eki aldığı görüldü.

Hämmäläri muhläs boldilär. (1/9)

Hämmäläri mäslähät qıldilärkim: (8/6)

Belirsizlik sıfatı olan *hämmä* kelimesinden sonra gelen adın çokluk eki aldığı görüldü.

Hämmä ä'zälärimiz (69/9), Hämmä libäsläri höl bolub (69/17)

Cümleler çeşitli özelliklerine göre tasnif edildi. Cümlenin unsurları bahsinde her unsur tek tek ele alınmış hangi kelime grubunun bu unsuru teşkil ettiği ise kelime grupları bahsinde verilmiştir.

Gerekli oluş ifade eden cümlelerde -meli, -malı yerine “gerek” kelimesi kullanılmıştır.

suvdin çıqarıb ornığa qoymaq keräk, (66/2)

Bul tevä körnämäkni cüzâsin bermäğim keräk, (19/7,8)

Soru cümlelerinde Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi amaç her zaman cevabı öğrenmek değildir. Bazı soru cümleleri “hayret, suçlama, olumsuzluk” gibi anlamlar taşıyabilir.

Ey Äfändi, qazân hām ölürmü? (74/10)

Bir tängälik göştni älib ketgän it, on tängälik bältäni qoyärmü? (78/3)

Hal eklerinin birbirinin yerine kullanılması konusunda yorumlar bölümünde bahsedildi, örnekler ortaya konuldu.

Metnimizden yola çıkarak Türkiye Türkçesi söz dizimi ile Özbek Türkçesi söz dizimini karşılaştırdığımızda ortaya çıkan sonuçlar, ilgili bölümlerde verilmeye çalışıldı. Fakat birkaç maddeyle toplamak gerekirse şöyle diyebiliriz:

1. İki lehçe, yapı olarak aynı görünüyorsa da dil bilgisi anlayışları bakımından birbirinden farklıdır. Özellikle kelime gruplarında bu farklılık görülür. İlk bölüm olan kelime grupları bölümünde Türkiye Türkçesinde kelime grubu sayıldığı hâlde Özbek Türkçesinde kelime grubu sayılmayan yapılar (birleşik isim, tekrar grubu, ünlem grubu, sayı grubu, ünlem grubu, bağlama grubu, isim-fiil grubu, sıfat-fiil grubu, zarf-fiil grubu, yükleme grubu, vasıta grubu) da dâhil olmak üzere 15 başlıkla kelime grupları ele alınmıştır. Fakat metot ve dil bilgisi anlayışları ne kadar farklı olursa olsun, çok defa, yapıların aynı olduğu terim ve yaklaşımların farklı olduğu görülmüştür.

2. İkinci bölüm olan cümlelerin unsurları bölümünde, iki lehçe arasındaki bazı farklılıklara rağmen (Türkiye Türkçesinde olmayan *anıqlavçi* gibi, Türkiye Türkçesinde birincil unsur olan yüklemnin Özbek Türkçesinde ikincil unsur olması, *toldiruvçi* teriminin hem nesneyi hem yer tamlayıcısını ifade etmesi, cümle dışı unsurların Özbek dil bilgisinde cümlelerin unsurları içerisinde sayılmayıp cümle türleri arasında yer alması gibi) cümle unsurlarının kullanılışı, yeri ve yapısı açısından bir değişiklik olmadığı görülmüştür.

3. Üçüncü bölüm olan cümle çeşitleri bölümünde yine farklılıkların yanında cümle yapılarının aynı olduğu görülmüştür. En fazla yer bulan cümle, kurallı cümle ve fiil cümlesidir. Metinlerde çok uzun yapıli cümlelere rastlanmıştır. Son fıkranın ilk cümlesinde olduğu gibi bu cümleler ki bağlacıyla, -b zarf fiil ekiyle ya da ve bağlacıyla uzatılmıştır. Yüklemnin iki kez tekrarlandığı “...äydiki: ...dedi” biçiminde cümleler de görülmüştür. Bunlar ki’li birleşik cümle kabul edilmiştir.

4. Ortaya çıkan sonuçlar arasında en mühim sonuç şudur: İki lehçenin söz diziminin yapıca aynı olduğu görülmüştür. 13. asırdan beri farklı yerlerde yazı dili olarak kullanılan bu iki lehçe, geçen bunca zamana rağmen, asıl yapısını muhafaza etmiştir. Türkçenin temel kurallarından biri olan asıl unsurun sonda, yardımcı unsurun başta olması kuralının iki lehçede de korunduğu, hem kelime gruplarında hem de cümlede görülmüştür. Kısmen yabancı dillerin etkisi görülüyorsa da bu durum genel söz dizimini etkilememektedir.

KAYNAKÇA

- ADHAMBEK Alembekov, (1996), “Halkın Beğendiği Kahramanı” **Uluslararası N. Hoca Bildirileri**, İzmir, AKM Yay.
- AKTAN, Bilal, (2009), **Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi**, Gazi Kitabevi, Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin, (1995), **Türkçenin Grameri**, TTK Basımevi, Ankara.
- BAYRAM, Duygu, (2008), “Hicran Künleri Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Kelime Grupları”, Yüksek Lisans Tezi, **Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Niğde.
- BİLGEGİL, Kaya, (1984), **Türkçe Dil Bilgisi**, Dergâh Yay., İstanbul.
- BURAN Ahmet, ALKAYA Ercan, (2001), **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Akçağ Yay., Ankara.
- CEMİLOĞLU, İsmet, (2001), **Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme**, TDK Yay., Ankara.
- COŞKUN, Volkan, (2000), **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara.
- EKER, Süer, (2005), **Çağdaş Türk Dili**, Grafiker Yay., Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2008), **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1996), **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Kültür Bak. Yay., Ankara.
- ERGİN, Muharrem, (2005), **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay., İstanbul.
- FEDAKÂR, Selâmi, (2012), “Özbek Mizahında Nasrettin Hoca Tipi ve Fıkraları”, **Eski Yeni Dergisi**, Eskişehir Valiliği.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine, (1997), **Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara.
- KARA Vahap, (2008), “Zaman ve Mekân Sınırlarından Taşan Nasrettin Hoca”, **Uluslararası Nasrettin Hoca Seminerinden İzlenimler**, Turkbirlik.gen.tr
- KARAHAN, Leyla, (1995), **Türkçede Söz Dizimi**, Akçağ Yay., Ankara.

- KARAÖRS, Metin, (1993), **Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri**, Erciyes Ü. Yay., Kayseri.
- KOMİSYON, (1981), **Özbek Tilining İzahlı Luğati**, (2 Cilt), Rus Tili Naş., Moskova.
- KOMİSYON, (1991), **Özbekçe: Berdak Yusuf, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü**, Kültür Bak, Yay., Ankara.
- KORAŞ, Hikmet, (1998), “Özbek ve Uygur Türkçelerinde İsim”, Doktora Tezi, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kayseri.
- KORKMAZ, Zeynep, (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara.
- NECİPOVİÇ NECİP, Emir, Çev. İklil KURBAN, (1995), **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara.
- ÖNDER, Mehmet, (1990), “Nasrettin Hoca”, **Milletlerarası Nasrettin Hoca Semineri**, Ankara Ü. Basımevi, Ankara.
- ÖZÇELİK, Mustafa, (2005), **Nasreddin Hoca**, Odunpazarı Belediyesi Yay., Eskişehir.
- ÖZKAN, İsa, (1999), **Ependi Şorta Sözler Yomaklar**, Nasreddin Hoca Fıkraları, TİKA Yay., Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, (1994), **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, (1997), **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, TDK Yay., Ankara.
- SEVGİ, Ahmet, (2001), **Merhaba Özbekistan**, MEB, İstanbul.
- SOLMAZ, Ayşe, (2005), “Ayçınar Destanı, Dil ve Üslûp İncelemesi”, Yüksek Lisans Tezi, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara.
- Türk Dil Kurumu, (2005), **Yazım Kılavuzu**, TDK Yay., Ankara.
- YAMAN, Ertuğrul, MAHMUD, Nizamiddin, (1998), **Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu**, TDK Yay., Ankara.
- YAMAN, Ertuğrul, (2005), **Özbek Türkçesinde Edatlar**, Gazi Kitabevi, Ankara.
- YAMAN, Ertuğrul, (2000), **Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması**, TDK Yay., Ankara.

- YAVUZ, Kemal, YETİŞ, Kazım, BİRİNCİ Nejat, (1997), **Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri**, Bayrak Yay., İstanbul.
- YELOĞLU, Adem, (2011), “Abdullah Kadiri’ın Ötken Künler Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Edatlar”, Yüksek Lisans Tezi, **Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Niğde.
- YUSUF, Berdak, TULUM, Mehmet Mâhur, (1994), **Sözlük, “Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi”**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- YÜCE, Kemal, (1996), “Nasreddin Hoca Fıkralarında Kültür Değişimleri”, **Uluslararası N. Hoca Bildirileri**, İzmir, AKM Yay.
- ZEYNALOV, Ferhat, (1993), **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi**, Çev. Yusuf Gedikli, Cem Yay., İstanbul.

DİZİN

-A-

Anlamlarına göre cümleler, 159, 161
Ara Sözlü, 20, 188

-B-

Bağımlı Sıralı Cümle, 183
Bağlı Cümle, 20, 151, 174, 186
Birleşik fiil grubu, 56
Birleşik isim, 14, 39, 40, 41

-C-

Cümle, v, xi, 9, 19, 20, 26, 28, 37, 52,
55, 80, 89, 92, 110, 111, 114, 137,
143, 144, 145, 147, 148, 149, 150,
151, 152, 161, 163, 172, 174, 175,
179, 183, 186, 188, 192, 197, 198,
273

-D-

Devrik Cümle /, 171

-E-

Edat grubu, 47
Eksilteli Cümle, 20, 149, 150, 189
Emir Cümlesi, 20, 168
Eşitlik Grubu, 19, 107

-İ-

İç İçe Birleşik Cümle, 149, 177
İlgi Grubu, 19, 108
İsim tamlamaları, 25, 26, 269
İsnat Grubu, 19, 103
İyelik grubu, 28

-K-

Kelime grupları, v, 9, 10, 12, 13, 14, 15,
103, 108
Kısaltma grupları, 102
Kurallı Cümle, 20, 170

-N-

Nesne, xii, 19, 27, 29, 38, 45, 90, 93,
98, 114, 128, 129, 199

-O-

Olumlu Fiil Cümlesi, 162
Olumlu İsim Cümlesi, 161
Olumsuz İsim Cümlesi, 163

-Ö-

Özne, xii, 19, 26, 28, 37, 55, 89, 92, 97,
112, 114, 122, 123, 126, 127, 192,
198

-S-

Sayı grubu, 43, 75
Sıfat tamlamaları, 32, 33
Sıralı Cümle, 20, 151, 174, 182, 184
Soru Cümlesi, 20, 164
Soru Edatıyla Kurulan Soru Cümleleri,
167
Soru Ekinin Kullanıldığı Cümleler, 165
Soru Sıfatıyla Kurulan Soru Cümleleri,
165
Soru Zamiriyle Kurulan Soru
Cümleleri, 167
Soru Zarfıyla Kurulan Soru Cümleleri,
166
Söz dizimi, 8

-Ş-

Şartlı birleşik cümle, 175, 176

-T-

Tekrar grupları, 41, 42
Tezlik Fiilleri, 65

-U-

Unvan grubu, 53
Uzaklaşma Grubu, 19, 106

-Ü-

Ünlem Cümlesi, 20, 169
Ünlem grubu, 77

-Y-

Yer tamlayıcısı, xii, 134, 199
Yeterlik Fiilleri, 64

Yönelme Grubu, 19, 104
Yüklem, xii, 19, 26, 29, 30, 38, 45, 53,
90, 94, 98, 102, 114, 115, 116, 117,
128, 129, 130, 154, 156, 170, 192,
271
Yükleme Grubu, 19, 104
Yüklemi Basit (Yalın) Kipli Fiil
Cümleleri, 157

Yüklemi Birleşik Kipli Fiil Cümleleri,
157

-Z-

Zarf, xii, 19, 27, 30, 39, 45, 52, 66, 90,
94, 98, 100, 101, 102, 114, 137, 172,
192, 199

